

LIETUVOS ŽYDŲ PERSEKIOJIMAS IR MASINĖS ŽUDYNĖS 1941 METŲ VASARĄ IR RUDENĮ: ŠALTINIAI IR ANALIZĖ

Christophas Dieckmannas ir Saulius Sužiedėlis

IVADAS: PADĖTIS INVAZIJOS IŠVAKARĖSE

Žydų persekiojimas ir žudynės Lietuvoje prasidėjo pirmosiomis nacių okupacijos valandomis. Iki birželio pabaigos (kitai tariant, praėjus savaitei nuo karo pradžios) žydai jau sudarė žymią dalį, jeigu ne daugumą civilių, nužudytų per pirmą Vokietijos ir Sovietų Sąjungos konflikto etapą. Be to, jokia kita žmonių grupė, išskyrus tikrus bei tariamus komunistus ir sovietų kolaborantus, nepatyrė tokio baisaus viešo pažeminimo.

Svarbiausias iš visų prievartą skatinusių veiksnių buvo nacių sprendimas vykdyti operaciją „Barbarossa“ kaip naikinimo kampaniją (*Vernichtungskrieg*) – tokia karo forma iš esmės skyrėsi nuo Vakarų fronto karinių kampanijų.¹ Siekiant vykdyti „valymo“ operacijas vokiečių armijos okupuotoje teritorijoje, buvo suformuoti sukarinti policijos daliniai, vadovaujami saugumo policijos ir SD, – liūdnai pagarsėjusios operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*). Panašios „operatyvinės grupės“ veikė nacių kampanijos Lenkijoje metu – ten jos vykdė lenkų inteligentijos žudynes ir masines gyventojų perkraustymo operacijas. 1941 metų pavasarį, vokiečių invazijos į Sovietų Sąjungą išvakarėse specialius nurodymus dėl reichui priešiškų elementų sunaikinimo gavo keturios bataliono dydžio operatyvinės grupės. Vėliau šie specialūs operatyviniai daliniai vadovavo, organizavo ir skatino masines žudynes, kurios savo užmoju smarkiai pranoko akcijas, anksčiau įvykdytas Lenkijoje.² RSHA (*Reichsicherheitshauptamt*) vadas Reinhardas Heydrichas

---

¹ Pasak vieno amerikiečių mokslininko, „<...> nacių naikinamojo karo planai jų veiklos Lenkijoje šviesoje *reiškė* ne ką kita kaip sovietinių žydų *genocidą*“ [paryškinta originale]. Christopher R. Browning, „From ‘Ethnic Cleansing’ to Genocide to the ‘Final Solution’,“ autoriaus esė rinkinyje *“Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers”* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 25.

² Pavyzdinis mokslinis darbas – Helmut Krausnick ir Hans-Heinrich Wilhelm, *“Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD”* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981), skaitykite 19-31 puslapius apie EG kilmę, taip pat 32 bei tolesnius puslapius apie Lenkijos kampaniją. Richard Rhodes neseniai išleido populiarią knygą apie operatyvinių grupių vaidmenį Rytų kampanijos metu: *“Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust”* (New York: Alfred A. Knopf, 2002).

išleido slaptą direktyvą, nurodančią, kad pagrindinis operatyvinių grupių smūgis turi tekti komunistams ir žydams, tarnavusiems [Sovietų] partijai ir vyriausybei, nors ir nepatvirtino konkrečios totalaus naikinimo programos. Priešiškai sovietų atžvilgiu nusiteikę vietiniai aktyvistai turėjo būti slapčia raginami naikinti komunistus ir žydus, nesukeliant įtarimų, jog visa tai inspiruoja vokiečiai (*allerdings spurenlos*). Toliau pateikiama išsamesnė dokumentais paremta saugumo policijos nurodymų analizė.

Dėl savo geografinės padėties Lietuva atsidūrė nacių invazijos centre ir patyrė visus jos žiaurumus, tarp jų ir žudynes, kurias vykdė mobilūs daliniai. Be to, šalies socialinė, ekonominė ir politinė situacija 1941 metais retrospektyviai sukūrė palankias galimybes tiek tęsti viską naikinantį karą, tiek įgyvendinti Heydricho planą, į “valymo” operacijas įtraukiant vietinius gyventojus. Lietuvos žydų bendruomenė buvo pagarsėjusi pasaulyje savo aktyviu kultūrinio ir politiniu gyvenimu, bet sovietų valdymo laikotarpis smarkiai padidino jau egzistavusią įtampą tarp lietuvių ir žydų. Yra žinoma, jog būta daug aštrių politinių ir socialinių konfliktų, kartais neišvengiant ir smurto.³ Geopolitinės dviejų bendruomenių orientacijos buvo visiškai priešingos.

Geriausias iš dabartinių pasakojimų apie operatyvinių grupių (Einsatzgruppen) veiklą – Peterio Kleino (red.) „*Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*“ (Berlin: Edition Hentrich, 1997). Nauji dokumentai ir išvalgos, susijusios su Lenkijos kampanija, pateikiami Alexanderio B. Rossino knygoje “*Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*” (Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2003) ir Michaelo Wildto darbe “*Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*” (Hamburg: Hamburger Edition, 2002), 419-485.

³ Būdingas incidentas, įvykęs Trakuose, užregistruotas Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau LCVA), F. 378, Ap. 10, b. 399, l. 621, Vilniaus saugumo policijos rajono suvestinė, Nr. 140, A. Mickevičiaus ataskaita, 1940 m. liepos 11 d. Palyginimui – LCVA, F. 378, Ap. 10, b. 225, l. 788, Valstybės saugumo departamento suvestinė Nr. 217, 1940 m. rugpjūčio 5 d. Smarkūs nesutarimai kilo dėl bandymų Kauno kunigų seminariją paversti žydų ligonine: Vincentas Brizgys, „*Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940-1944 metais*“ (Chicago: Draugas, 1977), 25-26 ir Klemensas Jūra, “*Monsinjoras*” (Brooklyn, NY: Pranciškonų spaustuvė, 1979), 66; taip pat palyginimui – Vinco Krėvės “*Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*” (Vilnius: Mintis, 1992) 29-30. Apie visuomenės požiūrį į žydų įtaką skaitykite straipsnį Lietuvos ypatingajame archyve (toliau LYA), F. 1771, Ap. 1, b. 280, l. 153-154. Antisemitinės nuotaikos, kurios prasiveržė riaušėse Marijampolėje 1940 metų liepos pabaigoje, aprašytos Kazio Škirpos 1940 metų liepos 1 d. prisiminimuose, Hoover Institution, Turausko kolekcija, CSUZ 75015-A, sutikus profesoriui Alfredui E. Sennui. Taip pat skaitykite žydų pasakojimus, pavyzdžiui Friedos Frome „*Some Dare to Dream: Frieda Frome's Escape from Lithuania*“ (Ames, IA: Iowa State University Press, 1988), 7, 10, Harrio Gordono „*The Shadow of Death: Holocaust in Lithuania*“ (Lexington, KY: University Press of Kentucky), 11-12, taip pat Amerikos pasiuntinio Kaune pranešimą, saugomą Jungtinių Valstijų valstybiniame archyve (U. S. National Archives) (toliau - NARA), M1178, Roll 19, Norem to State, 1940 m. liepos 17 d., 860.00/464. Nesena išsami lietuvių ir žydų tarpusavio santykių apžvalga pirmos sovietinės okupacijos metu – tai Alfonso Eidinto “*Žydai, lietuviai ir holokaustas*” (Vilnius: Vaga, 2002), 125 ir tolesni puslapiai. Taip pat skaitykite Liudo Truskos “*Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940-1941 m.*,” *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas. Darbai*, 1 (1996), 3-28; palyginimui – Nijolės Maslauskienės “*Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje - 1940*

Dauguma žydų sovietus laikė mažesne iš dviejų blogybių, o daugeliui lietuvių vienintelė reali viltis išsivaduoti iš Stalino tironijos buvo rusų ir vokiečių konfliktas. Politinė pirmųjų sovietinių metų dinamika skatino plačiai paplitusią iliuziją, kad Lietuva yra valdoma žydų; žydų-bolševikų šmėklos mitą taip pat kūrė prieš žydus nukreipta Lietuvos aktyvistų fronto (LAF), svarbiausios pasipriešinimo sovietams grupės, propaganda. Pagaliau stalininės okupacijos jungo kulminacija tapo staigus ir sukėlęs šoką beveik 18 000 Lietuvos piliečių deportavimas, įvykęs vokiečių pradėto puolimo išvakarėse. Tokioje situacijoje, taip pat stiprėjant antisemitinėms nuotaikoms bei augant politinei įtampai, Lietuvoje netrūko potencialių kolaborantų, galinčių padėti sėkmingai vykdyti prieš komunistus ir žydus nukreiptas valymo operacijas.⁴

Nacių įtaką įvykiams Lietuvoje sustiprino tai, kad prieš karą dalis saugumo tarnybų ir dešinioji opozicija Smetonai aktyviai siekė vokiečių paramos. 1939 m. aneksavus Klaipėdos kraštą, gilią šaknis turintis vokiečių ir lietuvių saugumo policijų bendradarbiavimas dar labiau sustiprėjo, pasižymėdamas ir antilenkiškomis tendencijomis. Dar 1940 m. pirmojoje pusėje aukšti Lietuvos saugumo policijos pareigūnai lankėsi Berlyne. O po sovietinės aneksijos į Berlyną pabėgo, pavyzdžiui, saugumo viršininko pavaduotojas Bortkevičius ir saugumo inspektorius Meškauskas.⁵

Be to, buvo dar ir kitų ryšių tarp Lietuvos dešiniųjų radikalų ir Vokietijos saugumo policijos bei užsienio reikalų ministerijos. Maždaug nuo 1938 m. pradžios vadinamieji

---

m. rugėjo mėn.”, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1/5 (1999), 77-104, taip pat šio darbo tęsinys “Lietuvos komunistų sudėtis 1940 spalio-1941 birželio mėn.”, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2/6 (1999), 20-46.

⁴ Skaitykite Valentino Brandišausko “*Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*” (1) 940 06 - 1941 09 (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996); palyginimui – Saulius Sužiedėlis, “Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940-1945,” konferencijoje perskaitytas straipsnis „Focus: Reichskommissariat Ostland“, Upsalos Universitetas ir Södertorno Universito koledžas, 2002 m. balandžio 20 d. (numatoma išleidimo data – 2003 metai). Apie antisemitizmą prieš 1941 metų birželį skaitykite Vyganto Vareikio darbą “Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje XIX a. - XX a. pirma pusė (iki 1940 06 15)”, 19-24, esantį pranešime Tarptautinei komisijai nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti (International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania) (toliau – ICECNSOR), 2001 ir Liudo Truskos “Holokausto prielaidos. Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės okupacijos metais,” taip pat esantį pranešime ICECNSOR, 2001.

⁵ Vyriausiosios reichs saugumo valdybos VI skyriaus raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1940-12-20 (Schreiben der Abt. VI des RSHA an das Auswärtige Amt (AA) v. 20.12.1941), Klimaičio byla, VFR federalinių žemių justicijos administravimo institucijų Liudvigsburgo centrinė valdyba nacių nusikaltimams išaiškinti (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Verfolgung von NS-Gewaltverbrechen in Ludwigsburg – ZStL), II 207 AR-Z 41/83, vol.2, p. 284–285.

voldemarininkai stengėsi gauti iš Vokietijos pinigų ir ginklų.⁶ Tačiau Vokietijos pusė dar netikėjo, kad jie galėtų vaidinti svarbesnį vaidmenį Lietuvos politikoje, todėl tik retkarčiais skirdavo jiems kelis šimtus reichsmarkių, kad nenutrūktų informacijos srautas. Radikaliam antilenkiškam ir antisemitiškam nusiteikę voldemarininkai teikė didelę svarbą Vokietijos ir Lietuvos bendradarbiavimui ir agitavo prieš visas partijas. Jų gretose buvo keletas karininkų. Pagrindinis minimalus konsensusas buvo susijęs su antisemitine veikla – jei puikavosi patys įvykdę visus ligšiolinius išpuolius prieš žydus. Kai 1939 m. birželio mėn. voldemarininkai paprašė didelės 100 000 litų (= 41 000 RM) sumos „visų pirma žydų pogromams rengti“, užsienio reikalų ministerija atsakė, jog tai esą netikslinga, kadangi Lietuvos vyriausybė „jau seniai sėkmingai stengiasi išstumti žydus iš Lietuvos ekonomikos“, o be to, žydai negali vaidinti Lietuvos viešajame gyvenime jokio vaidmens. „Pogromų organizavimas“ neturįs kliudyti vis didėjančiam žydų emigravimui.⁷ Vyriausiosios reicho saugumo valdybos (RSHA) vadovas Heydrichas anuo metu taip pat pritarė, kad voldemarininkams būtų duodama šiek tiek pinigų, bet ne ginklų.

Sunku nustatyti, kiek įtakos smurtui prieš žydus vietose turėjo vokiečių skatinimas, arba kokį poveikį darė stichiški išpuoliai politiniu ir tautiniu pagrindu. Aišku tai, kad abu veiksniai turėjo įtakos. Pirmos vokiečių invazijos dienos, vienas chaotiškiausių šalies istorijos laikotarpių dvidešimtame amžiuje, – tai sudėtingiausias ir prieštarčiausias vokiečių okupacijos Lietuvoje aspektas. Pirmosios žydų ir daugelio tikrų bei tariamų ne žydų kilmės komunistų žudynės vyko labai neramioje ir sudėtingoje aplinkoje. Didelė dalis, o gal ir dauguma lietuvių draugiškai sutiko vokiečius. Tokį požiūrį nesunkiai suprato vienas iš Vilniaus geto metraštininkų Grigorijus Šuras:

Prasidėjus karo veiksams, ši [sovietų] deportacija Raudonajai armijai sukėlė nemažai sunkumų ir paveikė vietinių gyventojų elgesį tuo metu, kai atėjo vokiečiai. Daugelis vokiečius laikė tikraisiais

---

⁶ Plg. Vokietijos saugumo policijos 1939 m. birželio mėn. ataskaitą apie voldemarininkų judėjimą Lietuvoje, kurią Heydrichas 1939-6-29 persiuntė URM; URM pozicija (Dörtenbach), datuota 1939-7-19. IMT, Vol. 31, p. 385–391. Žr. taip pat Gediminas Rudis, Jungtinis antisemitinės opozicijos sąjūdis 1938-1939 metais, Lietuvos istorijos metraštis 1996 (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997), p. 185–215.

⁷ Užsienio reikalų ministras Ribbentropas 1939-7-21 įsakė kas ketvirtį išmokėti po 2000–3000 RM. Ten pat, p. 385.

arba galimais gelbėtojais nuo neišvengiamos tremties. Taip okupantai be jokių pastangų susirado naujų prijauciančiųjų, o netrukus ir talkkininkų, kurie uoliai vykdė jų sumanytas akcijas.⁸

Lietuviai kariai masiškai dezertyravo iš Raudonosios armijos 29-o Teritorinio šaulių korpuso, kai kurie pakėlė ginklą prieš jų daliniams vadovavusius rusus karininkus. Tokių žmonių buvo daug. Kai kurie jų prisijungė prie formuojamų pagalbinės policijos dalinių. Greitai artėjančios vokiečių pajėgos ir tai, jog iš pradžių sovietų saugumo pareigūnai neleido pabėgėliams kirsti SSRS tikrosios sienos, daugiau negu kuris kitas veiksnys lėmė, kad daugeliui pabėgėlių, ypač žydams, buvo užkirstas kelias trauktis. Situaciją pablogino sparti sovietinės valdžios griūtis, taip pat iš dalies organizuotas, iš dalies spontaniškas antisovietinis sukilimas bei 1941 metų birželio 23 d. paskelbtas Lietuvos laikinosios vyriausybės (LV), kurioje pagrindinis vaidmuo teko LAF'ui, sudarymas. Iki birželio 28 d. visa Lietuvos SSR teritorija buvo okupuota vokiečių. Tuo metu vermachtas paskelbė, kad perima visą valdžią, kurią vykdys jo karo komendantai.

Birželį vykęs teroras prasiveržė įvairiomis formomis. Skirtingai nuo 1941 metų vėlyvą vasarą ir rudenį vykusią Lietuvos žydų naikinimo operacijų, pirmieji išpuoliai prieš žydus bei jų pogromai buvo dalis platesnių žudymo akcijų, kurių aukomis tapo ir įvairūs kitų tautybių nelaimėliai, ypač Lietuvoje ir Ukrainoje. Būta atvejų, kai vokiečių kareiviai sušaudydavo civilius lietuvius, kartais net antisovietinius partizanus.⁹ Beveik tūkstantį žmonių savo ruožtu nužudė Raudonoji armija, NKVD ir komunistų aktyvistai (daugiausia Pravieniškėse, Rainių miškelyje ir Červenėje, Baltarusijoje). Be sukilėlių rengiamų sovietų armijos puolimų, aukų atnešdavo taip pat taip pat susidūrimai tarp nereguliarių prosovietinių ir antisovietinių grupuočių. Antisovietiniams partizanams pakeitus sovietinę valdžią, buvo sulaikyti tūkstančiai tikrų ir tariamų komunistų bei sovietų šalininkų.¹⁰ Pradėta suvedinėti asmenines sąskaitas; būta keršto, plėšikavimo ir

---

⁸ Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941-1944*, vertė Nijolė Kvaraciejūtė ir Algimantas Antanavičius (Vilnius: ERA, 1997), 23. Taip pat skaitykite neseniai parašytą Laimono Noreikos pasakojimą "Mano 1941-1942 metai," *Metai*, Nr. 5-6 (2001), 151-163.

⁹ Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva* (Vilnius: LGGRT, 1998), 70; palyginimui – Rimanto Zizo "Ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės (1941-1944)," Pranešimas ICECNSOR, 2002-2003.

¹⁰ Skaitykite Šiaulių įgaliotinio Mato Krygerio 1941 m. liepos 29 d. pranešimą Bubnio darbe "Vokiečių okupuota Lietuva", 233-234.

prievartavimo atvejų.¹¹ Buvęs Liaudies seimo deputatas lietuvis Liudas Dovydėnas taip pat areštuojamas ir laikomas kartu su daugeliu žydų. Savo prisiminimuose, atspindinčiuose tų laikų aplinkybes ir įvykius, jis pasakoja, kad, “kilus rusų-vokiečių karui, kai kuriuos apėmė keršto, kažin kokio siautėjimo aistra. Dar skaudesnis atrodė neapykantos išsiveržimas, kai matei dalyvaujant gražų, rodos gyvenimo džiaugsmu ir nelaimėmis dar nesugadintą jaunimą...”¹²

Abejonių nekelia tai, kad dėl smurto ir asmeninių sąskaitų suvedinėjimo karo bei sukilimo įkarštyje daugelį žmonių, tarp jų ir žydų, imta persekioti kaip komunistus; tad jie buvo sunaikinti dėl politinių, o ne dėl antisemitinių paskatų. Be to, pirmomis nacių invazijos dienomis padrikos įvairių tautybių komunistinių aktyvistų grupės su ginklu priešinosi vokiečiams ir, naikindamos tikrus ir tariamus antisovietinius elementus, bandė padėti sovietams kariauti. Tokie susidūrimai ir kovos iš tiesų negali būti vadinami pogromais, karo nusikaltimais arba nusikaltimais žmoniškumui, net jeigu jų metu žūdavo žydai. (Toliau bus pateikti tikslesni dokumentai apie pirmųjų invazijos dienų aukų kategorijas, ypač sudaryti nacių ir jų kolaborantų.)

Nepaisant to, esama gausių duomenų, liudijančių, kad ypač žydams buvo itin žiauriai keršijama. Visų pirma, LAF'o, įvairių sukilėlių įstaigų ir pačių vokiečių retorika vienareikšmiškai tapatino bolševizmą ir judaizmą, atsakomybę dėl stalinistinio režimo nusikaltimų lietuvių tautai besąlygiškai suversdama šalies konservatyviai bei religingai žydų bendruomenei. Ketvirtajame dešimtmetyje pasireiškęs antisemitizmo stiprėjimas kai kuriuose visuomenės sluoksniuose, nors jį ir sunku tiksliai įvertinti, peraugo į pavojingą priešišką žydams.

1941 metų vasaros ir rudens įvykius Lietuvoje reikia analizuoti turint omenyje ne tik tuometines Lietuvos realijas bei karo pradžią, bet ir atsižvelgiant į nacių politikos žydų atžvilgiu raidą. Būtina išsigilinti į daugybę problemų, glūdinčių terminologijoje, metodikoje ir pačiuose šaltiniuose. Tai padėtų suprasti ankstyvąjį nacių invazijos periodą. Kokios vokiečių ir lietuvių grupuotės bei institucijos dalyvavo šiuose nusikaltimuose ir kokie buvo jų motyvai bei tikslai? Kas tie nusikaltėliai? Ar tai buvo spontaniški gyventojų išpuoliai prieš žydus, ar šiuos pogromus iš šalies valdė ir planavo kažkieno ilga ranka? Kodėl vokiečiai norėjo rengti pogromus ir šaudyti

---

¹¹ Tipiškų dokumentų rinkinį galite rasti Valentino Brandišausko (red.) darbe *1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys* (Vilnius: LGGRT, 2000). Palyginimui - trumpas pasakojimas Bubnio darbe “*Vokiečių okupuota Lietuva*”, 33-47.

¹² Liudas Dovydėnas, *Mes valdysim pasaulį*, ii (New York: Romuva, 1970), 466.

žydus? Kodėl vokiečių ir lietuvių pusėje neatsirado jėgų, kurios būtų galėjusios veiksmingai pasipriešinti šioms akivaizdžiai nusikalstamoms žudynėms?

PIRMOJO NACIŲ-SOVIETŲ KARO ETAPO SMURTO AUKOS

Analitiniu požiūriu derėtų skirti sistemingą žydų šaudymą nuo pogromų. Sąvoka „pogromas“ suprantama kaip kolektyviniai smurtiniai išpuoliai prieš žydus dėl to, kad jie yra žydai. Antisemitiniai veiksmai, kuriais kėsinamasi į žmonių sveikatą, gyvybę ar turtą, kaip ir viešas pažeminimas, taip pat laikomi pogromu. Jeigu pogromo tikslas yra pats smurtas, ir pogromas dažnai naudojamas kaip teroro ar įbauginimo priemonė, tai sistemingo šaudymo paskirtis – sunaikinti gyvybę. Viešumas šiuo atveju nėra būtinas. Tačiau skiriamoji riba tarp pogromų ir šaudymų, kaip smurto formų beveik išnykdavo, kaip rodo, pavyzdžiui, beveik savaitę trukęs smurtas Kauno VII forte, pareikalavęs tūkstančių aukų. Toks sąvokos „pogromas“ vartojimas neatspindi nei smurto prieš žydus masto, nei jo trukmės (viena ar kelios dienos) ir neatskleidžia, ar pogromai kilo spontaniškai, ar juos organizavo kokioje grupėje, t. y. jie buvo planuojami, rengiami ir planingai įgyvendinami. Ši paprasta pogromo samprata taip pat reiškia, kad pogromu vadinamos ne tik itin brutali žudynė, kuriose žūsta keletas ar daugybė aukų, bet ir „mažesni“ kolektyviniai išpuoliai prieš žydus.¹³

Dovas Levinas mini daugiau kaip 40 vietovių, kuriose, anot jo, prasidėjo pogromai, dar prieš atvykstant vokiečiams.¹⁴ Jei pogromas suprantamas čia nurodyta prasme, ši gradacija, be abejonės, yra teisinga. Pateiksime tik vieną pavyzdį: 1941 m. birželio 22 d. Kazlų Rūdos partizanų vadas Malakauskas įrašė tarnybiniame dienoraštyje: „Veikta nešaudant. Raudonarmiečių nuostoliai per naktį: 71 užmuštas. Be to, užmušti 4 žydai (vietiniai gyventojai).“¹⁵ Jei pogromas suprantamas kaip spontaniškas arba organizuotas smurto protrūkis, kai viešų žudynių metu žūsta daugybė žydų tautybės aukų, visų pirma, reikėtų prisiminti pogromus Kaune. Likusioje Lietuvos dalyje panašių ekstremalių įvykių nebuvo.

¹³ Tikslaus pogromo apibrėžimo nėra, esama tik įvairių bandymų jį apibūdinti. Hilbergas suprato pogromą kaip „trumpą smarkų visuomenės smurto protrūkį prieš žydų tautybės gyventojus“. Hilberg, Vernichtung, p. 324.

¹⁴ Levin, Litvaks, p. 218.

¹⁵ Plg. LCVA, R-635-1-1, l. 25.

Įvairios aukų grupės

Pirmosios prasidėjusio karo savaitės pareikalavo aukų iš įvairių Lietuvos gyventojų grupių. Daug civilių žmonių žuvo per vokiečių bombardavimus, juos taip pat šaudė ir nervinga vokiečių armija. Smurtas ir mirtis grėsė daugybei pabėgėlių. Likę gyvi žydai pasakodavo apie dažnus lietuvių sukilėlių puldinėjimus prieš žydų pabėgėlius.¹⁶ Vokiečiai bombarduodavo didesnes Lietuvos gatves, kuriose buvo pilna bėgančių civilių asmenų ir Raudonosios armijos junginių. Jau neįmanoma tiksliai pasakyti, kokiam pabėgėlių ir evakuotųjų skaičiui pirmosiomis karo dienomis pavyko išvykti iš Lietuvos. Anot neseniai aptiktų sovietinės valdžios dokumentų, iki 1941 m. pabaigos iš vokiečių okupuotų kraštų buvo evakuota daugiau kaip 10 milijonų žmonių, tarp jų 42 500 iš Lietuvos. Kiek iš jų buvo žydų, dar nenustatyta.¹⁷ Dovas Levinas mano, kad maždaug 15 000 žydų tautybės vyrų ir moterų pavyko laiku pabėgti iš Lietuvos.¹⁸ Arado vertinimu, sėkmingai pabėgo nuo 4 000 iki 6 000 žmonių.¹⁹ Pasak Tarptautinės komisijos tyrėjo Rimanto Zizo, pabėgti sugebėjo 8 000 žmonių²⁰.

1941 m. birželio 23 d. Kutorgienė, būdama Kaune, rašė²¹:

Žydų padėtis baisi ... Žydų kaimynų sūnus, puikus vaikinai, pasiėmęs kuprinę dingo iš namų. Tėvas taip pat nori bėgti. Jis atėjo pas mane ir paprašė padėti jo šeimai. Sakė, kad vokiečiai gal nežudysią moterų ir vaikų. [...] Jie pradėjo kažką pakuoti, bet vėliau vyras ir žmona išvyko kaip stovėjo, ji tik su rankinuku. Žydai bėgo su krepšiais, vaikiškais vežimėliais, lagaminais, ryšuliais ir vis dėlto tuščiomis..... įbaugintais, išblyškusiais veidais.

Nustatyti daugumą tikslų aukų skaičių neįmanoma. Lietuvių pogrindžio spaudoje 1942–1943 m. buvo rašoma, kad iki 1941 m. liepos pradžios buvo nužudyta apie 5 000 ne žydų

¹⁶ Plg. Garfunkel, Kovno, p. 29t.; Garfunkel, Vikhtikste Momentn, p. 1679t.; Gar, Umkum, p. 31t.

¹⁷ Plg. Altman, Dokumenty, p. 2. Arad, Ghetto, p. 215, priėmė iš Vilniaus miesto 3 500 pabėgėlių ir besislapstančiųjų.

¹⁸ Levin, Litvaks, p. 199.

¹⁹ Arad, Solution, p. 234.

²⁰ Rimantas Zizas, "Ne žydų kilmės Lietuvos piliečių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės (1941-1944)," Report to ICECNSOR, 2002-2003.

²¹ Elenos Kutorgienės-Buivydaitės dienoraštis, LCVA, 1390-1-138. 1 dalis, l. 2 (1941-6-23 įrašas). Šiek tiek kitaip juodraštyje, p. 622.

Lietuvos gyventojų.²² Jei šis skaičius pasitvirtintų, tai būtų didžiausia pirmosios karo savaitės civilių aukų grupė, neskaitant žydų tautybės vyrų. Kad tai iš tikrųjų buvo palyginti didelis aukų skaičius, byloja ir 1941 m. liepos pabaigos dokumentai, kuriuose nurodoma, jog lietuviai nebuvo šaudomi neapgalvotai.²³ Teisingumo ministras Mackevičius informavo laikinąją vyriausybę, kad kai kuriose provincijose žmonės suimami ir nuteisiami be juridinio pagrindo.²⁴ Po metų iškilo biurokratinė problema – sušaudytų tariamų komunistų šeimų nariai nebuvo gavę pažymos apie šeimos nario mirtį.²⁵ Vokietijos saugumo policija netgi skelbė ataskaitose, kad perpildytuose kiekvieno apskrities miesto kalėjimuose susigrūdę sėdėjo vidutiniškai po 600 lietuvių – taigi iš viso per 13000 – ir daugumos jų suėmimo priežastis buvo visiškai neaiški.²⁶

Būdavo netgi vykdomos kolektyvinės bausmės ištisiems kaimams. Birželio 24 d. iki šiol nenustatyti vokiečiai išžudė beveik visus 35 nedidelio Ablingos miestelio, esančio 20 km į rytus nuo Gargždų, gyventojus ir dar septynis gretimos gyvenvietės žmones.²⁷ Vyrus uždarė į daržinę, tarp jų buvusius du sovietų aktyvistus nužudė iš karto dar birželio 23 d., o kitus su šeimomis sušaudė birželio 24 d. 35 aukų pavardės yra žinomos. Pavyko išgyventi tik poniai Martininkienei su penkių mėnesių sužeistu kūdikiu Joana Srebluote. Ji išsikapstė iš duobės kartu su kūdikiu, po to, kai vokiečiai išvyko iš žudynių vietos. Vietovė buvo visiškai sudeginta.²⁸

Dalį pirmųjų karo dienų smurto sudarė besitraukiančio sovietų režimo nusikaltimai. Sovietų milicija ir partija nužudė apie 1100 žmonių.²⁹ Dauguma jų buvo kaliniai, kurių

---

²² Plg. Eidintas, Byla, p. 108 su nuoroda į: Truska, Atleisk, ten pat, p. 672.

²³ Plg.) Panevėžio provincijos teismo raštas (pasirašytas Kazlausko) visiems savisaugos štabams, policijos vadovams ir apskričių viršininkams, 1941-7-26. LCVA, R 708-1-2, l. 8; Šiaulių provincijos teismo raštas (pasirašytas Krygerio) Tauragės apskrities viršininkui, 1941-7-29, LCVA, R 1476-1-3, l. 110 t., išspausdinta: Masinės žudynės, t. 1, p. 87t. ir Masinės žudynės, t. 2, p. 187t.; plg. MacQueen, Context, p. 46; Eidintas, Byla, p. 127t.

²⁴ Plg. Protokolas Nr. 23, 1941-7-22, Vyriausybė, p. 105.

²⁵ Plg. Čenkaus laiškas Kauno saugumo policijos vadovui, 1942-14-7, LCVA, R 1399-1-8, l. 12, išspausdinta: Masinės žudynės, t. 1, p. 102t. 12 Plg. 3-sis operatyvinis būrys, OB 3 teritorijoje iki 1941-12-1 įvykdytų egzekucijų sąrašas (4-oji redakcija iš 5) (Einsatzkommando 3, Gesamtaufstellung der im Bereich des OB.3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen), 1941-12-2, BA, R 70 Sowjetunion/15, l. 88.

²⁶ Plg. 3-sis operatyvinis būrys, OB 3 teritorijoje iki 1941-12-1 įvykdytų egzekucijų sąrašas (4-oji redakcija iš 5), (Einsatzkommando 3, Gesamtaufstellung der im Bereich des OB.3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen), 1941-12-2, BA, R 70 Sowjetunion/15, l. 88.

²⁷ Plg. Gitlerovskaja okupacija, p. 87t.; Rakūnas, Kova, p. 19; Rukšėnas, Politika, p. 134.

²⁸ Čia pateikiama tik trumpa ne žydų kilmės aukų apžvalga. Daug platesnį pasakojimą galima rasti Rimanto Zizo pranešime (žiūrėkite 9 išnašą).

²⁹ Plg. Anušauskas, Naikinimas, p. 110–133; taip pat Arvydas Anišauskas, Sovietų vykdytos kariškių ir civilių gyventojų žudynės 1941 m. birželio 22 – 28 d., December 2003 report to ICECNSOR.

besitraukiantys sovietai negalėjo pasiimti kartu. Pagal birželio 22–23 d. evakavimo įsakymus iš Lietuvos kalėjimų turėjo būti kartu išgabenti visi 5900 kalinių. Tačiau vokiečių kariuomenė artėjo labai greitai ir buvo beveik neįmanoma evakuoti visus kalinius, todėl KGB įsakė pavojingiausius jų sušaudyti.³⁰ Kita kalinių dalis buvo paleista, o maždaug ketvirtadalį sovietai išsivedė su savimi. Daugiausia aukų būta tarp politinių kalinių iš Pravieniškių lagerio prie Kauno, kur žuvo mažiausiai 230 žmonių, o Rainių miškelyje netoli Telšių buvo nužudyti 73 žmonės.³¹ Daugelyje Lietuvos vietovių buvo sušaudyta nuo keleto iki kelių dešimčių kalinių. Minėtam 1100 aukų skaičiui priskiriami ir tie lietuvių kaliniai, kurie buvo sušaudyti evakuacijos metu – daugiausia Červenėje netoli Minsko.

Tiriant Kaune ir kitose vietovėse vykusius pogromus bei jų kontekstą, iškyla sudėtinga metodinė problema: yra išlikę labai nedaug ano meto šaltinių, daugeliu atveju tenka remtis išgyvenusių žydų liudijimais, pokario meto pasakojimais ir lietuvių ar vokiečių tardymo bei teismo procesų metu gautais parodymais, kurie dažnai absoliučiai prieštarauja vieni kitiems.

VOKIEČIŲ „GALUTINIO SPRENDIMO“ PLANAVIMAS

Šio skirsnio dėmesio centre – klausimai, susiję su pirmosiomis karo savaitėmis vykusiu pogromų ir šaudymų prielaidomis. Kodėl vokiečiai **siekė** rengti pogromus ir šaudyti žydus?

Kaip žinia, klausimas, ar vokiečių saugumo policijos operatyvinių grupių (*Einsatzgruppen*) vadai dar prieš prasidedant karui buvo gavę įsakymą nužudyti visus Sovietų Sąjungos žydus, yra labai ginčytinas. Šaltiniai pateikia išties mažai medžiagos šiems dalykams išaiškinti ir todėl lieka daug erdvės interpretacijai. Šis klausimas visuomet sudarė svarbią istorijos mokslo diskusijų apie holokaustą dalį.

Ilgą laiką daugybė istorikų ir teisininkų manė, kad dar prieš vokiečių antpuolį buvo paskelbti visuotiniai įsakymai žudyti Sovietų Sąjungos žydus.³² Reikšmingą poveikį historiografijai padarė 5-ojo deš. antrojoje pusėje sąjungininkų surengtas Niurnbergo procesas, taip

---

³⁰ Plg. Kibelka, Morde, p. 91.

³¹ Apie Rainius žr. parodymų apžvalgą: Vaintraubas, Garažas, p. 28–30.

³² Plg. Arad, Holocaust, p. 1018, 1021, 1037; Levin, Litvaks, p. 217–219; Yahil, Shoah, p. 356; Reitlinger, Endlösung, p. 90; Hilberg, Vernichtung, p. 303t.; Krausnick, Judenverfolgung, p. 609–615, tas pats, Hitler, p. 99; Jäckel, Entschlußbildung, p. 16t.

pat ir 6-ojo deš. antrojoje pusėje vadinamojoje Ulmo operatyvinės grupės byloje paskelbtas nuosprendis policininkams, kurie buvo kaltinami 1941 m. vasarą dalyvavę masinėse žudynėse Lietuvos pasienio ruože.

Tačiau nuo 8-ojo deš. pasigirdo vis daugiau balsų, kad ši vienareikšmiška nuomonė apie buvusius įsakymus neatitinka to sudėtingo proceso, kuris vyko sovietų okupuotuose kraštuose.³³ Pastarojo meto tyrinėjimai išaiškino, kad gausius vokiečių SS ir policijos pareigūnų parodymus pokario metais lėmė procesiniai-taktiniai motyvai, todėl jie tik labai ribotai padeda atskleisti istorines aplinkybes. Dar Niurnbergo proceso metu vyravęs D operatyvinės grupės vado Otto Ohlendorfo tvirtinimas, neva prieš karą buvo nedviprasmiškai įsakyta žudyti žydus, tebuvo Ohlendorfo ir jo advokatų sąmoningai pasirinkta „gynybos linija“, turėjusi sumažinti kaltinamojo, tebusio tik įsakymų vykdytoju, kaltę.³⁴ Nors Amerikos karinis tribunolas ir patikėjo Ohlendorfo grupės versija, tačiau nepripažino būtinybės vykdyti įsakymus. Ši situacija pasikartojo ir 6-ajame deš. vykusiame Ulmo operatyvinės grupės teismo procese.³⁵

Toliau pateiksime požiūrį į naujausius tyrinėjimus, susijusius su įsakymais žudyti Sovietų Sąjungos – ne visos Europos – žydus ir atsižvelgsime į Lietuvos situaciją 1941 m. vasarą. „Galutinis žydų klausimo sprendimas“ (*Endlösung der Judenfrage*) masinių žudynių pagalba buvo sudėtingas ir netolydus procesas, kurio nelėmė vienkartiniai nacionalsocialistų vadovybės sprendimai. Šiuo atveju mes turime išnagrinėti kompleksiską sąveiką tarp įvykių okupuotuose kraštuose ir reicho centre. Tuo metu, kai 1941 m. vasarą dar buvo rimtai diskutuojama apie teritorinio „galutinio sprendimo“ perspektyvą, kai kur įsivyravo tendencija forsuoti masinį žydų naikinimą regionų mastu, kaip pavyzdžiui, 1941 m. rudenį Vartegau (Warthegau), t. y. okupuotoje Vakarų Lenkijoje ir Lenkijos generalinėje gubernijoje, kur 1941–1942 m. žiemą buvo pradėta fiziškai naikinti žydus, sistemingai likviduojant juos daugiausia mirties stovyklose – ir kaip tik tuose okupuotos Sovietų Sąjungos kraštuose, kur dar iki 1941 m. pabaigos per masinius šaudymus žuvo apie 800 000 žydų (be generalinei gubernijai priklausiusios Rytų Galicijos).

---

³³ Plg. Streim, *Eröffnung*; Longerich, *Massenmord*; tas pats, *Politik*, p. 310–320 ir tas pats, p. 94–112; Ogorreck, *Einsatzgruppen*, p. 12–14; p. 210–220; Browning, *Months*, p. 8–38; Browning, *Judenmord*, p. 51t.; S. Friedlander, *Antisemitismus*, p. 18–60; Burrin, *Hitler*, p. 106–153; A Pohl, *Judenverfolgung*, p. 52t.; Sandkühler, „*Endlösung*“, p. 111t.

³⁴ Plg. Streim, *Eröffnung*, p. 111; Wildt, *Generation*, p. 555–557.

³⁵ Plg. Dieckmann, *Krieg*, p. 292–298 su pateiktais įrodymų dokumentais.

Pirmiausia, reikėtų trumpai išdėstyti daugialypį Vokietijos karo veiksmų pobūdžio prieš Sovietų Sąjungą kontekstą. Pernelyg ilgai nacionalsocialistų režimo vykdyta antisemitinė politika buvo nuo šio konteksto atsiejama ir izoliuojama.

Iki 1940–1941 metų sandūros Trečiojo reicho antisemitinė politika jau buvo toli pažengusi ir atsidūrusi daugelio politikos sričių sankirtoje. Ja vis dar buvo palaipsniui siekiama prievarta išstumti žydus iš Vokietijos valdomų kraštų. Idėja apie „nustatytiną teritoriją“, savotišką „mirties rezervatą“ (*Sterbereservat*), sudarė antisemitinės politikos pagrindą.³⁶ Su „galutinio sprendimo“ sąvoka anuo metu buvo siejami įvairiausi utopiniai projektai, ieškant teritorijos, į kurią iš vokiečių įtakos sferos turėtų būti deportuoti visi žydai. Planus paversti rytinę okupuotos Lenkijos dalį prie Liublino arba Madagaskaro salą žydų izoliavimo ir nuskurdinimo vieta vokiečiams teko atidėti atitinkamai 1940 m. pavasarį ir 1940 m. rudenį. Tai, kad šie planai vidutinės trukmės perspektyvoje buvo genocidinio pobūdžio, dar labiau pabrėžė Hitlerio kanceliarijos 1941 m. kovo mėn. išsakyti pasiūlymai prievarta sterilizuoti milijonus žydų. Taip turėjo būti išsaugota kol kas gyvos žydų kartos darbo jėga, užkertant kelią jos dauginimuisi.³⁷

Jau buvo prasidėjęs ir planingas žydų žudymas: nuo 1940 m. liepos mėn. vyko vadinamoji „eutanzijos akcija“, kai Vokietijos neįgaliųjų įstaigose buvo žudomi psichine ir fizine negalia sergantys žydai; o nuo 1941 m. balandžio mėn. – „akcija 14 f 13“, kurios metu buvo žudomi neįgalūs arba nepageidaujami koncentracijos stovyklų kaliniai, kuomet žuvo ir daug žydų tautybės kalinių.

Nuo 1939 m. buvo siekiama iš vakarinių Vokietijos aneksuotų Lenkijos žemių į „generalinę guberniją“ išvaryti visus žydus ir daugumą lenkų, kad būtų pakankamai vietos iš pietryčių ir rytų Europos, taip pat ir iš Baltijos šalių persikėlusiams vokiečiams, kurie turėjo būti ten įkurdinti vietoj lenkų ir žydų. 1941 m. kovo mėnesį šie trėmimai, vykę sudėtingai ir sunkiai, buvo nutraukti, nes juos užgožė pasiruošimas karui su Sovietų Sąjunga; be to, juos sustabdė ir nesibaigiantys generalinės gubernijos vokiečių civilinės valdžios protestai. Dabar deportacijų planuotojų žvilgsnis nukrypo į Sovietų Sąjungos teritoriją: tiksliniais regionais buvo laikomos

---

³⁶ Pirmoji citata: Eichmanno tezės Himmleriui, pateiktos 1940-12-4 (Tischvorlage Eichmann für Himmler), leidinyje: Heim/Aly, Bevölkerungstruktur, p. 26t.; Breitman, Architekt, p. 201. Antroji citata: Pohl, Holocaust, p. 58.

³⁷ Plg. įžangą Witte ir kt. (Sud.), Dienstkalender, p. 69t.

Baltarusijos pelkės, Užuralės regionas ir sovietų Gulago lageriai prie Arkties vandenyno. 1941 m. išplėtotas kraupusis „generalinis Rytų planas“ (*Generalplan Ost*), kuriuo buvo siekiama, ištrėmus 31 mln. slavų ir įkūrus vokiečių gyvenvietes, galutinai etniškai pertvarkyti visą Rytų Europą, jau rėmėsi prielaida, kad ten nebebus Sovietų Sąjungos žydų.

Su šia trėmimo ir kolonizavimo politika (*Vertreibungs- und Siedlungspolitik*), kurioje susipina antisemitizmo, antislavizmo ir germanizavimo tendencijos, nuo 1940–1941 metų sandūros buvo susijusios ir kitos politikos sritys, kurioms karo su Sovietų Sąjunga metu teko milžiniška svarba.

Dėl karinių-strateginių ir ekonominių priežasčių nacionalsocialistų režimui buvo be galo svarbu labai greitai laimėti šį karą. Viena vertus, nesutriuškinus Sovietų Sąjungos ir Raudonosios armijos, atrodė neįmanoma toliau kariauti prieš Angliją ir stoti į būsimąjį karą prieš JAV. Antra vertus, nacionalsocialistų vadovybė manė galėsianti pasinaudoti Sovietų Sąjungos ištekliais – pirmiausia grūdais ir nafta. Šios neva karinės-strateginės būtinybės iškovoti greitą pergalę išdava – nepaprastai rizikinga žaibiškojo karo strategija (*Blitzkriegsstrategie*), kuri turėjo užtikrinti greitą Sovietų Sąjungos valstybės ir Raudonosios armijos žlugimą. Žaibiškojo karo strategija apėmė ir logistinių aprūpinimo klausimų sprendimą, o juk tai buvo pagrindinė problema, kariaujant milžiniškose Rusijos platybėse. Aprūpinimo problemos turėjo būti sprendžiamos tokiu būdu: vokiečių kariuomenę privalėjo išlaikyti vietos kaimo gyventojai, kadangi dėl kariuomenei neva būtinų maisto produktų kiekio drastiškai sumažėtų vietos gyventojų pragyvenimo lygis, tiksliau, jie imtų badauti ar mirtų badu, buvo labai svarbu sustiprinti vokiečių kariuomenės užnugarį. Tik griežtos kontrolės ir teroro dėka būtų galima greitai parūpinti vokiečių armijai pakankamai maisto ir saugoti, kad vietos gyventojai jo nesuvalgytų. Su šiomis dėl karinės logistikos atsiradusiomis strategijomis karo išvakarėse buvo siejami dar didesni grobikiški planai. Mitybos padėtis Vokietijos okupuotoje Europoje taip smarkiai ir greitai blogėjo, artėdama link neįveikiamo maisto stygiaus, kad nacionalsocialistų vadovybės sąmonėje atgijo košmariški Pirmojo pasaulinio karo vaizdai, kuomet Vokietijos reichas susidūrė su milžiniškomis bado problemomis. Iškilo grėsmė, kad dėl aprūpinimo priežasčių žlugs „tėvynės frontas“ (*Heimatfront*). Norėdama išspręsti šias problemas, nacių vadovybė nusprendė vykdyti masinių žudynių geopolitiką, plėšiant gyventojus ir mažinant jų aprūpinimą maistu (*Unterversorgung*). Ne tik vokiečių kariuomenė, bet ir

Vokietijos reichas bei kitos Europos dalys turėjo būti aprūpinamos maistu Sovietų Sąjungos teritorijų sąskaita. Dėl rasistinio vokiečių antislavizmo 1941 m. pavasarį buvo sutarta ir įsakyta mitybos politikos tikslams numarinti badu apie 30 mln. rusų ir baltarusių bei atkirsti nuo tiekimo beveik visus didžiuosius SSRS miestus. Vokietijos vadovybė manė, kad didžiules badaujančias sritis galima geografiškai izoliuoti visų pirma rusiškoje teritorijoje (*großrussischer Raum*), pastarąją apsupant buferinėmis zonomis, kurios apimtų vakarines ir pietines nerusiškas Sovietų Sąjungos žemes, t. y. rytų link nustumtas Baltijos šalis ir likusias Baltarusijos bei Ukrainos teritorijas.

Šie ketinimai dar labiau paaštrino vokiškąją apsaugojimo problemą (*Sicherungsproblem*). Akivaizdžiai trūko vokiško vykdytojų personalo. Vertinant pagal personalo poreikius, kurie ekonomikos ir politikos įstaigose buvo laikomi minimaliais karo tikslams pasiekti, paaiškėjo, kad 1941 m. pavasarį buvo neužimta apie 90 % etatų. Tokiu būdu iškilo pavojus keturiems pagrindiniams planinės vokiečių karybos komponentams: tiekimui ir transportui; 1941-ųjų derliaus naudojimui bei marinimo badu planams; pasipriešinimo prevencijai bei numatomai rasistinei iškeldinimo politikai (*Umsiedlungspolitik*) okupuotuose kraštuose. Toks darbuotojų stygius turėjo dvejopas pasekmes: viena vertus, trūkstamą personalą turėjo kompensuoti beribis teroras, kurį vykdė *vermacht* apsaugos daliniai ir SS pajėgos. Antra vertus – čia atsigręžiama į lietuvius – vokiečių darbuotojų gretas turėjo papildyti vietiniai pagalbininkai.

Tokiu būdu išaiškėja vokiečių motyvų daugialypiškumas. Karinės strategijos, karo pramonės ir iškeldinimo politikos problemos buvo glaudžiai susijusios tarpusavyje, praktiškai nulemdamos nepaprastai greitą karo tempą ir sudėtingą jo užtikrinimo situaciją.

Dėl kompleksiško karybos pobūdžio Vokietijos okupacinei politikai Lietuvoje buvo būdinga tai, kad įvairių instancijų – *vermacht*, SS ir civilinės valdžios, kurioje dominavo NSDAP bei jos padaliniai – vadovybės sutarė tarpusavyje dėl pagrindinių tikslų: išbandyti viską vardan greitos pergalės, paspartinti ekstremalią grobikišką ekonominę politiką (*wirtschaftliche Raubpolitik*) ir minimaliai sumažinti bet kokio pobūdžio apsaugojimo problemas vokiečių įtakos sferoje. Pasaulėžiūros prasme šie dalykai buvo grindžiami utopija apie „vokiečių gyvenamosios erdvės (*Lebensraum*) kūrimą Rytuose“ ir apie milžiniškos kolonijinės imperijos steigimą Rytų Europoje, kuri būtų kertinis akmuo Vokietijai siekiant valdyti pasaulį. Vokiečių antisemitams

atrodė savaime suprantama, kad žydams kaip pagrindiniam pasaulėžiūros priešui šioje imperijoje neturėjo likti vietos.

Tačiau nors ir buvo sutariama dėl esmės, liko neišspręsta daug konkrečių klausimų. Institucijų lygiu SS toli gražu nebuvo įsitikinusi, kaip iš tikrųjų elgsis vermachtas. SS ir civilinės valdžios santykis taip pat buvo neaiškus. Politiniu požiūriu klausimų kėlė nevienoda ir besikeičianti atskirų politikos sričių, tarp kurių būta prieštaringų įtampų, svarba Išsamiau nagrinėjant Vokietijos okupacinę politiką, paaiškėja, kad 1941–1945 m. laikotarpiu daug kas priklausė nuo situacijos vietoje ir nebuvo jokių konkrečių nurodymų, kuriuos būtų reikėję tik vykdyti. Be to, žvelgiant iš dabartinės perspektyvos, visa koncepcija ir didieji jos komponentai tebuvo begalinės didybės manijos išraiška. Negalima buvo rimtai tikėtis, kad Sovietų Sąjunga staigiai žlugs, kaip „molinis kolosas“. Kaip ir negalima buvo laukti, kad ištisi regionai ir visi gyventojai paklus vokiečių primestam aprūpinimo ir bado diktatui. Arba susitaikys su jiems skirtu kolonizuotos ar net pavergtos tautos statusu, kad tik galėtų tarnauti šeiminkams ir naujakuriams vokiečiams.

Kokią reikšmę turėjo Vokietijos planai Sovietų Sąjungos žydų atžvilgiu vykdomai politikai? Apie genocidinius planus išvaryti žydus į sutriuškinti planuojamos Sovietų Sąjungos platybes jau užsiminta anksčiau. Buvo aišku, kad tuo metu gyvenusi žydų karta privalėjo būti paskutinė. Jos likimas turėjo būti nulemtas pasibaigus karui. Tačiau tai dar nereiškė, kad per karą reikėjo nužudyti visus Sovietų Sąjungos žydus.

Iš ką tik apžvelgtų vokiečių ketinimų taip pat paaiškėja, kad kai kuriems žydų tautybės gyventojams buvo numatyta staigesnė mirtis. Viena vertus, 1940–1941 m. sandūroje vokiečių parengtame bado plane buvo numatyta numarinti beveik visus miestų gyventojus vakarinėse Sovietų Sąjungos žemėse – bet turbūt ne Baltijos valstybėse – tam kad Vokietijos vermachtas ir visas reichas būtų aprūpinti maisto produktais. Kadangi didžioji dauguma žydų gyveno miestuose, tad ir jie turėjo mirti bado. Apie tokį ketinimą 1941 m. birželį Himmleris informavo SS vadovybę.³⁸ Antra vertus, Sovietų Sąjungos žydų inteligentija, kuri dėl rasistinio vokiečių požiūrio buvo laikoma socialiniu bolševizmo pagrindu, karo metu turėjo būti kuo greičiau sušaudyta. Buvo manoma, kad didžiąją sovietų valdžios elito dalį sudaro žydai, tad jų nužudymas

---

³⁸ Plg. Witte ir kt. (Sud.), Dienstkalender, p. 172–174 (1941 6 12 – 15 įrašas).

turėjo pagreitinti sovietų valstybės žlugimą ir atnešti sėkmę nepaprastai rizikingam žaibiškajam Vokietijos karui.

Kadangi kariaujant su Lenkija 1939–1940 m. *vermachtas*, SS ir civilinė valdžia turėjo rimtų tarpusavio sutarimo problemų, ruošiantis karui prieš Sovietų Sąjungą, buvo stengiamasi iš anksto išvengti tokių ginčų, sudarant vidinius susitarimus dėl karo teisės ir tarptautinės teisės pažeidimų. Šiame kontekste savo vaidmenį turėjo suvaidinti gerai žinomi vadinamieji nusikalstami įsakymai, kuriuos netrukus glaustai panagrinėsime: įsakas dėl teisingumo (*Gerichtsbareitserlass*), instrukcijos kariuomenei (*Richtlinien für die Truppe*) ir įsakymas dėl komisarų (*Kommissarbefehl*). Sovietų vadovaujančio sluoksnio išžudymas turėjo pagreitinti Sovietų Sąjungos, taip pat ir Raudonosios armijos žlugimą ir užkirsti kelią pasipriešinimui. Atsiradus erdvei, kurioje negalioja jokia teisė (*rechtsfreier Raum*), Vokietijos *vermacht*o, policijos ir SS daliniams turėjo atsiverti galimybė vykdyti teroro politiką, kad būtų pasiekti Vokietijos karo tikslai.

Minėti įsakymai yra žinomi nuo Niurnbergo procesų laikų, todėl čia jie tik trumpai apibendrinami. Pagal atitinkamus 1941 m. kovo mėn. duotus Hitlerio nurodymus Vyriausiosios reicho saugumo valdybos viršininkas Reinhardas Heydrichas ir Vokietijos viešosios policijos (*Ordnungspolizei*) vadovas Kurtas Daluege susitarė su *vermacht*o, o ypač su generaliniu intendantu generolu-leitenantu Eduardu Wagneriu iš kariuomenės vyriausiosios vadovybės dėl veiklos sričių pasidalijimo karinės valdžios valdomuose kraštuose.³⁹ Šių SS, policijos ir *vermacht*o susitarimų rezultatas ir buvo tie vadinamieji nusikalstami įsakymai, kuriais Vokietijos reicho vadovybė pažeidė galiojančias karo teisės ir tarptautinės teisės normas (1907 m. Hagos konvenciją dėl sausumos karo įstatymų, 1929 m. Ženevos konvenciją dėl elgesio su karo belaisviais, 1929 m. Raudonojo kryžiaus konvenciją dėl sužeistųjų ir ligonių veikiančiose armijose padėties gerinimo bei papročių teisę).⁴⁰

---

³⁹ Plg. Hitleris 1941-3-3, VVV KD (KTB OKW), t. 1, p. 341; Heydricho pastaba (Vermerk Heydrich), datuota 1941-3-26, Aly, Endlösung, p. 270; Hitleris 1941-3-30, Halderio KD (KTB Halder), t. 2, p. 336t.

⁴⁰ Plg. išsamų aprašą, atliktą pagal tarptautinę teisę, su šaltinių tekstais naujajame Hamburgo socialinių tyrinėjimų instituto (Hamburger Institut für Sozialforschung) išleistame kataloge „*Vermacht*o nusikaltimai“ („*Verbrechen der Wehrmacht*“), Hamburg 2002, p. 16-36.

Vadinamasis teisingumo įsakas, vermachto vyriausiosios vadovybės išleistas 1941 m. gegužės 13 d., panaikino karinio teismo kompetenciją skirti bausmę už „nusikalstamą priešišku civilių asmenų veiką“, teisę bausti savo nuožiūra perleisdamas karininkams vietose. Tokiu būdu prieš tas vietas, iš kurių buvo puldinėjamas vermachtas, turėjo būti imamasi „kolektyvinių prievartos priemonių“. Vokietijos vermachto karių atžvilgiu nebegalėjo būti vykdomas baudžiamasis persekiojimas, net jei jie būtų padarę „karinį nusikaltimą arba nusižengimą“. Tokiu būdu Sovietų Sąjungos civiliai gyventojai galutinai neteko teisinės apsaugos.⁴¹

1941 m. gegužės 19 d. instrukcijose dėl kariuomenės elgesio Rusijoje [turima galvoje Sovietų Sąjunga] kariams buvo nurodyta kovoti su visais bolševizmo skeleidėjais. Konkrečiai tai reiškė: „imtis negailestingų ir ryžtingų priemonių prieš bolševikinius kiršintojus, partizanus, žydus bei visiškai užgniaužti bet kokią aktyvų ir pasyvų pasipriešinimą.“⁴²

1941 m. birželio 6 d. išleistas vermachto vyriausiosios vadovybės įsakymas dėl komisarų buvo skirtas karinei valdžiai ir nukreiptas prieš ideologinius Raudonosios armijos funkcionierius, kurie nebuvo pripažinti kareiviais. Mūšio lauke vermachtas privalėjo juos tučtuojau nužudyti, o armijų ir kariuomenės užnugario srityse – perduoti saugumo policijos ir SD operatyvinėms grupėms.⁴³

Himmlerio SS ir policijos pajėgų naudojimą karinės valdžios tikslams reglamentavo keletas 1941 m. kovo–balandžio mėn. sudarytų susitarimų tarp SS ir vermachto. Svarbiausi jų: 1941 m. kovo 13 d. VVV instrukcijos, kuriose Hitlerio pavedimu buvo nurodyta, kad Himmleriu pavedamos „ypatingos užduotys [...], susijusios su galutine kova tarp dviejų priešišku politinių sistemų“; taip pat susitarimas tarp generalinio intendanto Wagnerio ir RSHA viršininko Heydricho, kuris buvo sudarytas 1941 m. kovo 26 d. ir tik truputį pakeistas 1941 m. balandžio 28 d., išleidus vadinamąjį potvarkį dėl kariuomenės (*Regelung des Heeres*), pagal kurį SS daliniai galėjo būti naudojami armijos ir kariuomenės užnugario srityse. Tokiu būdu operatyvinėms

---

⁴¹ Įsakas dėl karinio teisingumo vykdymo „Barbarosos“ plano teritorijoje ir dėl ypatingų kariuomenės priemonių (Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Maßnahmen der Truppe), BA-MA, RW 4/v. 577, l. 72-74.

⁴² Instrukcijos dėl kariuomenės elgesio Rusijoje (Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Russland), paskelbtos 1941-5-19, BA-MA, RW 4/v. 524, l. 13t.

⁴³ Instrukcijos dėl elgesio su politiniais komisarais (Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare), išleistos 1941-6-6, BA-MA, RW 4/v. 578, l. 42-44.

grupėms ir operatyviniams būriams buvo suteikta teisė „gavus pavedimą savo atsakomybe imtis vykdomųjų priemonių civilių gyventojų atžvilgiu“.⁴⁴

Pirmiau minėta ilgametė diskusija apie tai, koks buvo įsakymų, kuriuos prieš išvykdami gavo Himmlerio daliniai ir ypač operatyviniai būriai, tikslus turinys, visą laiką rėmėsi keliais išlikusiais dokumentais. Visų pirma, tai du laišakai, kuriuos Heydrichas išsiuntė operatyvinėms grupėms arba aukštesniesiems SS ir policijos vadams prasidėjus karui. 1941 m. birželio 29 d. Heydrichas, „remdamasis jau birželio 17 d. Berlyne žodžiu išdėstytais savo samprotavimais“, operatyvinių grupių vadams „priminė“:⁴⁵

Naujai užimamuose kraštuose negalima trukdyti prieš komunistus ir prieš žydus nusiteikusių gyventojų pastangoms apsisvalyti. Priešingai – jas reikia inicijuoti, tiesa, nepastebimai, ir skatinti, o prireikus nukreipti teisinga linkme, bet taip, kad vietos „savisaugos būriai“ vėliau negalėtų minėti gautus nurodymais arba politinius tikslus. [...] Iš pradžių reikia vengti sudarinėti nuolatinius iš centro valdomus savisaugos būrius; vietoj jų tikslinga skatinti vietinius liaudies rengiamus pogromus, kaip nurodyta anksčiau.⁴⁶

Taigi ši telegrama buvo ne įsakymas, kurį operatyvinių grupių vadai gavo tik praėjus savaitei nuo karo pradžios, o priminimas apie bendrą aptarimą, įvykusį prieš dvylika dienų. Tad Vokietijos saugumo policija, dar likus penkioms dienoms iki karo pradžios, tvirtai ketino sukelti pogromus – nepriklausomai nuo sovietinių žiaurumų, įvykdytų besitraukiant Raudonajai armijai.

Be to, 1941 m. liepos 2 d. Heydricho rašte vyresniesiems SS ir policijos vadams okupuotoje Sovietų Sąjungoje aprašomas aukų ratas tiksliai atitinka nurodytą su vermachtu suderintame 1941 m. liepos 6 d. įsakyme dėl komisarų, – tam tikra prasme tai paralelinis

---

⁴⁴ Potvarkis dėl saugumo policijos ir SD naudojimo kariuomenės junginiuose (Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbande des Heeres), priimtas 1941-4-28; išspausdinta: Anatomie des SS-Staates, t. 2, p. 171-173. Himmlerio daliniams, kurie buvo skirti masinėms žudynėms Sovietų Sąjungoje vykdyti, priklausė: keturios operatyvinės saugumo policijos grupės, kurias sudarė apie 3 000 karių, SS reichsfiurerio vadovybės štabas su dviem SS kavalerijos pulkais ir dviem motorizuotomis pėstininkų brigadomis, kurias sudarė apie 25 000 karių, bei viešosios policijos batalionai, kuriuose tarnavo apie 12 000 vyrų.

⁴⁵ Operatyviniai įsakymai Nr. 1 (citata) ir Nr. 2 operatyvinių grupių vadams, datuoti 1941-6-29 ir 1941-7-2, išspausdinti: Klein, Einsatzgruppen, p. 318–321.

⁴⁶ Heydricho telegrama operatyvinių grupių vadams (Fernschreiben Heydrichs an die Einsatzgruppenchefs), operatyvinis įsakymas Nr. 1 (Einsatzbefehl Nr. 1), išspausdinta: Longerich, Ermordung, p. 118t.

nurodymas saugumo policijai. Nors „tam tikrus postus partijoje ir valstybėje užimančius žydus“ Heydrichas aiškiai įvardijo kaip žudytinus asmenis, tačiau kaip sovietiniai valstybės ir partijos funkcionieriai jie ir taip buvo priskiriami nedelsiant žudytinų asmenų ratui.⁴⁷ Priešų grupė nors ir buvo paminėta, bet liko neapibrėžta („kiti radikalūs elementai ir pan.“), – lygiai kaip ir 1941 m. gegužės 13 d. potvarkyje, kuriuo panaikinamas karinis teisingumas, ir pagal kurį kone kiekvienas gyventojas potencialiai tapo beteisis. Tokiu būdu operatyvinių grupių ir būrių vadams tam tikra prasme buvo paliktos laisvos rankos priimti sprendimą. Nebuvo jokie išsamesnio įsakymo, o tik instrukcija, kuri prilygo įgaliojimui žudyti.

Taip rašytine forma buvo apibrėžta aukų grupė: reikėjo likviduoti politinę Sovietų Sąjungos vadovybę, kurios neatsiejama dalis, NS vadų manymu, buvo žydai, sudarę bolševizmo skleidėjų branduolį.

Be šių rašytinių Heydricho nurodymų nepastebimai sukelti žydų pogromus (1941 m. birželio 29 d.) ir nužudyti visus žydus, užimančius valstybinius bei partinius postus (1941 m. liepos 2 d.), be abejonės, buvo ir žodinių nurodymų arba instrukcijų, kurios nebuvo užfiksuotos popieriuje. Galbūt tai įvyko 1941 m. liepos 17 d., kai Heydrichas buvo sukviestas į Berlyną operatyvinių grupių ir būrių vadus.⁴⁸

Tai, kad būta žodinių įsakymų, labiausiai paaiškėja iš A operatyvinės grupės (*Einsatzgruppe A*) vado Franzo Walterio Stahleckerio 1941 m. rugpjūčio 6 d. užrašų, kuriuose, turint galvoje diskusiją apie civilinei valdžiai skirtos antisemitinės instrukcijos projektą, tvirtinama, kad šis projektas glaudžiai siejasi su „principiniais, raštu neskelbtiniais aukštesniosios instancijos įsakymais saugumo policijai“.⁴⁹ Formuluoatė „aukštesnioji instancija“ parodo, kad tai nebuvo Hitlerio nurodymai, priešingu atveju būtų pasakyta „aukščiausioji instancija“ (kaip marinimo badu plane), tai buvo Himmlerio arba Heydricho nurodymai.

---

⁴⁷ Heydricho raštas vyresniesiems SS ir policijos vadams, kopija A OG vadui Stahleckeriui (Schreiben Heydrich an HSSPF, nachrichtlich an Chef EG A, Stahlecker), datuotas 1941-7-2, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 6–10, išspausdinta: Klein, Einsatzgruppen, p. 323–328.

⁴⁸ Apie šį pasitarimą nėra jokių ano laikmečio komentarų, tik pokario meto parodymai. Plg. Wildt, *Generation*, p. 557.

⁴⁹ Operatyvinės grupės vado pozicija, išdėstyta 1941-8-6, LVVA P 1026-1-3, l. 237-239; plg. taip pat Pl, datuotą 1941-7-9.

Šie žodiniai nurodymai veikiausiai buvo susiję su karinei tarnybai tinkamo amžiaus žydų vyrų žudymu. Kiti žydų vyrai, moterys ir vaikai dar nebuvo priskirti pirmajai aukų grupei.⁵⁰ Apkeliavęs Baltijos šalis, 1941 m. liepos pabaigoje SS reichsfiurerio štabo informacinės tarnybos karininkas (Ic) (*Nachrichtenoftizier (Ic)*) May'us pranešė, kad vietos saugumo policija abejojanti, „ar šaudant vien tik vyriškos lyties žydus galima iš esmės išspręsti žydų problemą“.⁵¹

Pažvelgus į pirmosiomis savaitėmis vykdytų šaudymų praktiką, taip pat peršasi išvada, kad saugumo policija siekė išplėsti aukų grupę. Nustatyto amžiaus žydų vyrų žudymai gerokai pranoko 1941 m. liepos 2 d. rašytinį Heydricho nurodymą žudyti „partinius ir valstybinius postus užimančius žydus“. Kadangi tai buvo aptarta su vermachtu ir būsimąja civiline valdžia, nekilo jokių nesutarimų. Nesutarimai kildavo tuomet, kai peržengiant minėto nurodymo ribas buvo žudomi arba turėjo būti žudomi žydai vyrai, kurie dar buvo naudingi pirmiausiai ekonominiu požiūriu ir nekėlė pavojaus saugumo policijos prasme. Dėl šios priežasties 1941 m. birželio pabaigoje Šiauliuose, spalio mėn. Vilniuje ir lapkričio mėn. Kaune kilo konfliktų tarp saugumo policijos, vermachtu ir civilinės valdžios.

Be to, yra dar vienas ilgą laiką nepastebėtas įrodymo dokumentas apie daugybės žydų vyrų nužudymą. Yra žinoma, kad tarp sovietinių karo belaisvių tučtuojau būdavo sušaudomi visi žydai – tai buvo raštiškai dokumentuota dar 1941 m. birželio 28 d.⁵² Christianas Streitas ir Christianas Gerlachas pagrįstai atkreipė dėmesį į 1941 m. liepos 17 d. operatyvinio įsakymo Nr. 8 į karo belaisvių stovyklas siunčiamiems saugumo policijos ir SD būriams priedus. Šis įsakymas buvo taikomas ne tik karo belaisviams, bet ir stovyklose uždarytiems civiliams asmenims.⁵³ Heydricho pateiktame žudytinų asmenų sąrašė be liepos 2 d. nurodytų asmenų buvo paminėti ir

⁵⁰ Tilžės gestapo telegrama RSHA (Fernschreiben Staatspolizeistelle Tilsit an RSHA), datuota 1941-7-1, ZStL, kolekcija SSRS (Sammlung UdSSR), aplankas (Ordner) 245 Ag, Nr. 254-257, l. 2-5.

⁵¹ SS reichsfiurerio štabas, Ic karininko veiklos ataskaita, 1941 7 20 – 1941 7 27, cit. pgl. Krakowski, Möglichkeiten, p. 120.

⁵² Pgl. Instrukcijų dėl karo belaisvių stovyklose dislokuotųjų saugumo policijos ir SD vadų būrių projektą, datuotą 1941-6-28. Niurnbergo dokumentas PS 078. Manoma, kad tarp karo belaisvių buvo apie 80 000 Sovietų Sąjungos žydų. Iš 61 000 žydų kilmės Lenkijos kareivių, kurie dar 1939 m. pateko į vokiečių nelaisvę, greičiausiai neišgyveno nei vienas. Pgl. Pohl, Holocaust, p. 36 ir p. 46.

⁵³ Pgl. Gerlach, Morde, p. 503–505. Apie civilių kalinių stovyklą Minske žr. ten pat, p. 506–514. Christian Streit, Ostkrieg, Antibolschewismus und „Endlösung“. Leidinyje: Geschichte und Gesellschaft 17 (1991), p. 242–255. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad RSHA kalboje posakis „visi žydai“ nereiškia visų žydų tautybės gyventojų, o tik žydų tautybės vyrus. Jei įsakymas žudyti buvo taikomas žydų moterims ir vaikams, tai buvo aiškiai nurodoma.

„sovietiniai rusų inteligentėliai“ bei „visi žydai“.⁵⁴ Taigi tai buvo konkretus įsakymas žudyti visus žydus civilius vyrus belaisvių stovyklose, į kurias kai kuriuose Baltarusijos miestuose buvo suvaryti apskritai visi karo tarnybai tinkamo amžiaus vyrai. Lietuvoje nebuvo tokių milžiniškų stovyklų kaip prie Minsko. Į Kauno VII fortą nuo pat pradžių buvo uždaromi vien žydai. Beveik visi jie buvo sušaudyti.

Vokiečių saugumo policijos požiūriu, jos paskirtis buvo pasirūpinti policine užgrobto teritorijos apsauga. Remiantis priešininko sąvoka, kuri 4-jo deš. antrojoje pusėje buvo išgalėjusi apskritai visoje vokiečių policijoje, buvo privaloma kovoti su visais valstybei ir tautai priešiškais elementais.⁵⁵ Valstybės priešais okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose buvo laikomi pirmiausia komunistai ir jų aplinkos žmonės. Tautos priešai buvo, visų pirma, žydai. Pagal šį požiūrį „norint nuraminti užnugario teritorijas“ reikėjo visomis priemonėmis užkirsti kelią pavojui, kuris gali kilti vokiečių viešpatavimui.⁵⁶ Išankstiniame OB 3 pranešime, kuris buvo pateiktas 1942 m. pradžioje dėl antrosios Stahleckerio ataskaitos, saugumo policijos tikslams buvo įteisintas antisemitinės politikos eskalavimas: „Iš šio būrio veiklos, kuri buvo apėmusi visą Lietuvą, paaiškėjo, kad likvidavus nedaugelį žydų nebuvo įmanoma stabilizuoti fronto užnugario ruožo“. [pabraukta autoriaus]⁵⁷

Prevencijos idėjai buvo teikiama didelė svarba. Reikėjo kovoti ne tik su faktiškai gresiančiu pavojumi, bet ir su gyventojais, kurie potencialiai galėjo tapti priešininkais.⁵⁸

Pirmosiomis karo savaitėmis operatyvinių grupių vykdytų žudynių aukomis visų pirma tapo tie žydai, kurie, nacionalsocialistų manymu, galėjo būti aktyvūs pasipriešinimo vokiečių

---

⁵⁴ RSHA instrukcijos dėl karo belaisvių stovyklose ir laikinosiose stovyklose dislokuotųjų saugumo policijos ir SD vadų būrių (Richtlinien des RSHA für die in die Stalags und Dulags abzustellenden Kommandos des Chefs der Sipo und des SD). Operatyvinis įsakymas Nr. 8, IMG XXVI, p. 111-115, 502-PS; BA, R 58/1027, l. 190-194.

⁵⁵ Hanso Krauso apklausa (Vernehmung Hans Kraus), vykusi 1959-10-21, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 211.

⁵⁶ Otto Dietricho (1b YB) apklausa (Vernehmung Otto Dietrich (SK 1b)), vykusi 1959-11-3, Ehrlingerio byla (Ehrlinger-Verfahren), t. 8, l. 275.

⁵⁷ Išankstinis pranešimas apie A OG antrąją bendrąją ataskaitą (Vorbericht zum zweiten Gesamtbericht der EG A), 1942-2-4, BA, R 90/146.

⁵⁸ Priešininko sąvoką žr. taip pat Herbert, Best, p. 163-180, 237-245. Ji aiškiai suformuluota ano meto 4a ypatingojo būrio rašte SD nevietinių būrių (*Außenkommandos*) vadams, datuotame 1943-3-19: „Saugumo policijos ir SD užduotis – nustatyti reicho priešus ir kovoti su jais vardan saugumo, o kovos veiksmų srityje – ypač vardan kariuomenės saugumo. Reikia ne tik sunaikinti aktyviai veikiančius priešininkus, bet ir imtis prevencinių priemonių tokiems elementams likviduoti, kurie dėl savo pažiūrų ir praeities esant palankioms aplinkybėms gali tapti aktyviais priešais. Šią užduotį saugumo policija vykdo su reikiamu griežtumu, laikydamasi visuotinių fiurerio nurodymų.“ IMG, t. 31, PS 3012.

okupacijai dalyviai ir buvo laikomi veikliais žydų bolševikais. Jie dar buvo prilyginami aktyviems arba potencialiems vokiečių režimo priešininkams, ypač komunistams ir sovietų funkcionieriams.⁵⁹ Tačiau RSHA norėjo pabandyti kiek įmanoma išplėsti masines žydų žudynes, peržengiant susitarimų su vermachtu ir civiline valdžia ribas. Tai atspindėjo atitinkamuose A operatyvinės grupės ir 3-ojo operatyvinio būrio dokumentuose. Ieškant juose suformuluotų saugumo policijos vykdytos antisemitinės politikos tikslų, ištisai susiduriama su aiškiais ketinimais visiškai išnaikinti žydus.

Stahleckeris pirmojoje savo ataskaitoje 1941 m. spalio 15 d. rašė: “Vykdama įsakymą saugumo policija buvo tvirtai apsisprendusi visomis priemonėmis ir labai ryžtingai spręsti žydų klausimą”, “kaip įmanoma greičiau įvykdyti iškeltą apvalymo uždavinį”, “saugumo policijos atliekamo apvalymo darbo tikslas buvo likviduoti kuo daugiau žydų.”⁶⁰ Antrojoje, 1942 m. vasario 1 dienos, Stahleckerio ataskaitoje kalbama apie “kiek įmanoma, visišką žydijos likvidavimą” ir pastebėta, kad “šių spontaniškų apvalymo akcijų nepakako, kad būtų stabilizuotas fronto užnugario ruožas”.⁶¹ Antrojoje Jägerio ataskaitoje (1941 m. gruodžio 1 d.) sakoma, kad “3-sis OB pasiekė užsibrėžtą tikslą - išspręsti žydų problemą Lietuvoje”, bei “ir šiuos žydų darbininkus bei jų šeimas aš norėjau sunaikinti, tačiau tam griežtai pasipriešino civilinė valdžia (reichskomisaras) ir vermachtas, kurie pareikalavo, kad šie žydai ir jų šeimos nebūtų sušaudyti. Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamanno, kuris visiškai suprato manuosius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atsakingomis civilinėmis įstaigomis. Tokių akcijų vykdymas pirmiausia yra organizacinis klausimas. Pasiryžimas sistemingai išvalyti kiekvieną apskritį nuo žydų pareikalavo kruopštaus pasirengimo kiekvienai akcijai ir atitinkamoje apskrityje esančių aplinkybių ištyrimo”.⁶² Analogiškų formuluočių buvo ir 2-ojo operatyvinio būrio ataskaitose: “Tikslas, kurį nuo pat

⁵⁹ Plg. Gerlach, *Ausweitung*, p. 26f.

⁶⁰ A operatyvinės grupės bendroji ataskaita iki 1941-10-15 (Gesamtbericht der Einsatzgruppe A bis 15.10.1941), Maskvos Ypatingasis archyvas, 500-4-93.

⁶¹ A operatyvinės grupės bendroji ataskaita nuo 1941-10-16 iki 1942-1-31 (Gesamtbericht der Einsatzgruppe A vom 16.10.1941 – 31.1.1942), Maskvos Ypatingasis archyvas, 500-4-91.

⁶² 3-sis operatyvinis būrys, OB 3 teritorijoje iki 1941-12-1 įvykdytų egzekucijų sąrašas (Einsatzkommando 3, Gesamtaufstellung der im Bereich des OB.3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen), 1941-12-2, BA, R 70 Sowjetunion/15.

pradžios užsibrėžė OB 2, buvo radikalus žydų problemos sprendimas žudant visus žydus” ir “Bus siekiama Ostlandą, kiek įmanoma, visiškai išvalyti nuo žydų.”⁶³

Tačiau tai tebuvo įsivaizduojamas tikslas (*Zielvorstellung*), o ne griežtas įsakymas nedelsiant žudyti visus žydus. Ir tokia tikslo samprata numatė taktinę galimybę elgtis diferencijuotai. Nagrinėjant šiuos klausimus reikia prisiminti, kad pirmosiomis karo savaitėmis buvo tikimasi greitos pergalės prieš Sovietų Sąjungą. Reikia taip pat pabrėžti, kad kalbama apie žodinius įsakymus. Jie buvo atėję iš RSHA, iš saugumo policijos vadovybės (Heydricho ir Himmlerio), ir tai nebuvo vietos saugumo policijos vadų savavališkai išplėsti įgaliojimai.

Taigi kalbant apie karo pradžioje išleistus įsakymus išėties tašku reikėtų laikyti ne visuotinį Hitlerio įsakymą žudyti, ir aiškiai skirti įvairias SS ir vokiečių policijos institucijas nuo *vermacto* ir civilinės valdžios. Dokumentuose užfiksuota, dėl ko jos susitarė tarpusavyje, t. y. žudyti “žydus bolševikus”. Be to, saugumo policija siekė kuo skubiau išplėsti masinių žudynių praktiką ir net bandė tai padaryti. Daugelyje vietovių jai pavyko pasiekti, kad būtų nužudyti karinei tarnybai tinkamo amžiaus žydai. Nužudžius šeimos maitintoją, pagal žudikų logiką žudymo politikos aukomis netrukus tapdavo ir gyvos likusios moterys bei vaikai. Juolab kad tam buvo randama daugybė pateisinimų, kurių dėka šios žmogžudystės būdavo pateikiamos karinei ir civilinei valdžiai kaip neva „karinė būtinybė“ - dingstis būdavo maisto produktų stygius, infekcinių ligų plitimas, sargybos personalo sąnaudų mažinimas, ar ketinimas naudoti butus kitai paskirčiai. Himmleris, saugumo policijos požiūriu, pats įvardijo pagrindinę priežastį: neturėtų likti gyvas nei vienas „keršytojas“.

Atsakant į šio skirsnio klausimus, dar kartą apibendrinsime tai, kas svarbiausia tyrinėjant pirmąsias karo savaites: nuo liepos 17 d. vokiečių saugumo policijai teko užduotis inicijuoti pogromus. Ji siekė iššaudyti kuo daugiau žydų tautybės karo tarnybai tinkamų vyrų. Vokiečių saugumo policija siekė savo politikos tikslams panaudoti vietinius gyventojus ne vokiečius. Žudikiški saugumo policijos ketinimai peržengė *vermacto* ir būsimosios civilinės valdžios susitarimų ribas. Visos vokiečių institucijos drauge siekė to paties tikslo – dalį žydų išstremti, o kitus sunaikinti. Tačiau buvo įsivaizduojami kiti tempai ir kitokie terminai.

---

⁶³ 2-ojo operatyvinio būrio 1942 m. pradžios ataskaita (Bericht des Einsatzkommandos 2 von Anfang 1942): BA, R 70 Sowjetunion/15.

VOKIEČIŲ PLANAI DĖL LIETUVIŲ VAIDMENS INVAZIJOS Į SSRS METU

Yra keletas vokiškų šaltinių, kurie informuoja apie vokiečių planus įtraukti į vokiečių karo veiksmus.⁶⁴ Ypač VVV II abvero skyrius (mažumų ir sabotažo klausimai) ir RSHA VI tarnyba (užsienio klausimai) bandė pasinaudoti lietuviais vokiečių karo veiksmų tikslams.⁶⁵ VVV pulkininkas leitenantas dr. Kurtas Gräbe ir dr. Heinzas Gräfe iš Tilžės gestapo, vėliau perėjęs į RSHA VI tarnybą, apsiėmė pagyvinti ryšius su emigravusiais lietuviais bei gyventojais šalies viduje ir informuoti apie tai užsienio reikalų ministeriją bei vermachto vadovybę. 1941 m. sausio–kovo mėnesiai, kuomet Lietuvoje lankėsi Vokietijos persikėlių reikalų komisija (*Umsiedlungskommission*), buvo skirti ir šnipinėjimo veiksams bei sukilimui parengti. Agento Richardo Kossmanno vadovaujama persikėlių organizacijai priklausė, pavyzdžiui, W. Vogelis (socialiniai reikalai) ir Alfredas Kinderis (sveikatos apsauga), kurie vadovavo lietuvių agentams.⁶⁶

Nuo 1940 m. antrosios pusės ir ypač 1941 m. pavasarį vokiečių pasirengimo karui dalimi tapo VVV abvero skyriaus pastangos sukelti „tautinių mažumų sukilimus“ Sovietų Sąjungoje.⁶⁷ Abveras mėgino vadovauti „neorganizuotoms pasipriešinimo grupėms“ Baltijos šalyse.⁶⁸ Prasidėjus karui, sukilėliai turėjo užimti kalėjimus, tiltus, fabrikus, geležinkelių transporto mazgus, policijos nuovadas ir kitus strategiškai svarbius punktus.⁶⁹ VVV II abvero skyrius (vadovaujamas Lahouseno ir koordinuojamas visų pirma dr. Kurto Gräbe) turėjo kartu su abvero padaliniu Karaliaučiuje parengti šią karinę paramą. Tačiau paaiškėjo, kad palaikyti ryšius su

⁶⁴ Deja, Vermachto karinės žvalgybos (Abvero) bylos buvo sunaikintos. Tačiau Šiaurės armijų grupės bylose yra šiek tiek informacijos, kuri bent iš dalies atskleidžia vokiečių planus.

⁶⁵ Išsamiau žr. Kangeris, *Kollaboration*, p. 185.

⁶⁶ Apie A. Kinderį žr. Edmundo Drukteinio parodymus 1941-5-6, Penktoji kolona, p. 71.

⁶⁷ Admirolas Wilhelmas Canaris 1941-2-21 pranešė generalinio štabo vadovui Franzui Halderiui apie „rengiamas priemones, skirtas Ukrainai ir Baltijos šalims“, Halderio KD (KTB Halder), t. 2, p. 287. Vėliau kariuomenės operatyvinio skyriaus vadovas Adolfas Heusingeris informavo Halderį apie „suirutės planus“ (*Zersetzungsvorhaben*) Ukrainoje ir Baltijos šalyse, ten pat, p. 418 (1941-5-17).

⁶⁸ II Abvero skyriaus Ic/ryšių karininko, Rytų Prūsijos ruožo štabas, 1941-5-21 d. įrašas raporte Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako II abvero skyrius, „ypatingos svarbos, griežtai slapta“ (Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. Kdos.Chefs Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandsruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II), BA-MA, RH 19 III/722, l. 50t.

⁶⁹ Pirmosios mintys apie tai kilo dar 1940 m. rugpjūčio mėn. Savo sudarytame operacijos plane (*Operationsentwurf*) 1940-8-5 Marckas rašė, kad reikėtų taip pat ir Lietuvoje pabandyti, padedant II abvero skyriui, užkirsti kelią naikinimui ir perduoti į vokiečių rankas nesugriautus geležinkelius bei tiltus. Plg. Überschär/Bezemenskij, *Angriff*, p. 231.

Lietuvoje veikiančiomis grupėmis labai sudėtinga.⁷⁰ Be to, vokiečių pusė nerimavo, kad jų nurodymai „iš vietos gyventojų sudarytoms savanoriškoms pasipriešinimo grupėms“ saugoti tam tikrus objektus padėtų sovietų šnipams nuspėti Vokietijos karinius-taktinius planus. Todėl atitinkamiems vadams tik bendrais bruožais turėjo būti pasakyta, jog būtina saugoti jų teritorijoje esančius objektus.⁷¹

1941 m. gegužės mėn. parengiamieji darbai atrodė taip pažengę į priekį, kad atrodė, jog Baltijos valstybėse reikėjo „neabejotinai“ tikėtis „sukilėlių veiksmų“. Ginčytinas buvo tik sukilimo pradžios laikas. Lietuviai primygtinai siūlė pradėti, kai tik vokiečiai peržengs sieną. Vokietijos abveras reikalavo pirmiau sulaukti, kol vokiečių kariuomenė priartės.⁷² Tačiau iš baimės, kad į šias grupes gali išsiskverbti sovietų agentai, „liaudies daliniai“ po Vokietijos puolimo turėjo būti „geruoju“ nuginkluoti.⁷³ Atėjus vokiečių kariuomenei, jų užduotys būsią įvykdytos, nors kai kuriuos sukilėlius būtų galima toliau panaudoti kaip padėjėjus, vertėjus ir vietovės žinovus.⁷⁴

Vokietijos karinė žvalgyba (abveras) laikėsi prielaidos, kad vietinių grupuočių vadai („daugiausia buvę karininkai, inteligentai ar kunigai“) nurodymus gaudavo iš lietuvių emigrantų Berlyne, tačiau ji nieko konkrečiai nežinojo apie vadovybės struktūrą pačioje Lietuvoje, kadangi informacija iš Lietuvos sunkiai pasiekdavo Vokietiją. Abveras klydo manydamas, kad visiškai kontroliuoja lietuvių pagrindžio judėjimo vadovybę, nes lietuvių karo atašė neva „nuolat gauna

⁷⁰ Bylos įrašas, datuotas 1941-5-9, apie Karaliaučiaus abvero padalinyje 1941-5-7 vykusį pasitarimą (Aktenvermerk v. 9.5.1941 Besprechung bei Abwehrstelle Königsberg am 7.5.1941). BA, RH 19 III/722, l. 25t. Iš Lietuvos pusės ryšius tarp vermachto ir lietuvių turėjo palaikyti agentai Brunius, majoras Gecevičius ir majoras Puodžius, kuris kaip Lietuvos aktyvistų fronto atstovas buvo atsakingas už ryšius su Lietuva.

⁷¹ Bylos įrašas, datuotas 1941-5-18, apie II abvero skyriuje 1941-5-15 vykusį pasitarimą dėl 800-ojo pulko ir pasipriešinimo grupių panaudojimo (Aktenvermerk v. 18.5.1941 über Besprechung am 15.5.1941 bei Abwehr II über Einsatz Regt. 800 und Widerstandsgruppen), BA-MA, RH III/722, l. 46t. Vermachto kariams iš 800-ojo pulko buvo nurodyta 15 objektų. Bylos įrašas, datuotas 1941-5-21, apie II abvero skyriuje 1941-5-20 vykusį pasitarimą dėl II abvero skyriaus veiklos Rusijos teritorijoje (Aktenvermerk v. 21.5. über Besprechung am 20.5.41 bei Abwehr II betr.: Tätigkeit der Abw. II auf russ. Gebiet), BA-MA, RH 19 III/722, l. 50t. 1941-2-25 VVV iš lietuvių gavo jos pačios pareikalautą išsamią Lietuvos ekonomikos ir gamybos apžvalgą. Plg. Škirpos užrašus, pateikiamus: Lithuania, Crime & Punishment, H. 5 (Jan. 1995), p. 33.

⁷² Savo nurodymuose dėl Lietuvos išlaisvinimo LAF 1941-3-24 numatė datą, kada vokiečiai peržengs Lietuvos sieną. Plg. Budreckis, Revolt, p. 35.

⁷³ Bylos įrašas, datuotas 1941-5-21, apie II abvero skyriuje 1941-5-20 vykusį pasitarimą dėl II abvero skyriaus veiklos Rusijos teritorijoje (Aktenvermerk v. 21.5. über Besprechung am 20.5.41 bei Abwehr II betr.: Tätigkeit der Abw. II auf russ. Gebiet), BA-MA, RH 19 III/722, l. 50t.

⁷⁴ Įrašas raporte apie liaudies aktyvistų grupių nuginklavimą, 1941-6-13 (Vortragsvermerk v. 13.6.1941 betr.: Entwaffnung völkischer Aktivistengruppen), BA-MA, RH 19 III/722, l. 81.

nurodymus iš II abvero skyriaus” ir perduoda juos toliau. Anot jo, vietiniai lietuvių vadai nežinojo, kad „jų vyriausiajai vadovybei vadovauja vokiečių kariškiai“, nes vokiečių nurodymai buvo verčiami į lietuvių kalbą ir kai jie per Suomiją arba jūros keliais per Rygą ar Lietuvos sieną slapčia patekdavo į Baltijos šalis, juos galima buvo laikyti tik „liaudies sukilimo vadovybės įsakymais“. Net ir vyriausieji Lietuvos vadai galvojęntys, kad tai LAF vado Škirpos įsakymai.⁷⁵ Dar 1941 m. liepos mėn. vokiečių saugumo policijos ataskaitose buvo tvirtinama, kad Lietuvos aktyvistų frontą (LAF) „paskyrė VVV“ – tai versija, nusavinanti lietuvių iniciatyvą kuriant LAF.⁷⁶

Abveras buvo informuotas, kad Lietuvoje veikia du organizaciniai štabai, vienas Kaune, o kitas Vilniuje. Jei NKVD aptiktų vieną jų, toliau veiktų antrasis štabas. LAF tvirtino abverui, esą „praktiškai kiekvienoje Lietuvos vietovėje (mieste ar kaime) pagal aplinkybes yra sudaryta didesnė arba mažesnė aktyvistų grupė“.⁷⁷ Jų ginkluotė labai skiriasi, daugiausia tai rankiniai šaunamieji ginklai. Vokiečiai slapta buvo atgabėję į Lietuvą 200 belgiškų pistoletų ir lenkiškų rankinių granatų. Abvero vertinimu, galima „visai pagrįstai“ tikėtis, kad artėjant vokiečių kariuomenei kils „ryžtingas sukilimas“ prieš „dabartinius rusų engėjus“. LAF planavo, kad, sukilėliai su raiščiais ant rankovių „patys pradės partizaninį karą prieš rusus“, be to, būsią saugomi tam tikri objektai ir „atsižvelgiant į temperamentą“ bus stengiamasi „padaryti priešui kuo didesnę žalą“. Šiuo atveju reikėtų „susitaikyti su pavieniais perlenkimais“.⁷⁸ Tai, kad abveras jau

---

⁷⁵ II abvero skyriaus Ic/ryšių karininko, Rytų Prūsijos ruožo štabas, 1941-5-21 datuotas įrašas raporte Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako II abvero skyrius, „ypatingos svarbos, griežtai slapta“ (Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. Kdos.Chefs Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandsgruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II), BA-MA, RH 19 III/722, l. 50t.

⁷⁶ Plg. Saugumo policijos ir SD veiklos ir padėties ataskaita, 1941-7-31, išspausdinta: Klein, Einsatzgruppen, p. 115.

⁷⁷ Įrašas raporte, 1941-6-3, apie ryšių karininko funkcijas, II abvero skyrius, Rytų Prūsijos ruožo štabas, (Vortragsvermerk v. 3.6.1941 betr.: Aufgabenbereich des VO, Abw. II bei Abw II Abschnittsstab Ostpreussen), BA-MA, RH 19 III/722, l. 74.

⁷⁸ Įrašas raporte apie liaudies aktyvistų grupių nuginklavimą, 1941-6-13 (Vortragsvermerk v. 13.6.1941 betr.: Entwaffnung völkischer Aktivistengruppen), BA-MA, RH 19 III/722, l. 81. Slaptažodis užmezgant ryšius tarp vokiečių armijos ir lietuvių aktyvistų – „Diunkerkas“ (Dünkirchen). Plg. Vyriausiosios kariuomenės vadovybės 18 Ic/abvero karininko specialų įsakymą, 1941-6-18, dėl apsaugos ir sabotažo veiksmų prieš teritorijoje. (Tagesbefehl v. 18.6.1941 des AOK 18 Ic/AO betr.: Schutz- und Sabotageaufgaben im Feindgebiet), BA-MA, RH 20-18/63, l. 89-91. Atitinkamą specialų įsakymą, kuriame pateikiama lietuvių pogrindžiui skirta informacija, 1941-6-21 išleido 4-oji tankų grupė. Plg. Škirpa, Aufstand, p. 287.

nuo pradžių susitaikė su tuo, jog prasidės „perlenkimai“ (*Übergriffe*), leidžia pagrįstai manyti, kad buvo pritariama ir brutaliems išpuoliams.

Iki karo pradžios Vokietijos karinėms institucijoms turėjo būti pateikta kuo daugiau informacijos apie Lietuvą. Anot Škirpos, informatoriais ir aktyvistais galėjo būti Raudonosios armijos lietuviškasis korpusas, Lietuvos šaulių sąjungos nariai, „Geležinio vilko“ nariai, Lietuvos valstybės pareigūnai, kai kurios jaunimo organizacijos, moksleiviai ir studentai, kai kurie katalikų bažnyčios dvasininkai ir nacionalistai visose kitose visuomenės grupėse.⁷⁹ Per keturis Vokietijos pasienio policijos komisariatus ir karinio šnipinėjimo padalinius ties Lietuvos-Vokietijos siena buvo palaikomi intensyvūs ryšiai ir teikiama pagalba pereinant sieną.

Prie pat Vokietijos-Lietuvos sienos abveras ir gestapas buvo įrengę lietuvių pabėgėlių priėmimo stovyklas, kuriose specialiai buvo ieškomi ir verbuojami agentai. Gleisgarbeno stovyklą prie Angerapo (*Lager Gleisgarben bei Angerapp*) kontroliavo Klaipėdos (Memel) pasienio policijos komisariatas (PPK), kuriam iš pradžių vadovavo Paulis Schwarzas iš Lauksargių (Laukszargen) pasienio policijos punkto, o po to Herbertas Schmidtke (Klaipėdos PPK). Ten 1940 m. rudenį buvo apsistoję keli šimtai lietuvių, tarp jų 60–70 lietuvių policininkų.⁸⁰ 1941 m. pavasarį Vokietijos abveras iš jų parengė 90 lietuvių sabotazo specialistų. Oro pajėgų (*Luftwaffe*) stovykloje Baltijos jūros pakrantėje, užmaskavus kaip montuotojus, buvo apmokytos rengti sabotazą dvi grupės po 45 vyrus, kurie prieš pat prasidedant puolimui turėjo pereiti „žaliąją sieną“. Dalis šių buvusių karininkų ir puskarininkų buvo atvykę iš persikėlėlių stovyklų ir privalėjo pasirašyti, kad laikysis vokiečių karinės drausmės.⁸¹ Iš dalies jie turėjo paremti vietinius aktyvistus.

---

⁷⁹ Plg. Škirpa, *Aufstand*, p. 133t.

⁸⁰ Plg. Herberto Schmidtkes apklausa (*Vernehmung Herbert Schmidtke*), vykusi 1956-2-27, ten pat, t. 1, l. 160t.; Prano Lukio apklausa (*Vernehmung Pranas Lukys*), vykusi 1957-2-21, ten pat, t. 10, l. 2728-2731; Antano Švarplaičio apklausa (*Vernehmung Antanas Švarplaitis*), vykusi 1940-12-14, Penktoji Kolona, p. 52; J. Ilčiuko parodymai (*Aussage J. Ilčiukas*), 1940-10-27, Penktoji Kolona, p. 55-59.

⁸¹ Rytų Prūsijos ruožo štabo II abvero skyriaus Ic/ryšių karininko 1941-5-21 datuotas įrašas raporte Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako II abvero skyrius, „ypatingos svarbos, griežtai slapta“ (*Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. Kdos.Chefs. betr.: Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandsgruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II*), BA-MA, RH 19 III/722, l. 50t. Žr. taip pat: Įrašas raporte, 1941-6-3, apie ryšių karininko funkcijas, II abvero skyrius, Rytų Prūsijos ruožo štabas, (*Vortragsvermerk v. 3.6.1941 betr.: Aufgabenbereich des VO, Abw. II bei Abw. II Abschnittsstab Ostpreussen*), BA-MA, RH 19 III/722, l. 74. Yra parodymų apie dviejų savičių agentų kursus Karaliaučiuje (Königsberg), pvz., 20 asmenų 1941 m. kovo mėn.; tenykštė SD taip pat esanti

Prasidėjus karui, Klaipėdos kareivinėse susirinko apie 100 lietuvių. Jiems vadovavo būsimasis Lietuvos viešosios policijos (*Ordnungspolizei*) vadas Vytautas Reivytiš, kuris jau seniai dirbo vokiečių abverui.⁸² Jie lydėjo vokiečių kariuomenę puolimo metu, ir daugelis jų per kelias dienas užėmė svarbiausius civilinės valdžios ir policijos postus. Agentai užsiėmė ir sąrašų sudarymu, įtraukdami į juos pirmiausia komunistų ir sovietų režimui simpatizuojančių asmenų pavardes. Iš dalies jie galėdavo remtis saugumo sudarytais sąrašais, į kuriuos iki 1940 m. ir taip buvo stengiamasi įrašyti visus komunistus.⁸³

SMURTAS IR ANTIŽYDIŠKI IŠPUOLIAI KAUNE PIRMOSIOMIS NACIŲ-SOVIETŲ KARO VALANDOMIS IR DIENOMIS: VOKIEČIŲ KURSTYMAS BEI LIETUVIŲ BENDRADARBIAVIMAS

Prasidėjus karui iškart kilo išpuoliai prieš žydus, kurie iš Vokietijos oro pajėgų bombardavimų ir radijo pranešimų supratę, kad prasidėjo karas ir Raudonoji armija pasitraukė, dažniausiai nežinodavo, ką daryti. Vieni iš kaimo vietovių bėgdavo į miestus, kiti iš miestų į kaimus, priklausomai nuo to, kur jie galvojo esą saugesni. Jie nežinojo, ką galėtų reikšti Raudonosios armijos pasitraukimas iš Kauno. Vis labiau plito panika, tarsi „po kojomis būtų užsidegusi žemė“.⁸⁴ Kai Kauno karo komendantas pulkininkas Jurgis Bobelis liepė pranešti per radiją, kad iš žydų namų neva šaudoma į artėjančius vokiečius ir kad už vieną nušautą vokiečių bus sušaudyta šimtas žydų, iki tol vyravusi pogromų nuotaika dar labiau įkaito. O žydų gyventojams toks pranešimas įvarė dar daugiau baimės.⁸⁵

Pirmosiomis karo dienomis lietuvių organizacijų struktūra dar buvo labai nepastovi. Be laikinosios vyriausybės institucijų ir LAF dar veikė keletas partizanų štabų. Galima drąsiai

---

susijusi, o svarbiausia neva buvo organizuoti ginkluotą antisovietinį sukilimą. Plg.: Prano Giedraičio parodymai (Aussagen Pranas Giedraitis), 1944-12-1 ir 1944-12-5, Penktoji Kolona, p. 96, p. 105-107.

⁸² Plg. Prano Lukio apklausa (Vernehmung Pranas Lukys), vykusi 1957-2-21, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 10, l. 2728-2731; V. Reivyčio apklausa (Vernehmung V. Reivytiš), vykusi 1985-1-9, ZStL 207 AR 6/85, t. 1, l. 33-43.

⁸³ Plg. G. Carsteno apklausas (Vernehmungen G. Carsten), vykusias 1956-10-18 ir 1957-1-18, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2165 ir 2182; A. Conrado apklausą (Vernehmung A. Conrad), vykusią 1960-4-29, ten pat, t. 21, l. 5921; W. Hersmanno apklausą (Vernehmung W. Hersmann), vykusią 1957-1-10, t. 7, l. 1752; H. J. Böhmes apklausą (Vernehmung H. J. Böhme), vykusią 1956-12-18, ten pat, t. 7, l. 1572.

⁸⁴ Plg. pirmųjų karo valandų ir dienų aprašymus: Gar, Umkum, p. 33-39. Čia p. 33.

⁸⁵ Gar, Umkum, p. 34 f.

tvirtinti, kad per kelias dienas sukilėliai ėmė veikti organizuotai. Sukilimo metu birželio 24 d. Kauno karo komendantūra paskelbė atsišaukimą, kad visi Lietuvos policijos pareigūnai, kurie dirbo policijoje iki sovietinės okupacijos 1940 m. birželio 15 d., privalo grįžti į savo senąsias darbo vietas, o sukarintos Šaulių sąjungos nariai turi vykti į savo vietas. Šiam raginimui per artimiausius mėnesius pakluso apie 3000 asmenų, t. y. maždaug 40 % visų anksčiau dirbusių policininkų.⁸⁶

Pirmajame laikinosios Lietuvos vyriausybės posėdyje 1941 m. birželio 24 d. buvo nuspręsta panaikinti ligšiolinę sovietinę vyriausybės struktūrą ir, be kita ko, priskirti atkuriamos Lietuvos vidaus reikalų ministerijos kompetencijai saugumo policiją, miestų policiją (*Schutzpolizei*) ir kalėjimus, nuo 1941 m. liepos 15 d. įsteigiant po atitinkamą departamentą. Saugumui priklausė saugumo ir kriminalinė policija.

Veikiantys partizanų būriai buvo sistemingai suskirstyti ir išsiųsti į 42 mieste esančius punktus, įskaitant ir priemiesčius. Iš viso buvo išskirstyti 3365 vyrai⁸⁷. Tuo pat metu buvo bandoma kontroliuoti ginklų naudojimą, visi ginklai turėjo būti skubiai registruoti. Neturint ginklo pažymėjimo, nuo nakties iš birželio 25-osios į 26-ąją buvo draudžiama viešai rodytis su ginklu.⁸⁸ Įsakymas įvairius „partizanų“ būrius pakeisti sukarintais ir griežtai organizuotais junginiais buvo paskelbtas birželio 28 d. Kauno karo komendantūra nuo birželio 29 d. ėmė sudarinėti Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalioną, į kurį pradžioje turėjo būti priimami tik buvę aktyvūs kariai.⁸⁹ Batalionui vadovavo pulkininkas Andrius Butkūnas, jo pavaduotojas buvo majoras Antanas Impulevičius. Suformuoti tokius TDA dalinius buvo planuota dar 1941 m. kovo mėn. Šias kuopas savo tikslams naudojo taip pat ir vokiečių saugumo policija.⁹⁰

---

⁸⁶ Kauno karo komendanto įsakymas Nr. 1, 1941-6-24, LCVA, R 1444-1-8, l. 7; plg. Stankeras, p. 49.

⁸⁷ Ligšiolinių partizanų skyrių veiksmų sąrašas, LCVA, R 1444-1-9, l. 6t., išspausdintas: Brandišauskas, Siekiai, p. 157t.

⁸⁸ Plg. Kauno karo komendanto Bobelio įsakymus Nr. 1 ir Nr. 7, 1941-6-24 ir 1941-6-25, LCVA, R 1444-1-8, l. 8 ir l. 26.

⁸⁹ Kauno karo komendanto Bobelio įsakymas Nr. 9, 1941-6-28, LCVA, R 1444-1-8, l. 28; Kauno karo komendanto Bobelio pranešimas, 1941-6-28, LCVA, R 1444-1-8, l. 35; abu išspausdinti: Masinės žudynės, t. 1, p. 69t.

⁹⁰ Plg. 1b YB ataskaita A OG (Bericht des SK 1b an EG A), 1941-7-1, BA, R 70 Sowjetunion 15; PĮ 14 (EM 14), 1941-7-6, BA, R 58/214; 281-sios apsaugos divizijos veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, Ic), už laikotarpį 1941 7 1 – 1941 7 15, NARA, T 315, Roll 1870, l. 22t. („Kaune prižiūrint vokiečiams buvo sudarytos uniformuotų karių kuopos, skirtos padėti policijai.“)

Birželio 28 d. laikinoji Lietuvos vyriausybė nurodė mokėti partizanams atlyginimą, o pažymėjimus apie išstarnautą laiką turėjo pateikti atitinkami partizanų vadai.⁹¹ Birželio 30 d. buvo nuspręsta išlaikyti TDA batalioną Kauno karo komendanto biudžeto lėšomis.⁹² Tačiau iš karto sukontroliuoti visas partizanų grupes nepavyko. Dar po dviejų savaičių paaiškėjo, kad Kauno burmistras Kazys Palčiauskas būtinai turi informuoti gyventojus, jog štabui priklauso tik tie asmenys, kurie ant rankovės nešioja baltą raištį su užrašu TDA ir LAF štabo antspaudu.⁹³

Vis gausėjantys būriai uniformuotų ir civilių lietuvių, ryšinčių ant rankovių baltus raiščius, traukdavo gatvėmis. Jie pasiskirstydavo po visą miestą ir, viena vertus, planingai suiminėdavo žydus jų pačių butuose, o antra vertus, savavališkai sulaikydavo žydų tautybės praeivius: vyrus, moteris ir jaunuolius.⁹⁴ Galima labai pagrįstai manyti, kad suimant žmones Kaune dalyvaudavo taip pat ir greit reorganizuota saugumo bei kriminalinė policijos.⁹⁵

Iš visų surinkimo vietų sulaikytieji buvo gabenami į centrinį kalėjimą ir į VII fortą, esantį į šiaurę nuo miesto centro. Staiga kasdieniniu reiškiniu tapo mušimas, plėšimai, vagystės ir šiurkštus viešas pažeminimas.⁹⁶ Anot daugybės liudininkų, svarbų vaidmenį šioje žydų medžioklėje suvaidino namų savininkai, nuo kurių iš dalies priklausė, ar pranešti plėšikaujančioms gaujoms apie jų name gyvenančius žydus, ar ne. Tiesa, buvo ir keletas namų savininkų bei lietuvių tarnautojų, kurie neišduodavo gyventojų arba išsisukinėdavo sakydami, kad žydai esą jau pabėgę arba suimti. Ponia Fanny Pitum pavadino tikra „laime“ tai, kad ji „gerai sutarė su lietuviu namo savininku, kuris dėl to neišleido partizanų“. Ji žinusi, „kad buvę atvejų,

---

⁹¹ Masinės žudynės, t. 1, p. 70.

⁹² Protokolas Nr. 6, 1941-6-30, Vyriausybė, p. 19t.

⁹³ Plg. Stankeras, Policija, p. 126, kur cituojamas Palčiausko aplinkraštis, 1941-7-8.

⁹⁴ Į kalėjimą buvo uždaromos ištisos šeimos, pavyzdžiui, 50-metis Leiba Kaplanas, jo 32 metų žmona Sara ir trys vaikai Mala, Frida ir Benjaminas, kuriems buvo nuo 4 iki 13 metų; arba 42 metų amžiaus Ida Friedmann, jos 16-metė dukra Esther ir pusterčių metų sūnus Elijahu. Plg. 1941-7-2 rašytus prašymus Vokietijos saugumo policijai dėl šių suėmimų, įvykdytų 1941-6-26, LCVA, R 973-3-2, l. 1t.

⁹⁵ Prižiūrint OB 3 ir vadovaujant Dainauskui, lietuvių policijos 40 vyrų grupę, kurią sudarė daugiausiai iš kalėjimo paleisti kaliniai, papildė rinktinis personalas. Plg. A OG 1-ąją bendrąją ataskaitą, datuotą 1941-10-15, Maskvos Ypatingasis archyvas, 500-4-93, l. 14, 41-43.

⁹⁶ Lietuvė gydytoja komunistė Kutorgienė savo dienoraštyje aprašo daug viešų smurto ir pažeminimo scenų. Kutorgienė, Dienoraštis, ypač p. 627 t. Nors 1941-6-24 laikinoji vyriausybė paskelbė kreipimąsi į šaulius ir partizanus, prašydama nesuvedinėti asmeninių sąskaitų, o kaltuosius perduoti teismui, vis dėlto atrodė, kad tik nedaugelis tai vykdė. Plg. Stankeras, Policija, p. 143 t.

kai lietuviai namų savininkai netgi įskųsdavę namo gyventojus.⁹⁷ Suimant žydus ar plėšiant jų butus, būta ir nužudymų. Pabėgusių žydų butus išplėšdavo.⁹⁸

Jonavos gatvėje netoli tilto per Nerį, vedančio į Vilijampolę, 25–30 vyrų buvo priversti šokti, kalbėti žydiškas maldas ir dainuoti rusiškas dainas, daryti „sporto pratimus“, o galiausiai lietuviai juos parklupdė ir sušaudė. Tarp nužudytųjų buvo Šmuelis Matzas, laikraščio „Folksblat“ žurnalistas.⁹⁹ Nuo birželio 25 d. pavojus grėsė kiekvienam viešai pasirodžiusiam žydai.¹⁰⁰

Situacijos paaštrėjimas dėl vokiečių saugumo policijos veiksmų

Kai auštant birželio 25 d. rytui į Kauną įžengė vokiečių saugumo policijos priešakinis būrys (Vorauskommando), kuriame buvo ir Stahleckeris, žmonių persekiojimas gerokai sustiprėjo ir įgavo tokį pobūdį, kad tapo kraupiu žydų pogromų karo pradžioje simboliu.

Jeigu kalbėtume apie pogromus, turbūt garsiausi pirmosios nacių-sovietų karo savaitės žiaurumai, minimi daugelyje holokausto istorijų, yra liūdnai pagarsėjusios žydų vyrų žudynės Kaune, vykusios 1941 metų birželio 27 d. Lietūkio garaže. Ypatingas rezonansas, kurį sukėlė Lietūkio žudynės, daugiau atspindi ypač žiaurų viešo susidorojimo pobūdį negu naikinimo mastą. Tikslus aukų skaičius nėra žinomas, bet manoma, kad buvo nužudyta mažiau negu šešiasdešimt žmonių.¹⁰¹ Tarp nužudytųjų buvo muilo fabriko darbininkas Jizchakas Grinas, muzikas Šlomo Goldšteinas, vandens tiekėjas I. Kurliančikas, prekiautojai B. Komašas ir Ch. Cukermanas,

---

⁹⁷ Plg. Fanny Pitum apklausa (Vernehmung Fanny Pitum), vykusi 1959-7-2, OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t. 5, l. 1998.

⁹⁸ Plg. Gar, Umkum, p. 36t.; Mishell, Kaddish, p. 18; Gordon, Shadow, p. 27; Kutorgienė, Tagebuch, p. 629-631; Faitelson, Widerstand, p. 26; Holzman, p. 16t.; Išgyvenusios Rosos Simon laiškas (Schreiben der Überlebenden Rosa Simon), datuotas 1958-12-10, OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t. 1, l. 177d. Kauno karo komendantas pulkininkas Bobelis 1941-6-24 paragino visus namų savininkus, viešbučių valdytojus ir pan. atkreipti dėmesį į bėglius, įtartinus ir besislapstančius asmenis ir apie juos pranešti. Plg. jo nurodymus, paskelbtus 1941-6-24, LCVA, R 1444-1-8, Bl. 1 ir 8.

⁹⁹ Plg. J. Gar, Umkum, p. 35 t. Beveik tikra, kad čia kalbama apie tuos pačius žiaurumus, apibūdintus kaip vykdytus antrą karo dieną. Juos aprašė E. Oshris; tekstą galima rasti Lietuvos Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau - MACB RS), 18 May 1945 (Kaunas), F. 159-25, l. 18-19.

¹⁰⁰ Ne tik Gar, Umkum, bet ir Garfunkelis labai įtaigiai aprašė pagrindai didėjančią žydų tautybės gyventojų baimę šiomis pirmosiomis dienomis. Garfunkel, Kovno, p. 28 t.

¹⁰¹ Das Pinkas HaKehillot, Lita, p. 543 paminėtos 52 aukos, žuvusios per žudynes „Lietūkio“ garažo kieme; Tory, Surviving, p. 23, taip pat 52 aukos; Garfunkel, Kovno, p. 31, nurodoma 60 aukų, kaip ir Gar, Umkum, p. 38; Sovietų Sąjungos autoriai kalbėjo apie maždaug 50 aukų. Plg. Masinės žudynės, t. 2, p. 392.

moksleiviai Pessachas ir Goldbergas bei Mošė Štromas.¹⁰² Ši vieta buvo maždaug už 200 metrų nuo 16-osios armijos vadovybės būstinės – Lietuvos prekybos rūmų – ir kiemas matėsi pro būstinės langą.¹⁰³ Pasak kai kurių liudininkų, vokiečiai aktyviai dalyvavo žeminant ir mušant žydus, bet nežudė jų; dauguma nurodo lietuvius kaip kaltininkus. Kai kurie, nors ir ne visi, skirtingi pasakojimai gali papildyti vienas kitą, jei atsižvelgtume į tai, kad jie apibūdina skirtingus - vokiečių ir lietuvių - dalyvavimo žudynėse etapus.¹⁰⁴ Šių žudynių kontekstas iki galo dar neišaiškintas.¹⁰⁵

Nuotraukose galima matyti maždaug dešimt nusikaltėlių, lietuvių kareivių ir civilių asmenų su baltais raiščiais ant rankovių ir su ginklais, bei kitų civilių asmenų, galbūt ką tik paleistų iš kalėjimo,¹⁰⁶ kurie muša aukas. Tarp žiūrovų buvo daugybė vokiečių kareivių ir lietuvių civilių asmenų, taip pat kelios moterys, vaikų tuo tarpu nematyti. Kaip žudymo įrankiai buvo naudojami laužtuvai, medinės lazdos ir vandens siurblio žarnos sunkvežimiams plauti. Dviejose nuotraukose matyti tas pats jaunas vyras, kuris ką tik laužtuvu užmušė savąją auką ir triumfuojančia veido išraiška ėmėsi pozuoti. Liudininkai pasakojo, kad žydai iš pradžių turėję

---

¹⁰² A. Faitelson, *Neje Zeitung* (Jiddisch), 1998-12-32, p. 4; laikraštis „Laikinoji sostinė“, 2000-2-5. Teiginys, kad žudynės buvo keršto aktas prieš sovietinio saugumo žydų tautybės pareigūnus, kurie savo ruožtu vykdė nusikaltimus prieš lietuvius, dokumentais neįrodytas. Plg. A. Bendinsko straipsnį „Gimtajame krašte“, 1989 ir Ch. Finkelšteino atsakymą, abu perspausdinti: *Lithuania, Crime & Punishment*, Nr. 5, 1995 m. saus., p. 48-50. Taip pat ir sovietmečiu, kai, atrodo, dar buvo įmanoma aukomis įvardyti komunistus, buvo rašoma tik apie žydų tautybės aukas. Plg. išsamų aprašymą: Rukšėnas/Sinkevičius, Litva, p. 98. Kutorgienė, *Dienoraštis*, p. 634.

¹⁰³ Mauracho (16-oji armija) ir Bischoffshauseno (Šiaurės armijų grupė) pranešimai (Berichte Maurach (16. Armee) und Bischoffshausen (H.Gr. Nord)), OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t. 1, p. 317; draugijos „Europäische Publikation e.V.“ pasitarimo, įvykusio 1956 10 12–13 d., protokolas. 16-osios armijos pagrindinė būstinė birželio 24–27 d. buvo įsikūrusi Vilkaviškio muitinėje, birželio 27 – liepos 1 d. ji buvo Kauno prekybos rūmuose, liepos 1–4 d. – vienoje Ukmergės mokyklų, liepos 4–7 d. – Mežciems poilsio namuose prie Daugpilio (Dünaburg). Vyriausiosios kariuomenės vadovybės KD (KTB AOK 16, Ia.), 1941 6 21 – 1941 7 31, BA-MA, RH 20-16/45.

¹⁰⁴ Žr. Tomasz Szarota, *U progu zagłady: zajęcia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warsaw: Sic, 2000), 243 ff.; also cf. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas* (Vilnius: Vaga, 2002), 170-180.

¹⁰⁵ Progą spekuliacijoms suteikia Zenono Blyno, LNP generalinio sekretoriaus dienoraščio 1941 m. liepos 18 d. įrašas: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Anot jo, Dainauskas Jonas, buv(ęs) saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume, lyg tęsdamas kokią tai lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams.“ Taip cituojama Alfonso Eidinto darbe *Žydai*, 173. Eidintas prideda, kad „gatvė, kuri veda į kapines“, Kaune yra toje pačioje vietoje, kaip ir Lietūkio garažas.

¹⁰¹ 1-ojo policininkų bataliono (Schutzmannschaftsbatallion) narys Pranas Matiukas pasakojo girdėjęs, kad aukos garaže buvusios nužudytos žiauriausiu būdu. Dauguma žudikų buvo ką tik paleisti iš kalėjimo. Plg. Prano Matiuko apklausa, vykusį 1961-12-20, KGB archyvas, 47337/3, 1 t.

išvalyti arklių mėšlą, po to jie buvę priversti išplauti kiemą, naudodamiesi vandens žarnomis, o tuomet prasidėjęs kankinimas, ir jie vienas po kito buvo nužudyti arba prigirdyti vandenių iš siurblio žarnos.¹⁰⁷ Kiemą užtvindė kraujas, o galiausiai žydai dar turėjo jį išvalyti. Aukos buvo užkastos senosiose kapinėse, sudėjus jas įstrižai viena kitai. Tokią įvykių eigą patvirtina Lietuvos arkivyskupo Skvirecko 1941 m. birželio 28 d. įrašas dienoraštyje. Jį aplankė gydytojas Matulionis ir kunigas Morkūnas, kurie iš pažįstamų buvo girdėję apie šiurpų nusikaltimą garažo kieme, papasakojo apie tai Skvireckui ir paprašė jo tarpininkauti tariantis su vokiečiais.¹⁰⁸

Dokumentų, patvirtinančių vokiečių kareivių teiginius, išsakytus po karo, esą lietuvės moterys netgi iškėlusios aukštyn savo vaikus, kad šie geriau matytų žudynes, nėra. Šis teiginys veikiausiai tėra vokiečių karių pastangos paženklinti visą lietuvių tautą kaip sužvėrėjusius žydu nekentėjus ir tokiu būdu palankiau nušviesti vokiečių neva tvarkingai vykdytas žmogžudystes. Tačiau daugybė liudininkų patvirtino, kad civiliai žiūrovai drąsino mušančiuosius, o kažkas netgi grojo akordeonu, kai kurie (Gunsilius) tvirtino, kad buvo grojamas Lietuvos tautinis himnas.¹⁰⁹ (Šiam pasakojimui apie nacionalinio himno atlikimą prieštarauja kiti liudininkai.)¹¹⁰ Regis, buvo ir tokių lietuvių, kurie šaukė „Gėda Lietuvai!“, bet buvo nutildyti.¹¹¹

---

¹⁰² Juliaus Vainalavičiaus parodymai KGB Vilniuje, 1959-8-1 Plg. Leonardo Survilos parodymus, 1961-1-21, abeji pateikiami: Masinės žudynės, 1 t., p. 231 t. Plg. Mishell, Kaddish, p. 25, kur aprašoma įvykių eiga pagal žydu tautybės liudininko pasakojimą.

¹⁰⁸ Dienoraščio ištraukos išspausdintos leidinyje Masinės žudynės, t.p.51t. Plg. M. Eglinis, Mirties fortuose, p.9. Dabar: Brandišauskas, Sukilimas, S.272.

¹⁰⁹ Leonardo Survilos parodymai, 1961-1-21: Masinės žudynės, t.1, p.232. Apie neva džiūgaujantį motiną su vaikais žr. pulkininko Bischofshauseno pranešimą, 1959-4-19 (Bericht v.19.4.1959 von Oberst Bischofshausen), Ehrlingerio byla (Veerfahren gegen Ehrlinger), ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t.3a, 1. 2291-2295, ir Wilhelmo Gunsiliuso, buvusio vokiečių oro pajėgų vadovybės štabo 16-osios armijos nuotraukų slyriaus fotografo parodymus, 1958-11-11, Ehrlinger'io byla ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t.2, 1. 785a-791. Plg. Wilhelmo Schwano, lydėjusio Gunsiliusą, apklausą, vykusią 1960-4-26, ten pat, t.13, 1. 100t. Gausiuose vad. 562-osios „duonkepių kuopos“ (*Backereikompanie*) narių parodymuose atkreipiamas dėmesys į tai, kad daugumą žiūrovų sudarė vokiečių kariai. Plg. Pvz., Karlo Roderio, taip pat padariusio dvi nuotraukas, apklausą, vykusią 1959-7-8, Ehrlinger'io byla, v byla ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t.4, 1. 2737-2743; Fritzo Lescho apklausą, vykusią 1959-7-8, ten pat, 1. 2747-2749; Huberto Schmeinko apklausą, vykusią 1960-8-2, ten pat, t.12, 1. 201-203; Ewaldos Schreinerio, nuotraukose atpažinusio save ir daug kitų kareivių, priklausiusių duonkepių kuopai, apklausą, vykusią 1960-4-26, ten pat, t.13, 1. 93t.; Heinricho Engelso, taip pat atpažinusio šešis duonkepių kuopos narius, apklausą, vykusią 1960-4-12, OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t.21, 1. 6805-6809.

¹¹⁰ Taip buvo teigiama viešame žudynėms skirtame susitikime, kuris įvyko 2001m. birželį Vytauto Didžiojo universitete (garso įrašas)

¹¹¹ Holzman, p. 25.

Būtina pabrėžti, kad siekiant aiškiai ir tiksliai atkurti Lietūkio žudynių istoriją, susiduriama su didele problema - nepaisant turimų fonotruaškų ir dažnai cituojamų vokiečių ir lietuvių, savo akimis mačiusių įvykius, pasakojimų, vis dar tebėra sunku tiksliai nustatyti įvykių seką bei išsiaiškinti kai kurias plačiai skelbtas detales.¹¹²

Didžiausios žudynės pirmąją invazijos savaitę buvo pogromas Viliampolėje (Slobodkoje). Šioje Kauno dalyje gyveno daugiausia žydai. Naktimis nuo birželio 25 d., trečiadienio, iki birželio 27 d., penktadienio, ten įvyko organizuotas pogromas, kurio metu šaunamaisiais ginklais ir peiliais apsiginklavę lietuvių sukilėliai – tarp jų ir nemažai studentų – įsiveržė į daugybę namų ir žvėriškai nužudė daugiau kaip tūkstantį žmonių. Aukų priskaičiuojama nuo 600 iki kelių tūkstančių.¹¹³ Tikėtina, kad į pateiktą didžiausią aukų skaičių buvo įtraukti asmenys, kurie vėliau buvo nužudyti Septintajame forte. Liūdnai pagarsėjęs Klimaičio būrys sudarė vietinių nusikaltėlių branduolį; šie nusikaltėliai buvo skatinami operatyvinės grupės A (Einsatzgruppe A) vado SS generolo Walterio Franzo Stahleckerio; jiems talkino vokiečiai, kurie apsupo žydų apgyvendintą rajoną.¹¹⁴ Kitą dieną ten buvo rasta daugybė besimėtančių kūno dalių ir sudarkytų lavonų. Namai buvo padegti, juose buvę žmonės sudegė.¹¹⁵ Dalis nužudytųjų birželio 27 d., penktadienį, buvo palaidota žydų kapinėse, kita dalis užkasta masinėse kapavietėse ant upės kranto.¹¹⁶ Svarbūs yra

---

¹¹² Plačiai priimtą įprastą Lietūkio įvykių aiškinimą galite rasti Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess knygoje *'The Good Old Days': The Holocaust As Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, trans. Deborah Burnstone (Old Saybrook, CT: Konecky & Konecky, 1991), 23-35. Fotografo Gunsiliuso ir pulkininko Bischoffshauseno teiginiai prieštarauja kitų liudytojų parodymams, pateiktuose B. Baranausko ir E. Rozausko, red., *Masinės žudynės Lietuvoje*, I (Vilnius:Mintis, 1965), 231; plg. Algirdo Mošinsko pateiktą paaiškinimą *Akiračiuose*, Nr. 9 (1984), ir *Lietuvos ryto*, birželio 19, 1999, medžiagoje, taip pat viešo forumo, organizuoto tais pačiais metais Kauno Vytauto Didžiojo universitete, garso įrašė.

¹¹³ Studentų dalyvavimą pabrėžė nemažai liudininkų. Plg. antai Gar, Umkum, p. 37. Stahleckeris nurodė tokį šių pogromų aukų skaičių: per pirmąją naktį – 1500, per kitas naktis – 2300, iš viso – 3800. Šis skaičius yra per didelis, jis apima ir VII forte sušaudytas aukas. Pirmoji bendroji A OG ataskaita (Erster Gesamtbericht der EG A), IMG 37, p. 682t. Pinkas HaKehillot, Lita, p. 543 minima maždaug 800 pogromų aukų; Garfunkel, Kovno, p. 31 nurodyta 800 aukų; Tory, Surviving, p. 23 paminėta mažiausiai 700 aukų; Grossman/Ehrenburg, Schwarzbuch, p. 582 kalbama maždaug apie 1000 aukų. Gar, Umkum, p. 38 taip pat nurodoma apie 1000 aukų. Budreckis, Revolt, p. 63, remiantis L. Shausso pranešimu (L. Shauss' Bericht an die aao Komm. (Black book, p. 324 t.)) rašoma apie 600 aukų, žuvusių Arbarskio, Paverskio, Vilyuskio ir Irogalskio gatvėse.

¹¹⁴ Szarota, 235 ir tolesni puslapiai. Mažą skaičių pateikia Oshris savo 1945 m. gegužės pareiškime, cituojama 11 išnašoje, l. 20.

¹¹⁵ Likę gyvi asmenys nepatvirtino, kad buvo sudeginta 60 namų, kaip nurodyta pirmojoje bendrojoje OG A ataskaitoje (Erster Gesamtbericht der EG A), pateiktoje 1941-10-15, nors tie namai ir buvo sudeginti.

¹¹⁶ Plg. Mishell, Kaddish, p. 20t.; Gar, Umkum, p. 38; Gordon, Shadow, p. 37t.; Oshry, Annihilation, p. 1-4, 13-15, aprašo daugybės rabinų ir Ješiboto studentų kančias bei mirtį Slobodkėje.

keli šio mirtino išpuolio prieš Kauno žydus aspektai, bet svarbiausia tai, kad skirtingai nuo antikomunistinės Lietūkio žiaurumų motyvacijos, kurią nurodo nemažai pirminių šaltinių, Vilijampolės žudynių metu žydai buvo puolami *kaip* žydai.

Antikomunistinio sukilimo Vilniuje metu taip pat būta smurto prieš žydus; šių išpuolių metu sukilėliai grobdavo žydų vyrus. Tačiau aukų skaičius Vilniuje pirmosiomis karo dienomis nesiekia žudynių, vykusių Kaune, masto. Mes vis dar stokojame duomenų apie visus kaimo vietovėse vykusius mažesnio masto pogromus, bet žinome, kad žydams pabėgėliams traukiantis į rytus, jie buvo puldinėjami ir žudomi.¹¹⁷ Pirmosios karo savaitės išpuolių prieš žydus pavyzdžių galima rasti papildytame pranešime apie 1941 metų genocidą kaimo vietovėse (Dr. Arūnas Bubnys).¹¹⁸ Apskritai dauguma nacių arba jų kolaborantų aukų pirmąją karo savaitę buvo nužudyti, į šalį veržiantis vokiečiams arba iš karto po to, kai veiklą pradėjo įvairios saugumo tarnybos. Teiginius apie didelio masto pogromus, vykusius *prieš* pasirodant vokiečių pajėgoms, reikia vertinti atsargiai, kol jie nėra patvirtinti patikimais pasakojimais, nurodant laiką, vietą ir bent jau apytikslų aukų skaičių.

Vokiečių siekiai rengiant pogromus, lietuvių parengtis

Kaip buvo prieita iki pogromų? Kas buvo už juos atsakingas ir ko jais buvo siekiama? Norint atsakyti į šiuos klausimus, reikia kuo tiksliau atkurti vokiečių saugumo policijos veiklą pirmosiomis karo dienomis. Kas ir kada atvyko į miestą? Ką mes žinome apie vokiečių ir lietuvių derybas? Kokių tikslų siekė vokiečių saugumo policija tuo laikotarpiu?

Persekiojimai ir žudynės suintensyvėjo po to, kai į miestą atvyko Heydricho saugumo policininkai, o pogromas Vilijampolėje jau buvo vokiečių buvimo pasekmė.¹¹⁹ Dar naktį iš

---

¹¹⁷ Ypač šurpias žudynes aprašo genocidą pergyvenęs Sollis Ganoras Wofgango Benzo ir Marion Neiss sudarytame rinkinyje *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumenten* (Berlin: Metropol, 1999), 8-9.

¹¹⁸ Skaitykite Arūno Bubnio "Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.," Pranešimas ICECNSOR.

¹¹⁹ Likę gyvi rabinas Sniegas ir Karlas Natkinas, duodami parodymus, pabrėžė, kad persekiojimai paastrėjo. Vyriausiojo rabino Sniego parodymai (Aussage Ober-Rabbiner Snieg), 1959-6-3, OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t. 3, l. 1063; Karlo Natkino parodymai (Aussage Karl Natkin), 1959-7-18, ten pat, t. 6, l. 2149. Plg. Gar, Umkum, p. 36, kur taip pat pabrėžiama, kad atvykus vokiečiams labai padaugėjo nužudymų.

birželio 24-osios į 25-ąją į Kauną įžengė vokiečių saugumo policijos priešakinis būrys.¹²⁰ Stahleckeris, anot jo palydovų Emilio Finnbergo ir Hanso Eichlerio, birželio 23 d. Karaliaučiuje susitiko su vyresniu SS ir policijos vadu SS grupenfiureriu Hansu-Adolfu Prützmannu, po to birželio 24 d. kalbėjosi su SS hauptsturmfüreriu Hansu-Joachimu Böhme iš Tilžės gestapo, o ankstų birželio 25 d. rytą atvyko į Kauną.¹²¹ Birželio 26 d. Kaune Stahleckeris susitiko su 16-osios armijos abvero karininku (Ic) pasitarti dėl „vyresniosios SS ir policijos vadovybės dalinių priešakinio būrio kariuomenės užnugaryje“,¹²² kadangi jis nesilaikė susitarimo, pagal kurį ypatingieji būriai (*Sonderkommandos*) galėjo pradėti veikti tik įkūrus armijos užnugario sritis, o ne dar karo veiksmų zonoje.¹²³

Priešakinį būrį sudarė operatyvinės grupės A štabo daliniai, ypatingojo būrio 1b (YB) bei 3-ojo operatyvinio būrio personalas.¹²⁴ Vieningai tvirtinama, kad SS obersturmfürerio Ludwigo Hüttigo vadovaujamas priešakinis 1b YB būrys vėliausiai birželio 25 d. atsidūrė Kaune. Čia buvo ieškoma būsto pagrindinei 1b YB daliai, kuri atvyko birželio 28 d. Taip pat priešakiniam būriui teko viena pirmųjų užduočių – nustatyti, „kokie asmenys laikytini neramumų kurstytojais,

---

¹²⁰ Žvelgdamas į praeitį, 1941 m. spalio mėn. Stahleckeris praneša, kad 1941-6-25 į Kauną atvyko priešakiniai *vermacht*o junginiai“. Pirmoji bendroji A OG ataskaita (Erster Gesamtbericht der EG A), IMG t. 37, p. 672. Apie tikslų Stahleckerio atvykimo į Kauną laiką žr. taip pat tolesnę išnašą ir Friedman, *Collaboration*, p. 182t.

¹²¹ Emilio Finnbergo apklausa (Vernehmung Emil Finnberg), vykusią 1966-5-11 Hamburge (RSHA byla). Gauta iš Andrejaus A. ... l. 286. Plg. Emilio Finnbergo parodymus (Aussage Emil Finnberg), 1960-11-23, Ehrlingerio byla (Ehrlinger Verfahren), t. 11, l. 569. Horsto Eichlerio apklausa (Vernehmung Horst Eichler), vykusią 1959 9 15-16, 3-ojo EB byla (OB 3 Verfahren), t. 10, l. 3893 ir 3903. Plg. Horsto Eichlerio apklausą (Vernehmung Horst Eichler), vykusią 1984-5-29, Klimaičio byla (Klimaitis-Verfahren, t. 1, l. 102. Tilžės gestapo raštas RSHA IV A 1, datuotas 1941-7-1 (Schreiben der Stapo Tilsit v. 1.7.1941 an RSHA, IV A 1). Maskvos ypatingasis archyvas, 500-1-758; ZStL, UdSSR Ord. 245 Ag, Nr. 254-257.

¹²² VKV 16 Ic/Abvero karininko veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht AOK 16, Ic/AO), 1940 6 22 – 1941 12 21, BA-MA, RH 20-16/473, l. 8 (1941-6-26 įrašas).

¹²³ A operatyvinės grupės pirmojoje bendrojoje ataskaitoje iki 1941-10-15 šis skubėjimas buvo aiškinamas nelaukta greitu *vermacht*o puolimu. Plg. ištraukas iš IMG XXXVII, p. 670-717, 180-L, čia p. 671t. Visas dokumentas saugomas Maskvos Ypatingajame archyve, 500-4-93. 1-ojoje bendrojoje operatyvinių grupių veiklos ir padėties ataskaitoje, 1941-7-31, ypatingųjų būrių buvimas kovos lauke pateisinamas tuo, kad sovietai galėjo sunaikinti materialines vertybes. Plg. Klein, *Einsatzgruppen*, p. 113. Po kelių dienų puolant Rygą panašių problemų jau nebuvo: Stahleckeris su „koviniais daliniais“ įžengė į miestą, „bendradarbiavimas su VKV puikus. Įmanoma sklandžiai įsiliesti į priešakinius skyrius“. PĮ Nr. 12 (EM, Nr. 12), datuotas 1941-7-4, BA, R 58/214, l. 67.

¹²⁴ Priešakiniam būriui priklausė OB 3 SD tarnybos narys SS pareigūnas Kurtas Mederskis, kuris teigė: „iš pradžių *vermacht*as visai nenorėjo įleisti mūsų į Kauną, kadangi mums esą nėra ką veikti kovos veiksmų lauke“. Kurto Mederskio apklausa (Vernehmung Kurt Mederski), vykusią 1972-3-1, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 58, l. 13.982.

išaiškinti rusų [sovietų – aut. past.] NKVD vadus bei suskaičiuoti gyventojus žydus.“¹²⁵ Pagrindinė OB 3 dalis, vadovaujama Jägerio pavaduotojo SS šturmbanfiurerio Gustavo Grauerio, į Kauną įžengė liepos 2 d., dar neišvykus 1b YB.¹²⁶ Anot Grauerio, Jägeris ir Hamannas buvo atvažiavę iš anksto.¹²⁷

Viena svarbiausių šio laikotarpio užduočių, tekusių vokiečių saugumo policijai, kaip jau minėta, buvo kuo nepastebimiau inicijuoti antisemitinius pogromus. Įvardijęs šį ketinimą 1941 m. birželio 17 d. pasitarime, birželio 29 d. Heydrichas dar kartą suformulavo jį raštu operatyvinių grupių vadams¹²⁸.

Nuo 1941 m. kovo mėn. lietuvių sukilėlių vadai taip pat panašiai stengėsi propagandos priemonėmis parengti išpuolius prieš žydus, siekdami juos išvaryti iš Lietuvos valstybės teritorijos, o atskirais atvejais jie netgi ragino žudyti žydus. Lietuvos žydai buvo paskelbti už įstatymo ribų, juos leista persekioti.

Vokiečių saugumo policija rodė akivaizdų suinteresuotumą pogromais, o lietuvių pusė, bent propagandos požiūriu, atrodė esanti pasirengusi juos vykdyti vardan tautinių ir nacionalinių interesų.

Vokiečių saugumo policijos derybos su lietuviais Kaune

Kaip pavyko praktiškai įgyvendinti ketinimus rengti brutalius pogromus prieš žydus? Spalio mėn. A operatyvinė grupė pranešė, kad jai pavykė „nepaisant didelių sunkumų, pakurstyti vietines antisemitines jėgas rengti pogromus [sic!] prieš žydus“.¹²⁹ Kitoje tos pačios ataskaitos vietoje kartojama, kad “iš pradžių buvo nelauktai sudėtinga pradėti Kaune didesnio

¹²⁵ Plg. Wilhelmo Hellmanno apklausa (Vernehmung Wilhelm Hellmann), 1959-2-3, Ehrlingerio byla (Ehrlinger-Verfahren), ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 539t. Plg. Paulio Schultes apklausa (Vernehmung Paul Schulte), vykusi 1959-11-4, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 302. Priešakiniam būriui be Ludwigo Hüttigo dar priklausė Paulis Schulte, Hermannas Reese, SS untersturmfüreris Georgas Schmidtas, Wilhelmas Hellmannas. Plg. PĮ Nr. 8 (EM Nr. 8), 1941-6-30, BA, R 58/214.

¹²⁶ OB 3 teritorijoje iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytų egzekucijų sąrašas, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 81-89, čia l. 81; A OG pirmosios bendrosios ataskaitos 1b priedas, Maskvos Ypatingasis archyvas, 500-4-93; PĮ Nr. 11, 1941-7-3, BA, R 58/214.

¹²⁷ Plg. Grauerio apklausa (Vernehmung Grauer), vykusi 1984-6-13, ZStL, II 207 AR-Z41/83, t. 1, p.124.

¹²⁸ Operatyvinis įsakymas Nr. 1 (Einsatzbefehl Nr. 1) operatyvinių grupių vadams, išspausdinta: Longerich, Ermordung, p. 118t.

¹²⁹ Pirmoji bendroji OG A ataskaita (Erster Gesamtbericht der EG A), IMG 37, p. 672.

masto žydų progomą [sic!]. Tačiau davus nurodymus Klimaičiui, OG A priešakiniam būriui vis dėlto pavyko inicijuoti pogromą [sic!]”.¹³⁰

Kokie buvo tie „sunkumai“ ir kas tas Klimaitis? Viena vertus, vokiečių saugumo policijai buvo nelengva atskirti įvairias Kauno sukilėlių grupes. OG A ir YB 1b ataskaitose pirmosiomis karo dienomis kalbama tai apie keturias, tai apie dvi Kaune veikusias grupes, o YB 1b vadas SS oberšturmbanfiureris dr. Erichas Ehrlingeris po karo pasakojo apie tris partizanų organizacijas.¹³¹ Antra vertus, nors lietuvių pasirengimas imtis smurto buvo didelis ir kai kuriais atvejais virsdavo net siekiu žudyti, vis dėlto jis buvo mažiau paplitęs, nei manė vokiečių saugumo policija. Inicijuoti pogromus pavyko tik po to, kai buvo surasta vadinamoji Klimaičio grupė, kuri tolesniuose įvykiuose nebevaikino jokio vaidmens, tai tebuvo lietuviai individualistai.¹³² Birželio 27 d. įvykusiame laikinosios Lietuvos vyriausybės posėdyje ministras Landsbergis-Žemkalnis informavo apie „nepaprastai žiaurius“ išpuolius prieš žydus prie „Lietūkio“ garažo, o ministrai paprašė įrašyti į protokolą, kad lietuviai partizanai ir pavieniai civiliai asmenys turėtų vengti „viešų žydų egzekucijų“. Šiuos nusikaltimus, esą, įvykdė tie žmonės, kurie „neturi nieko bendra nei su [LAF] aktyvistų štabu, nei su partizanų štabu ar laikinąja vyriausybe.“ Tačiau čia neturimos galvoje „visos tos priemonės, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir Vokietijos vermachtui daromos žalos“ – taip buvo sakoma įžangoje į šį protokolo skirsnį.¹³³

Iki šiol nepavyko tiksliai išsiaiškinti, su kokiomis institucijomis Stahleckeris vedė derybas. Vėlesni masinėse miesto žudynėse dalyvavusių ir vokiškuose šaltiniuose paminėtų partizanų grupių vadai Algirdas Klimaitis ir gydytojas dr. Zigonys (?), šiuo metu žinomų šaltinių

---

¹³⁰ Pirmoji bendroji A OG ataskaita, IMG 37, p. 682. 1b YB vadas Ehrlingeris taip pat paliudijo, kad Stahleckeris atvyko į Kauną netrukus po to, kai pasirodė koviniai daliniai ir, neužmezgęs ryšių su kariuomene, ėmėsi organizuoti lietuvių partizanų junginius bei juos prireikus kurstyti. „Šiais parodymais Erhlingeris norėjo sumažinti savąją kaltę, tačiau jie sutampa su kitais faktais. Ehrlingerio apklausa (Vernehmung Ehrlinger), vykusi 1959-5-12, Ehrlingerio byla, t. 4, l. 2491.

¹³¹ Plg. Pirmoji bendroji A OG ataskaita, IMG 37, p. 677-679. PĮ Nr. 12 (EM 12), 1941-7-4, BA, R 58/214.

Ehrlingerio apklausa (Vernehmung Ehrlinger), vykusi 1959-5-11, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 4, l. 2483.

¹³² Informacija apie Klimaitį labai skurdi. Jo tėvas greičiausiai buvo Lietuvos kariuomenės karininkas. (Algirdo Šalčio apklausa (Vernehmung Algirdas Šaltys), vykusi 1986-3-5, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 2, p. 269.) Jis buvo žurnalistas. Jo sesuo 1984 m. paliudijo, kad jis dar 4-ajame deš. buvo nusiteikęs antikomunistiškai ir antisemitiškai, o 1942-43 m. jis gyrėsi pradėjęs prekybos verslą. (Birutės Sofijos Kuzmienės apklausa, vykusi 1984-2-28 Vilniuje, ten pat, t. 2, p. 193t.). 1985 m. Reivytis paliudijo, pažįstantis Klimaitį kaip voldemarininką (Vytauto Reivyčio apklausa (Vernehmung Vytautas Reivytis), vykusi 1985-1-9. ZStL, II 207 Ar 6/85, t. 1, l. 36.) Klimaitis mirė Hamburge, 1988-8-29.

¹³³ Protokolas Nr. 5, 1941-6-27, Vyriausybė, p. 17t.

duomenimis, negalėjo priklausyti tam tikroms institucijoms. Po pirmosios pogromų nakties Vilijampolėje Ministras Pirmininkas Ambrazevičius 1941 m. birželio 26 d. kabineto posėdyje skundėsi, kad „Klimaičio partizanų grupė nebendradarbiauja su lietuviškuoju ginkluotų jėgų štabu. Tuo tarpu Lietuvos partizanai palaiko ryšius su LAF ir laikinąja vyriausybe. Suimami visiškai nekalti asmenys arba jų butuose atliekamos kratos.“¹³⁴

Ką mes žinome apie vokiečių ir lietuvių derybas pirmosiomis karo dienomis? Deja, mes turime tik liudininų parodymus ir negalime remtis jokiais ano meto šaltiniais. Tačiau ir šiuo atveju mes turime keletą nuorodų. Vienas iš Stahleckerio palydovų paliudijo, kad Stahleckeris vedęs derybas savotiškame „lietuvių štabe“¹³⁵, kitas palydovas taip pat teigė, esą, buvo iš anksto parengta, kad Stahleckeris turi nedelsdamas užmegzti ryšius su lietuviais, ir iš tikrųjų jis derėjęs su keliomis tarpusavyje konkuravusiomis grupėmis.¹³⁶ Vėliau Stahleckeris apie provokiškai nusiteikusius partizanus informavęs YB 1b vadą Ehrlingerį.¹³⁷

Aiškiau apie derybas pasisakė vokiečių ir lietuvių kalbų vertėjas SS untersturmführeris Richardas Schweizeris, ilgametis agentas ir vienas svarbiausių SD darbuotojų OB 3: Stahleckeris dvi dienas iš eilės rengęs pasitarimus su lietuvių karininkais, tarp kurių buvo oro pajėgų karininkų, taip pat ir [Bronius] Norkus. Stahleckeris paaiškines lietuvių karininkams, kad su lietuviškų junginių pagalba būtina „sumažinti žydų skaičių, kadangi jie esą priešai“. Todėl jie privalą susisiekti su Kaune reziduojančiu atsakingu vadu, t. y. su Ehrlingeriu iš 1b YB, ir neturį veikti savarankiškai. Stahleckeris taip pat paklausęs lietuvių, kur Kaune būtų galima įrengti žydų getą. Buvo pasiūlytas Vilijampolės kvartalas.¹³⁸ Vėliau Schweizeris pakeitė savo parodymus tvirtindamas, kad Stahleckeris paaiškines lietuvių karininkams, esą, jie „privalą, vadovaujant vokiečiams, likviduoti žydus komunistus.“¹³⁹

¹³⁴ Protokolas Nr. 4, 1941-6-26, Vyriausybė, p. 15.

¹³⁵ Emilio Finnbergo parodymai (Aussage Emil Finnberg), 1960-11-23, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 11, l. 569.

¹³⁶ Horsto Eichlerio apklausa (Vernehmung Horst Eichler), vykusi 1984-5-29, ZStL II 207 41/83, t. 1, l. 102t.

¹³⁷ Pats Ehrlingeris paliudijo tris kartus susitikęs su Stahleckeriu Kaune. Plg. Ehrlingerio apklausa (Vernehmung Ehrlinger), vykusi 1959-5-11, ZStL II 207 AR-Z 21/58, t. 4, l. 2485.

¹³⁸ Richardo Schweizerio apklausa (Vernehmung Richard Schweizer), vykusi 1960-4-20, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t.18, l. 6217; plg. Richardo Schweizerio apklausas, vykusias 1960-10-14 ir 1960-10-22, ten pat, t. 22, l. 6977 ir 7049.

¹³⁹ Richardo Schweizerio apklausa, vykusi 1962-1-23, ten pat, t. 31, l. 8875. Neseniai Alfonsas Eidintas išsakė teiginį, esą, Stahleckeris ir Schweizeris dar naktį į 1941 m. birželio 25-ąją saugumo pastate, kur jau buvo susirinkę apie 40 saugumo darbuotojų, pusę valandos nuo 3 val. ryto derėjosi su laikiniu lietuvių saugumo policijos

[?] Saugumo policijos dalyvavimo ištakos: 1941 m. lapkritį Jonas Ženauskas rašė: “1941 m. birželio 27 d. aš pradėjau kurti Valstybės saugumo departamentą. Kol iš Vokietijos neatvyko dabartiniai vadovai ir prižiūrėtojai, mes kartu su kapitonu Kirkila ir jo pajėgomis likvidavome likusius žydus komunistus bei kitus komunistų palaižūnus.”¹⁴⁰

POGROMAI: VOKIEČIŲ SAUGUMO PAJĖGŲ TIKSLAI IR VAIDMUO

Įvairūs pogromų tikslai

Kokius interesus ir ketinimus vokiečiai siejo su pogromais? Iki šiol karo pradžioje surengti pogromai, turint galvoje vokiečių interesus, iš esmės interpretuojami taip: tai buvo įžanga į numatytą visų Sovietų Sąjungos žydų išžudymą, tai tarsi būsimųjų nusikaltimų ženklas, kuris kaip tam tikras politinis-psichologinis žudymo programos [pgl. Heydrichą] prologas veikiausiai buvo nepaprastai svarbus.¹⁴¹ Hilbergas nurodo keletą priežasčių. Viena, „kiekvienas nužudytas žydas – tai mažiau darbo operatyvinėms grupėms“. Antra, vietinių ne žydų gyventojų dalyvavimas pogromuose reiškė „galimybę apsiginti nuo galimų kaltintojų ir šantažuoti vietinius gyventojus“.¹⁴² Apie galbūt skirtingus saugumo policijos ir vermachto interesus Hilbergas užsimena tik tarp kitko. Greičiausiai šių argumentų nepakanka. Kažin, ar atsakingieji Vokietijos asmenys anuomet jau tiksliai žinojo, kas iš tikrųjų įvyks per artimiausius mėnesius. Juk jie vis dėlto tikėjosi per kelis mėnesius galutinai laimėti karą ir tuomet turėti daug laiko radikaliai tautinei politikai.

Taip pat ir vokiečiams turėjo būti aišku, kad net ir didelių pogromų aukų skaičius turėjo būti palyginti mažas. Antai Kaune viešai surengtų pogromų aukos - apie tūkstantis (800 Viliampolėje, 50–60 „Lietūkio“ garaže ir apie 150 kitur), sudarė 16–17 % bendro aukų Kaune

---

viršinininku Jonu Dainausku. Stahleckeris spaudęs birželio 25–27 d. vykdyti pogromus prieš žydus ir juos suiminti. 1992 m. Dainauskas tvirtino, esą, saugumas nepaklūsęs reikalavimui, tam buvo pasirengę tik pavieniai asmenys. Visai įmanoma, kad toks pokalbis galėjo įvykti. Tačiau kas tiksliai buvo aptarta ir koks buvo pokalbio rezultatas, lieka neaišku, kadangi čia kalbama apie vėlesnį pranešimą (1992 m.), tad būtina remtis ir kitais šaltiniais, norint išsiaiškinti visas aplinkybes. Pgl. Eidintas, *Byla*, p. 101-103.

¹⁴⁰ Kaip cituoja Brandišauskas darbe *1941 m. sukilimas*, 79.

¹⁴¹ Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 145.

¹⁴² Hilberg, *Vernichtung*, p. 324.

skaičiaus – 6000. Kitaip tariant, daugiau kaip 83 % aukų žuvo per policijos ir karinių dalinių vykdytus sistemingus suėmimus bei žudynes.

Mums atrodo, kad pogromais buvo siekiama kitus dalykų - ir vietose, ir vokiečių valdžios struktūrose. Vokiečių saugumo policija vietose siekė vietos gyventojų ryžtą veikti nukreipti tam tikra linkme, kad jis netaptų politiškai pavojingas. Kadangi jiems neturėjo būti leista kurti nepriklausomą valstybę arba turėti nuolatinę kariuomenę, jų energiją reikėjo nukreipti prieš tariamai priešiškus žydus. Šia prasme derėtų interpretuoti ir jau cituotą 1941 m. birželio 29 d. paskelbto Heydricho aplinkraščio skirsnį apie tai, kad neleidžiama sudarinėti centralizuotų karinių junginių, o „*vietoje jų* tikslinga skatinti vietose liaudies rengiamus pogromus, kaip nurodyta anksčiau“ [išskirta autoriaus].

Antra, vokiečių saugumo policijai buvo svarbu įteisinti savo ketinimus masiškai žudyti žmones, iniciatyvą neva primetant ne vokiečių gyventojams. Todėl Stahleckeris pirmojoje bendrojoje ataskaitoje pabrėžė, kad OG A stengėsi „kiek įmanoma“ filmuoti ir fotografuoti įvykius Kaune, o po kelių dienų ir Rygoje, norėdama pagrįsti teiginį apie tai, kad „pirmąsias spontaniškas žydų ir komunistų egzekucijas vykdė lietuviai ir latviai“.¹⁴³ Čia buvęs svarbus ne vien „užsibrėžtas tikslas apsivalyti (*Säuberungsziel*)“, „ne mažiau svarbu“ buvo „vėlesniems laikams“ „sukurti įrodomą faktą, kad išvaduoti gyventojai patys griebėsi griežčiausių priemonių prieš savo priešus bolševikus ir žydus, negavusi jokių pastebimų vokiečių institucijų nurodymų“.¹⁴⁴ Taigi, reikėjo parengti istorinę medžiagą vėlesnėms diskusijoms dėl „griežčiausių priemonių“.

Trečia, nuo pat pradžių buvo aišku, kad brutalių ir viešų pogromų aplinkoje paaiškėti galima vermachto reakcija į praktiškai vykdomą žudikišką SS politiką. Ar vermachtas laikysis susitarimų, o gal, kaip pavyzdžiui, Lenkijoje, vėl kils ginčų, kurių ir buvo siekiama išvengti sudarant susitarimus? A operatyvinės grupės minimi „vokiškieji sluoksniai“, kuriuose neva kilo sujudimas – tai vietoje dislokuoti vermachto junginiai, kuriems priklausė didžioji dalis įvykius mačiusių vokiečių. Pažodžiui ataskaita skambėjo taip: „imantis tokių neįprastai griežtų priemonių, kurios turėjo sukelti sujudimą ir vokiškuosiuose sluoksniuose“, Saugumo policija iš pradžių

---

¹⁴³ Pirmoji bendroji OG A ataskaita (Erster Gesamtbericht der EG A), 1941-10-15, IMG 37, p. 683

¹⁴⁴ Pirmoji bendroji OG A ataskaita, 1941-10-15, IMG 37, p. 682.

norėjo likti antrajame plane, kad galėtų „išorei“ parodyti, jog „vietos gyventojai patys ėmėsi pirmųjų priemonių, kadangi tai buvo natūrali jų reakcija į praeityje dešimtmečius kęstą žydų priespaudą ir komunistų terorą“.¹⁴⁵

Panašiai, tik atsižvelgiant į galbūt dar sudėtingesnius santykius tarp vermachto ir saugumo policijos, reikėtų interpretuoti ir du pirmiau minėtus Heydricho raštus operatyvinių grupių vadams bei vyresniesiems SS ir policijos vadams. Juk Heydrichas kalbėjosi būtent su šiais asmenimis ir jiems nereikėjo raštu apie tai priminti. Jei jau buvo duoti žodiniai nurodymai, kam reikėjo juos dar kartą išdėstyti raštu, juolab kad tai buvo akivaizdūs ir paslapyje saugotinos užduotys žudyti (*Mordaufträge*)? Mums atrodo, kad būtų įtikinamiausia šiuos dokumentus laikyti saugumo policijos vadovybės pateisinamaisiais raštais (*Legitimationsschreiben*), kurie buvo skirti regioniniams SS vadams, ir kuriuos buvo galima pateikti vermachto vadovybei.

Apie vokiečių armijos požiūrį į viešas žudynes byloja nemažai šaltinių. 16-osios armijos, 281-osios aprūpinimo divizijos ir oro pajėgų karo dienoraščiuose užsimenama apie pogromus.¹⁴⁶ Tik birželio 29 d. 16-osios armijos vyriausiasis intendantas užrašė: „9.) Lietuvių laisvės judėjimo išpuoliai prieš komunistus ir žydus nutraukti. Tolesnės egzekucijos vyksta prižiūrint Kaune veikiančiam SS vadui“.¹⁴⁷ Tai įvyko Ehrlingerio iš YB 1b tarnybos laikotarpiu, kuomet jis turėjo Kaune pakankamai pajėgų.¹⁴⁸ Prieš tai dvi dienas vyko vermachto pasitarimai su A operatyvinės grupės vadu Stahleckeriu. Pasibaigus pirmajai pogromų nakčiai Vilijampolėje, birželio 26 d. 16-osios armijos Ic karininkas kalbėjosi su Stahleckeriu, o birželio 28 d. su Stahleckeriu susitiko 16-

---

¹⁴⁵ Pirmoji bendroji OG A ataskaita, 1941-10-15, IMG 37, p. 672.

¹⁴⁶ VKV 16, Ia KD (TB AOK 16, Ia), BA-MA, RH 20-16/45, l. 36. Skyrelis pavadintas „Kauno kovų apžvalga“; 281-osios apsaugos divizijos KD (KTB Sich.Div. 281), Pirmoji padėties ataskaita, pateikta Šiaurės armijos užnugario srities vadui (Erster Lagebericht an den Befehlshaber Hgeb. Nord), čia: VII skyriaus veiklos ataskaitoje, 1941-7-10: „Neapykanta sovietams ir įniršis pirmosiomis dienomis ypač Kaune taip prasiveržė, kad baltais raiščiais paženklinti savisaugos organizacijos nariai iš dalies viešai ir dienos metu žiauriai žudė žinomus komunistus, komisarus, taip pat moteris ir vaikus, kurie buvo kaltinami įskundę GPU lietuvių inteligentus. Nors karo lauko komendantūra ir nedelsdama įsikišo, nepavyko užkirsti kelio tolesnėms naktinėms kelių tūkstančių komunistų ir žydų žudynėms“; NARA T 315 Roll 1870, l. 507; (1.4.-10.7.41) 1-ojo oro laivyno vadovybės karinių oro pajėgų tiekimo kelių štabo (Kuttigo štabo) KD Nr. 1 (KTB Nr. 1 des Nachschubverbinderungsstabes der Luftwaffe bei Luftflottenkommando 1, 1941 4 1 – 1941 7 10, BA-MA, RL 7/15 (1941-6-28 įrašas): “4. Vakar ir šiandien Kaune vyko žiaurus pogromas prieš žydus. Vakar „partizanai“ nušovė 1 500 žydų; nužudyta 70 žydų tautybės partizanų (*Heckenschützen*). Šianakt sušaudyta apie 1000 žydų. (Skaičius pateikė karo komendantūra). 5. Šiandien vidurdienį nuginkluojami visi gyventojai.“

¹⁴⁷ 16 VKV pasitarimo pastaba (Besprechungsnotiz AOK 16), užrašyta vyriausiojo intendanto 1941-6-29, BA-MA, RH 20-16/702.

¹⁴⁸ PĮ (EM), 1941-6-30, BA, R 58/214.

osios armijos Ia karininkas. Jie kalbėjosi apie „a) naujos vyriausybės sudarymą, Berlyne priimtus sprendimus; b) saugumo tarnybos perėmimą, liet.[uvių] pagalbinės policijos (Hilfspolizei) uniformas; c) vengimą rengti žydų pogromus viešose vietose“.¹⁴⁹ Šiaurės armijų grupės užnugario srities vado Ic karininkas taip pat užsiminė apie birželio 28 d. pasitarimą su Stahleckeriu „dėl pareigų pasidalijimo ir vado informavimo“.¹⁵⁰

1941 m. liepos pradžioje klausimų dėl „lietuvių savanorių išpuolių“ kilo reicho vadovybei viena hierarchine pakopa aukščiau – iš Šiaurės armijų grupės pusės. 1941 m. liepos 3 d. rytą vyriausiasis Hitlerio adjutantas pulkininkas Schmundtas lankėsi Šiaurės armijų grupės pagrindinėje būstinėje ir vėliau – greičiausiai po pokalbio – telefonu pranešė kad „šie politiniai klausimai neturi būti užkrauti kareiviui; čia kalbama apie būtiną „ravėjimą“ (*Flurbereinigung*).¹⁵¹ Šiaurės armijų grupės vadas savo dienoraštyje užrašė, kad von Roques nors ir skundėsi dėl masinių žydų šaudymų, tačiau jam buvo aišku, kad lietuvių junginiai juos vykdė „vokiečių policijos institucijų paskatinti“.¹⁵²

Iš šių šaltinių matyti, kad vermachtas buvo visą laiką informuojamas apie įvykius, dažnai aptardavo juos su saugumo policijos atstovais ir pasisakydavo tik prieš nekontroliuojamas žudynes. Nors karinė valdžia buvo kompetentinga vietose skelbti įsakymus ir atsakinga už gyventojų saugumą, ji pritarė žudynėms, kurias vokiečių saugumo policija vykdė net karinių

¹⁴⁹ 16 VKV KD (KTB AOK 16), Ic/AK veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht Ic/AO), BA-MA, RH 20-16/473, I. 8 (1941-6-26) „Pasitarimas su SS brigadefiureriu, vyresniojo SS ir policijos vado junginių priešakinis būrys, dislokuotas armijos užnugario srityje“; 16 VKV KD (KTB AOK 16, Ia) BA-MA, RH 20-16/45, I. 51 (1941-6-28).

¹⁵⁰ Šiaurės armijos užnugario srities vado veiklos ataskaitos (Tätigkeitsberichte Befh.d.rückw.Hgeb.Nord, Ic und Ic/AO), 1941 6 16 – 1941 7 31, BA-MA, RH 22/253 (1941-6-28). Ic karininkas kartu su Ic abvero karininku 1941-6-22 susitiko su ryšių tarp vadovybės ir saugumo policijos karininku šturmbanfiureriu Wesseliu „užmegzti ryšių su slaptąja karo policija ir saugumo policija“, o birželio 23 d. – su pulkininku leitenantu von Zamory, kuriam vyriausiojo SS ir policijos vado Ia karininkas Prützmanna dėstė „Ic reikalus“. Ten pat (1941 6 22 – 1941 6 22).

¹⁵¹ Šiaurės armijų grupės KG (KTB HGr. Nord), 1941-7-3 įrašas, BA-MA, RH 19 III/767, I. 52. Krausnickas jau minėjo, kad ši formuluoatė „žemėtvarka“ bei vyriausiojo Hitlerio adjutanto tarnybinės funkcijos byloja apie tai, kad Schmundtas buvo kalbėjęs su Hitleriu. Ši formuluoatė primena ir Hitlerio motyvus, susijusius su 1941 m. kovo mėn. nustatytu tradicinių kariuomenės teisių okupacinėje valdžioje apribojimu, paskelbus visuotinį atleidimo raštą (*Freibrief*) Himmlerio SS daliniams, taip pat ir 1939 m. rudenį paskelbtą Hitlerio posakį apie žudikišką Lenkijos vadovybės mažinimą (*Dezimierung*). Plg. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 182.

¹⁵² Plg. Leebo dienoraštis (*Tagebuch von Leeb*), p. 288. Von Roques pritarė tikslui „spręsti žydų klausimą“, tačiau manė, kad būtų kur kas patikimiau „jį išspręsti sterilizuojant visus vyriškos lyties žydus“. Anot jo parodymų 1947 m. Šiaurės armijų grupės užnugario srities vadas von Roques kalbėjosi apie pogromus netgi su Stahleckeriu, kuris, žinoma, laikėsi vermachtui nustatytos įvykių versijos. „Aš paklausiau apie tai Stahleckerio, kuris tvirtino, esą lietuviai tai darė savo iniciatyva“. Plg. Leebo dienoraštis (*Tagebuch von Leeb*), p. 63, 146 pastaba, su nuoroda į priesaikinį von Roques pareiškimą (*eidesstattliche Versicherung*) XII byloje (NOKW 2618, 1947-10-22).

veiksmų zonoje, po kelių dienų – armijos užnugario srityje, o galiausiai ir kariuomenės užnugaryje. Protestai buvo vangūs ir šiuo požiūriu saugumo policija iš tiesų pasiekė savo tikslą. Vėlesnis Rytų reikalų ministerijos (*Ostministerium*) politikos skyriaus vedėjas Otto Bräutigamas, kartu su Kleistu liepos 11 d. aplankęs Šiaurės armijų grupės užnugario srities vadovybę, dienoraštyje rašė: „Mums tyliai toleruojant, lietuvių pagalbinė policija įvykdė daugybę žydų pogromų“.¹⁵³ Vienas vermachto kareivis 1941 m. birželio 29 d. dienoraštyje įrašė: „Mūsų vokiečių kareiviai buvo tik ramūs žiūrovai; jie nebuvo gavę įsakymo kaip nors sustabdyti kruvinąjį teismą. Persekiojimas truko dieną ir naktį nuo birželio 24 d. iki birželio 29 d. vakaro. Po to viskas pamažu nurimo“.¹⁵⁴

Visos susijusios vokiečių institucijos – saugumo policija, vermachtas ir būsimosios civilinės valdžios ryšių karininkai – laikėsi pozicijos, kad pogromų ir pirmųjų masinių žudynių klausimu nesama didesnių nuomonių skirtumų, dėl kurių būtų verta rimtai ginčytis. Prisimindamas praeitį Stahleckeris savo ataskaitoje pagrįstai pabrėžė, kad pogromai vyko „sklandžiai“, „informuojant vermachto tarnybas, kurios gerai suprato tokį elgesį“.¹⁵⁵

Nuo birželio pabaigos žudynės vykdavo ne taip viešai, jos buvo perkeltos į VII fortą. 1960 m. vienas vermachto kareivis teismui paliudijo: „Visi žinojo, kad vokiečiams nutraukus skerdynes Kauno gatvėse, šaudymai vyko gynybiniuose statiniuose prie Kauno“.¹⁵⁶ 281-osios apsaugos divizijos patruliavimo tarnyba stengėsi sustabdyti naktinius šaudymus mieste.¹⁵⁷

Ketvirta, atsakant į klausimą, ko siekė vokiečiai rengdami pogromus, reikia prisiminti, kad vokiečių saugumo policija dėl savo antisemitinių nuostatų Sovietų Sąjungos žydus iš tikrųjų laikė pavojingais. Ji žinojo, kad daugelyje Baltijos šalių miestų žydai sudarė labai didelę gyventojų dalį, tuo tarpu vokiečių saugumo pajėgos ten buvo menkos. Tokiu būdu ji susidūrė su problema, kaip greitai sukurti uždarus getus, kad turint mažai pajėgų būtų galima kontroliuoti „pavojingus“

¹⁵³ Bräutigamo karo dienoraštis (*Kriegstagebuch Bräutigam*), p. 134.

¹⁵⁴ Majoro barono von Griebenbecko dienoraščio pastabos, įrašytos 1941-6-29, pagal leitenanto dr. Wüsto (16 VKV 501-oji propagandos kuopa) pranešimą (*Tagebuchnotizen von Major Frhr. v. Griebenbeck zum 29.6.41 auf Grund eines Berichtes des Leutnants Dr. Wüst (Prop.Kp 501 bei AOK 16)*), cituota pagal Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 179.

¹⁵⁵ A OG pirmoji bendroji ataskaita (*Erster Gesamtbericht der EG A*), IMG, t. 37, p. 683.

¹⁵⁶ Wilhelmo Schwano apklausa (*Vernehmung Wilhelm Schwan*) (16-osios armijos aeronuotrukų skyrius (*Luftbildabteilung der 16. Armee*)), 1960-4-26, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 13, l. 101.

¹⁵⁷ Plg. 281-osios apsaugos divizijos KD (*KTB Sich.Div. 281*), NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 263 (1941-7-4 įrašas).

žydus. Įvykiai Kaune greičiausiai klostėsi kaip norėta, teroristinis šantažas buvo sėkmingas: tie žydai, kurie išgyveno per pirmąją žudynių bangą, dėl pogromų ir grasinimų nepaleisti į laisvę žydų tautybės moterų ir vaikų, buvo pasirengę prisidėti prie suvarymo į getus.

Penkta, saugumo policijai buvo ne mažiau svarbu išplėsti savo kompetencijos ribas. Prieš prasidedant karui jos įgaliojimai apsiribojo vykdomąja veikla, o politinė buvo perleista būsimajai civilinei valdžiai. Viešų žudynių išpūdis dabar turėjo tarnauti politinės policijos reikalui – neva ji vienintelė atsakinga už visus saugumo *politikos*, o ne vien saugumo *policijos* klausimus. Ji norėjo pasirodyti esanti institucinė atsvara tariamai aptiktam chaosui ir tokiu būdu vienintelė galima tvarką palaikanti jėga (*Ordnungsmacht*).

Galiausiai turėjo išsipildyti ir jos pačios lūkesčiai – pateisinti antisemitizmą, antibolševizmą ir genocidui prilygstančius deportavimo siekius. Tvirtinant, kad vietos gyventojai savo nuožiūra ėmėsi žudyti žydus, galima būtų lengviau pateisinti plataus masto antisemitines priemones.¹⁵⁸

Vieni vokiečių saugumo policijos tikslai buvo pasiekti, kiti – ne. Nepavyko nukreipti reikiama linkme lietuvių siekių turėti politinę nepriklausomybę. Ir toliau, nors ir bergždžiai, buvo laikomasi nepriklausomybės tikslo bei noro turėti nuosavą centrinę valdžią. Suversti lietuviams kaltę už antisemitinių priemonių žiaurumą ir brutalumą nepavyko. Šaltiniai byloja apie vokiečių iniciatyvą ir lietuvių dalyvavimą. Testas, skirtas nustatyti, kaip reaguos *vermachtas*, saugumo policijai pavyko. Šiuo klausimu jis nebuvo rimta atsvara ir nekėlė jokių didesnių problemų. Išimtis buvo tik pavieniai asmenys. Ketinimas vis dėlto perimti į savo rankas dar ir politikos formavimą okupuotuose kraštuose žlugo. Iki pat karo pabaigos saugumo policijai teko tartis su civiline valdžia ir apsiriboti daugiausia vykdomosiomis funkcijomis.

“PARENGIAMASIS ETAPAS”: PASIRUOŠIMAS “PAVOJINGŲ” ŽYDŲ SUNAIKINIMUI

Išskyrus pačias pirmąsias masines žudynes, inicijuotas Tilžės gestapo bei SD ir vykdytas specialiai tam sukurtose pasienio zonose (skaitykite žemiau pateiktą skyrių apie Jurbarką),¹⁵⁹

¹⁵⁸ K. Friedman, *Collaboration*, p. 180 taip pat nurodomas Stahleckerio suinteresuotumas pabrėžti vietos gyventojų dalyvavimą.

¹⁵⁹ Aukų skaičius pagal Vokiečių saugumo policijos ataskaitą: Gargžduose (201), Kretingoje (214) ir Palangoje (111), kaip minima Nacionalinėje archyvų bei dokumentų administracijoje (National Archives and Records Administration)

siekiant pereiti nuo išpuolių, primenančių pogromus, prie biurokратиškai organizuojamų žudynių reikėjo sulaukti stabilios karinės ir politinės situacijos. Kaip jau minėta, vokiečių raginimai bei kurstymai žymiai praplėtė pačių pirmųjų žudynių mastą. Vykstant šioms akcijoms, naciai veikė užkulisiuose; šio metodo buvo praktiškai atsisakyta pasibaigus vadinamajam tautinio keršto žydiškajam bolševizmui etapui. Nors pirmieji didelio masto išpuoliai prieš žydus buvo neabejotinai demoralizuojantys, tai dar nebuvo genocido politika. Nacių ir jų kolaborantų požiūriu, chaosu gatvėse nebuvo galima išspręsti “žydų klausimo”. Kaip dažnai cituojamame raporte pripažino Stahleckeris, pasibaigus pirmiesiems pogromams, nelengvai sekėsi juos vėl pradėti; suvokta, kad tokie veiksmai galėjo būti vykdomi tik pirmosiomis okupacijos dienomis.¹⁶⁰

Antisovietinio sukilimo pradžioje, 1941 metų birželio 23 d., sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LV) formaliai nepalaikė organizuotų žudynių ir atsiribojo nuo smurtinio partizanų elemento, nors ir išleido įsakus, kurių pagrindu žydai buvo izoliuojami ir kolektyviai baudžiami.¹⁶¹ Antra vertus, vyriausybės vadovai *viešai* nepasisakė apie žudynes, vykusias Kaune, kur buvo įsikūrusi vyriausybė; atrodo, kad tik vienas iš jos narių, istorikas Zenonas Ivinskis, Laikinojoje vyriausybėje buvęs atsakingas už ryšius su vokiečiais, pasiūlė oficialiai pasmerkti smurtą prieš žydus.¹⁶² Tenka konstatuoti svarbesnį faktą: nepaisant neoficialaus griežto įspėjimo Klimaičiui¹⁶³ ir paskelbtų atsišaukimų, smerkiančių įstatymų nesilaikymą,¹⁶⁴ Lietuvos valdžios

---

[toliau - NARA], Ereignismeldung UdSSR [henceforth – EG], Nr. 14, 1941 m. liepos 6 d., 2, Microfilm Publ. T175. Daug daugiau informacijos galima rasti Fischerio-Schwederio tyrime, Fritz Bauer et al, Vol. 15, eds., *Justiz und NS-Verbrechen* (Amsterdam: University Press Amsterdam, 1968-1981); skaitykite Jürgen Matthauso “Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni-August 1941),” esantį *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), 101 ir toliau; taip pat Joachimo Tauberio, Garsden, 24. Juni 1941 (laukiama autorius rankraščio publikacijos) ir Konrado Kwieto “Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941,” *Holocaust and Genocide Studies*, 12/1 (Spring 1998), 3-7. Taip pat skaitykite Christopho Dieckmanno “Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden,” Ulricho Herberto sudarytame rinkinyje *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945* (Frankfurt: Fischer, 1998, 292-329, o ypač 295-298.

¹⁶⁰ Niurnbergo dokumentas 180-L [Einsatzgruppe A Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941], *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal* [henceforth *IMT*], Vol. xxxvii (Nuremberg: International Military Tribunal, 1949), 683.

¹⁶¹ Skaitykite Laikinosios vyriausybės protokolus, darytus 1941 m. birželio 24-26 d., Arvydo Anušausko sudarytame rinkinyje *Lietuvos Laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai* (Vilnius: LGGRTC, 2001), 9-15.

¹⁶² Kaip Liudas Truska užsimena pranešime ICECNSOR, pavadintame “Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės okupacijos metais,” 1.

¹⁶³ Lietuvos pokario literatūroje neigiama bet kokia Lietuvos valdžios institucijų atsakomybė už Klimaičio grupės veiksmus. Po karo Ambrazevičius tvirtino, esą, laikinoji vyriausybė, generolų Pundzevičiaus ir Rėklaičio padedama, sugebėjo įtikinti Klimaitį toliau nevykdyti pogromų ir daugiau nedirbti Stahleckeriui. [Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 88t., 137, 143]. Kadangi Klimaitis teigė, jog atsisakymo atveju Stahleckeris jam grasino mirtimi, generolai jam patarė

institucijos iš esmės nebandė įsikišti ar bent atsiriboti nuo vokiečių vadovavimo paskubom sukurtiems daliniams, suformuotiems iš antisovietinių partizanų ir Raudonosios armijos dezertyrų. Nacių gebėjimas įtraukti lietuvius į masines egzekucijas Lietuvos žydams turėjo nepalyginamai rimtesnių pasekmių negu pirmosios karo savaitės žudynės. LV patvirtino karinių pajėgų štabą, pritarė vadinamojo TDA bataliono sudarymui 1941 metų birželio 27 d. bei Kauno kariniu komendantu paskyrė pulkininką Jurgį Bobelį, kuris periodiškai atsiskaitydavo kabinetui. Suprantama, LV negalėjo paveikti nacių vykdytos genocido politikos, bet – bent jau iš pradžių – galėjo informuoti visuomenę per spaudą ir radiją. Taigi neišvengiamai peršasi išvada, kad LV neatliko savo pareigos ir net nepamėgino aiškiai pareikšti savo neigiamo nusistatymo dėl smurto prieš žydus, o tik ragino vengti “viešų žydų žudynių”.¹⁶⁵

Pražūtingas Lietuvos žydų persekiojimo ir naikinimo etapas prasidėjo, kai tik vokiečiai šalyje tvirtai perėmė valdžią į savo rankas. TDA (*Tautinio darbo apsaugos*) daliniai, formaliai įkurti birželio 28 d., buvo greitai įtraukti į masines žydų žudynes. 1941 metų liepos 1 d. SS pulkininkas leitenantas (*Obersturmbannführer*) Erichas Ehrlingeris pranešė, kad jam pavyko suburti penkias lietuvių pagalbinės policijos kuopas (*Hilfspolizeitruppe*), iš kurių dvi buvo paskirtos operatyvinio būrio 1b. (Einsatzkommando 1b.) žinion. Pasak Ehrlingerio, viena kuopa jau saugojo kalinius ir vykdė egzekucijas Kauno Septintajame forte, o kiti buvo pavesta vykdyti “tvarkos palaikymo policijos” užduotis.¹⁶⁶ Saugumo policijos ir SD Berlyno biuras 1941 metų birželio 30 d. pranešė, kad, OB 1b įsikūrus Kaune, lietuvių partizanai per paskutines tris dienas jau buvo nužudę kelis tūkstančius žydų.¹⁶⁷ Nuo tada pogromo tipo operacijas pakeitė organizuotos karinę vadovavimo struktūrą turinčios masinės egzekucijos. Vilniuje iki 1941 metų liepos 8 d.

---

pasislėpti nuo Stahleckerio už Kauno ribų [Plg. Bubnys, Vokiečių, p. 199, kur ši istorija atpasakojama lygiai taip pat, su nuoroda į LAF nario Damušio teiginį.] Pastarasis Klimaičio teiginys, švelniai tariant, yra labai mažai tikėtinas.

¹⁶⁴ Į *Laisvę*, 1941 birželio 24.

¹⁶⁵ Šią inkriminuojančią formuluotę galime rasti 1941 metų birželio 27 d. pranešime ministrų kabineto susirinkimui, skirtam Lietūkio žudynėms. Visas tekstas yra toks: Min(isteris) Žemkalnis pranešė apie nepaprastai žiaurius žydų kankinimus Kaune, Lietūkio garaže. Nutarta: Kad nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų. Patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendra neturi nei su Aktyvistų štabu, nei su Partizanų štabu, nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe. [*Lietuvos Laikinoji vyriausybė*, 18.]

¹⁶⁶ Ehrlingerio ataskaita Berlynui ir operatyvinei grupei A (Einsatzgruppe A), 1941 m. liepos 1, Bundes archyvai (Koblentz), kopija pateikta autoriui; NARA, EG, Nr. 14, 1941 m. liepos 6, 3-4.

¹⁶⁷ NARA, Microfilm leidinys T175, EG, Nr. 8, 1941 m. birželio 30, 2.

buvo nužudytas 321 žydas. Masinės žudynės Paneriuose – pagrindinėje žudynių vietoje – prasidėjo liepos 11 d. Iki liepos pabaigos čia buvo sunaikinta maždaug 5000 žydų. Vokiečiai dalyvavo masinėse žudynėse ne tik kaip organizatoriai ir vadovai, bet ir kaip egzekutoriai. Pagal pokarinius teismo įrašus, naciams veržiantis per šiaurės Lietuvą, 65-as vokiečių policijos batalionas vykdė masines žydų žudynes Kaune ir Šiauliuose.¹⁶⁸

Kaip jau minėta, pirmųjų nacių invazijos dienų aukomis tapo ne tik žydai, bet ir daugelis tikrų bei tariamų ne žydų kilmės komunistų. Šia prasme operatyvinės grupės vykdė Heydricho nurodymus - skatinti ir organizuoti Reichui priešišku elementų naikinimą. Apskritai kalbant, antisemitinės įvairių Lietuvos policijos institucijų bei nereguliarių karinių dalinių kalbos, taip pat daugelio gyventojų mintys, išsakytos spaudoje, vis dar skelbė keršto jausmus, laisvės siekį ir priešišumą bolševizmui, o ne antisemitinės ideologijos skatinamą genocido retoriką. Per pirmąsias šešias savaites vykusių žudynių metodai ir mastas žymiai skyrėsi nuo lemiamo mirtino žydų puolimo, kuris žiauriausiu mastu pasireiškė 1941 metų rugpjūčio, rugsėjo ir spalio mėnesiais. Kitaip tariant, nors pirmosios žudynės atnešė kruviną ir precedento Lietuvoje neturinčią smurto bangą, tačiau tai dar nebuvo “galutinis sprendimas”.

Kauno VII-ajame forte antrąją karo savaitę vykusios žudynės buvo didžiausias beginklių civilių naikinimo aktas šalies naujųjų amžių istorijoje.¹⁶⁹ Daugumą aukų, sunaikintų per pradinį pogromų ir žudymų etapą iki 1941 metų rugpjūčio mėnesio, sudarė žydų vyrai, žuvę Kauno VII-ajame forte.

ORGANIZUOTI ŠAUDYMAI, VYKĘ VĒLYVĄ BIRŽELĮ IR ANKSTYVĄ LIEPĄ SEPTINTAJAME FORTE

Šaudymai VII forte¹⁷⁰ 1941 6 30 – 1941 7 5

---

¹⁶⁸ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Alfred E. Knopf, 1996), 191-192. Taip pat žiūrėkite nuorodas į 65 Policijos bataliono veiklą Kaune toliau.

¹⁶⁹ Statistinę suvestinę galima rasti 1941 metų rugsėjo 10 d. Jägerio raporte, saugomą LYA, ir 1941 metų gruodžio 1 d. Jägerio raporte, esantį skirtingose vietose.

¹⁷⁰ Kaune buvo 12 senų gynybinių statinių, vadinamųjų fortų, kurie 19-ame amžiuje karinės apsaugos tikslams žiedu juosė senamiestį, o vėliau buvo naudojami kaip kalėjimai. Dauguma jų vokiečių okupacijos metais tapo žydų ir sovietų karo belaisvių naikinimo vietomis, kalėjimais bei stovyklomis.

Prasidėjus karui, Kaune buvo sistemingai suimtinėjami žydų tautybės vyrai bei moterys ir uždaromi daugiausia dviejose vietose: centriniame kalėjime Mickevičiaus g-vėje ir VII forte, kur jie būdavo kankinami, o tūkstančiai žydų vyrų sušaudomi. Iki tol veikę kalėjimai buvo per maži paskelbtoms aukų grupėms, todėl papildomai buvo įrengtos „laikinosios koncentracijos stovyklos“, kuriose buvo galima laikinai įkurdinti suimtuosius.¹⁷¹

Birželio 30 d. laikinojo ministrų kabineto posėdyje miesto komendantas Jurgis Bobelis informavo apie „žydų koncentracijos stovyklos“ įrengimą, ir visas ministrų kabinetas nusprendė, kad jo išlaikymu turi rūpintis komunalinio ūkio viceministras Švilpa kartu su miesto komendantu Bobeliu.¹⁷²

Kol kas vienintelę nuorodą į iniciatyvą steigti Kaune koncentracijos stovyklą galima rasti ataskaitoje, kurią vokiečių karo lauko komendantūrai pateikė ryšių pareigūnas A. Žemribas, 1966 m. tvirtinęs, esą, karo lauko komendantas generolas von Pohlis 1941 m. birželio 29 d. pranešęs, kad iš Berlyno buvo gautas įsakymas sutelkti Lietuvos žydus į atskirą stovyklą. Po to miesto komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas su generolu von Pohliu derėjęsi dėl vietos.

Nuo birželio 29-30 d. žydų tautybės vyrai ir moterys buvo gabenami į vietą, kurią ir 1b YB vadino „žydų koncentracijos stovykla“, o birželio 30-osios vakarą ten prasidėjo šaudymai.¹⁷³

OB 3 planavo šioje „žydų koncentracijos stovykloje“ įrengti du skyrius, vieną žydų vyrams, o kitą – moterims ir vaikams. Manoma, kad liepos pradžioje VII forte kalėjo maždaug 1 500 žydų, o centriniame kalėjime – 1 869 žydai, 214 lietuviai, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų. Kitą koncentracijos stovyklą buvo planuojama įrengti IX forte. O iki tol ten patekdavo daugiausia

---

¹⁷¹ A OG pirmoji bendroji ataskaita (Erster Gesamtbericht der EG A), 1941-10-15. Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-93, p. 20. Plg. Kauno kriminalinės policijos pažymą be datos, kuri visgi priskirtina minimoms dienoms, apie 254 žydų tautybės moterų gabenimą iš kalėjimo į VII fortą. Išspausdinta: *Masinės žudynės*, 1 t., p. 254.

¹⁷² Posėdžio protokolas Nr. 6, 1941-6-30 rytas, Vyriausybė, p. 19; Miesto komendanto biudžete, kurį Bobelis 1941 m. liepos 5 d. pateikė ministrų kabinetui, nuo liepos 1 d. buvo numatyta biudžeto eilutė koncentracijos stovyklai ir jos sargybai (21 kareiviui, vadovaujamam majoro) išlaikyti. Protokolas Nr. 11, 1941-7-5, Vyriausybė, p. 45. Iš tikrųjų į VII fortą buvo išsiųsta daugiau kareivių, pvz., 49 asmenys 1941-7-7, įsakymas Nr. 3 TDA bataliono rikiuotėms, LCVA, R 1444-1-1, l. 19.

¹⁷³ Plg. **Nemenčik**, VII. Fort, p. 60; 1b YB ataskaita OG A ir RSHA, 1941-7-1, BA, R 70, Sowjetunion 15; PĮ, Nr. 14 (EM Nr. 14), 1941-7-6, BA, R 58/214; Breitman, Himmler's Police Auxiliaries, p. 35, 9 past. Lietuviai VII fortą laikė lietuvių karo komendantūros „koncentracijos stovyklomis“. Plg. Stovyklos komendanto 1941-8-10 d. siųsto rašto miesto komendantui dėl stovyklos panaikinimo antrašą, LCVA, R 1444-1-18, l. 126. 1941-7-11 stovyklos komendanto pareigos buvo perduotos atitinkamos sargybos kuopos vadui. Plg. TDA bataliono specialųjį įsakymą Nr. 11, 1941-7-11, LCVA, R 1444-2-1a, l. 17.

suintos moterys ir vaikai. Remiantis šiais duomenimis, liepos pradžioje Kaune iš viso buvo įkalinta 3 200 asmenų.¹⁷⁴

1941 m. liepos pradžioje žmonių medžioklė buvo dar sistemingesnė. Kauno stoties lietuvių partizanų grupės paragintas, lietuvių karo komendantas liepos 2 d. išleido nurodymus paženklinti visus žydus ir jų gyvenamuosius namus bei suimti visus žydų, lenkų ir lietuvių komunistus. Be to, turėjo būti „išvalytas“ visų parduotuvių personalas ir neleidžiama „turtingiems“ žydams tariamai išparduoti savo krautuvių. Žydų turtas turėjo būti skubiai registruojamas ir konfiskuojamas, o apskritai visi ginklai ir nekilnojamas turtas turėjo pereiti „tikrųjų“ lietuvių nuosavybėn. Partizanai toliau reikalavo „be pasigailėjimo naikinti visus, kurie geria taurų lietuvių kraują“, arba persekioti maištininkus.¹⁷⁵

VII forte

Be Kauno žydų į VII fortą patekdavo ir žydai iš apylinkių, čia buvo uždaromi ir neišleidžiami į namus taip pat ir daugelis tų, kuriems dėl įvairių priežasčių nepavyko pabėgti į rytus.¹⁷⁶

Didelėje forto aikštėje vyrai ir jaunuoliai po atviru dangumi turėjo gultis ant žemės ir nejudėti. Moterys ir mažesni vaikai buvo atskirti nuo vyrų ir uždaryti tamsiuose kazematuose. Tolesnės dienos virto begaliniais suimtųjų kankinimais, kurių ėmėsi lietuviai prižiūrėtojai. Nors svilino karštis ir netoliese buvo tyro vandens šulinys, vargšai negavo nė lašo vandens. Jei kuris nors sujudėdavo, girti sargybiniai dažnai šaudydavo į minią. Kartais jie leisdavo kuriam nors nušliaužti iki šulinio, kad begeriantį nušautų. Tik liepos 3 d. žmonės, kurie jau keturias ar penkias

---

¹⁷⁴ Plg. PĮ Nr. 14 (EM Nr. 14), 1941-7-6, BA, R 58/214. Operatyvinių grupių pirmojoje veiklos ir padėties ataskaitoje, 1941-7-31, kuri buvo daugiau platinama negu pranešimai apie įvykius, pateikiama dar nekaltėsnė formuluotė: Kaune „buvusiuose gynybiniuose statiniuose įrengtos dvi didelės žydų įkurdinimo stovyklos“ ir „nuolat vykdoma stovyklos gyventojų patikra“. Išspausdinta: Klein, Einsatzgruppen, p. 115. 1b YB požiūriu, kalėjimai buvo galutinai perpildyti, o jų apsauga - „labai sudėtinga“. PĮ Nr. 8 (EM Nr. 8), 1941-6-30, BA, R 58/214. Plg. 1b YB padėties ataskaitą (Lagebericht des SK 1b), 1941-7-2 (RSHA nuorašas, 1941-7-7). Maskvos Ypatingasis archyvas, 500-1-758, l. 6-8. Kaliniai netrukus buvo sušaudyti.

¹⁷⁵ Lietuvių aktyvistų iš geležinkelių atsparos punkto laiškas Bobeliui, 1941-7-2, kuriame yra pažymėtas tos pačios dienos Bobelio nurodymas. LCVA, R 1444-1-9, l. 79.

¹⁷⁶ Plg. Leibo Koniuchowskio aprašymą, kurį jis sudarė 1946 m. Feldafinge, remdamasis liudininkų pasakojimais, YVA, O 71/163, p. 3 t.

dienas išbuvo be maisto, gavo šiek tiek duonos. Duona atkeliavo iš vieno vokiečių aprūpinimo dalinio ir buvo supelijusi.¹⁷⁷

Protarpiais atskiras žydų grupes kažkur išvesdavo. Neva lengvam darbui privalėjo užsiregistruoti akinius nešiojantys asmenys, esą reikėjo daktarų, advokatų ir inžinierių. Šie žmonės negrįždavo – anapus pylimų juos sušaudydavo. 30–40 moterų lietuviai iš pradžių išžagino, o po to sušaudė; girti lietuviai sargybiniai kazematuose surengdavo siaubingą terorą.¹⁷⁸ Daugelis išgyvenusiųjų pasakojo, kad netgi lietuvių krepšinio komanda, laimėjusi prieš vermachto komandą, buvo atvykusi į fortą nušauti keliasdešimt žydų – tai buvusi savotiška premija už pergalę. Tačiau patikimų dokumentų, įrodančių tai, nėra.¹⁷⁹ Kai kurios aukos neišlaikė ir išprotėjo. Tik nedaugeliui pavyko išsilaisvinti, papirkus sargybinius. Liko gyvi maždaug 70 vyrų, kurių nesusaudė kaip buvusių Lietuvos kariuomenės savanorių. Miesto komendantas Bobelis, kuris dažnai lankydavosi VII forte ir duodavo įsakymus sargybai, nurodė juos išlaisvinti.¹⁸⁰

Jizhakui Nemenčikui, tiksliausiai aprašiusiam įvykius VII forte, pavyko prasmukti tarp jų. Pasislėpęs kazematuose, jis be paliovos girdėjo šaudant. „Naktis iš ketvirtadienio į penktadienį ir visas penktadienis buvo siaubingai kruvini. Šaudymai aikštėje nesiliovė, už pylimų buvo išvedamos vis kitos žmonių grupės“. Liepos 4 d., penktadienį, OB 3 užregistravo 416 nušautų vyrų ir 47 moteris.¹⁸¹ Koniuchowsky pasakojo, kad liepos 5 d., penktadienį, vienam austrui štabo feldfebeliui neva kaip reikalingą darbo jėgą pavyko išgabenti iš VII forto devynis asmenis – penkias moteris ir keturis vyrus. To prašė vienas žydas, kurio bute jis buvo įsikūręs ir su kuriuo susidraugavo.¹⁸²

---

¹⁷⁷ Plg. Nemenčik, VII. Fort, p. 67; Fritzo Gernhardto apklausa (Vernehmung Fritz Gernhardt), 1959-7-1, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 3a, l. 1997.

¹⁷⁸ Koniuchowsky'is aprašė situaciją visų pirma iš VII forte kalėjusių moterų pozicijų. Plg. YVA, O 71/163, p. 4-23; Gar, Umkum, p. 41; Heinricho Hipplerio, aprūpinimo dalinio sanitaro (Sanitäter einer Nachschubeinheit), kuris nesuteikė pagalbos šūviais sužeistai moteriai, apklausa (Vernehmung Heinrich Hippler), 1959-11-11. Jo dalinyje buvo platinamos VII forto aukų nuotraukos. ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 793-803.

¹⁷⁹ Plg. Nemenčik, VII. Fort, p. 67; Gar, Umkum, p. 42. Pagrįstas abejones išsako Eidintas, Byla, p. 164.

¹⁸⁰ Plg. Gar, Umkum, p. 41.

¹⁸¹ Nemenčik, VII. Fort, p. 64. Plg. ten pat, p. 68 t. išgelbėtųjų sąrašas. Plg. OB 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąrašas, 1941-9-10, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 77.

¹⁸² Koniuchowsky, YVA, O 71/163, p. 24-53.

Kaune gyvenusios vokiečių Helene Holzman bandymus, padedant žymiesiems lietuviams, išvaduoti iš VII forto jos vyrą žydą Maxą Holzmaną sužlugdė vokiečių saugumo policija, pas generolą Raštikį ji nebuvo įleista, o jo pavaduotojas nesiėmė jokių veiksmų.¹⁸³

Sekmadienio naktį, liepos 6 d., visi maždaug 2500 vyrų, kurie dar nebuvo sušaudyti tvirtovės aikštėje, žuvo nuo automatų papliūpų ir rankinių granatų, mėtomų nuo pylimų žemyn. Nedidelė grupė žydų, kurių nenužudė kazematuose, sekmadienį išvydo aikštėje gulint tūkstančius lavonų. Nemenčikas spėjo, kad VII forte iš viso žuvo apie 7000 aukų.¹⁸⁴ Koniuchowsky, remdamasis Kauno žydų tarybos po karo pateikta informacija, 1946 m. tvirtino, kad buvo sušaudyta 8000 vyrų ir 50 moterų – Kauno ir provincijos žydų.¹⁸⁵ Pačios žydų tarybos 1942 m. statistikos duomenimis, pirmoji žudynių banga nusinešė per 6 000 aukų. Turint galvoje, kad per Viliampolės pogromus buvo nužudyta apie 1 000, o „Lietūkio“ garaže – maždaug 52–60 aukų, VII forte galėjo žūti iki 5000 žmonių.¹⁸⁶ Čia nurodytam Kaune žuvusių aukų skaičiui, t. y. 6000, greičiausiai priskiriami ir tie asmenys, kurie žuvo vietinių žudymo akcijų metu.¹⁸⁷

Vokiečių ir lietuvių šauliai-žudikai

VII forte žmones šaudė vokiečių ir lietuvių kareiviai bei policininkai. Iš vokiečių pusės tai buvo 1b YB kariai, įskaitant SS ginkluotų pajėgų (*Waffen-SS*) grupę, kuriai vadovavo SS oberšturmfiureris Ehrlingeris, ir gestapo pareigūno SS unteršturmfiurerio Kurto Burkhardto grupę.¹⁸⁸

¹⁸³ Plg. Holzman, Kind, p. 19-26. Helene Holzman buvo pusiau žydė, krikštyta evangelikė, užaugusi Vokietijoje, nuo 1923 m. gyvenusi Kaune, ištekėjusi už žydo Maxo Holzmanno, kuris kaip vokiečių okupacinės kariuomenės kareivis 1916–1918 m. buvo įkurdintas Kaune, plg. ten pat, p. 345-363.

¹⁸⁴ Nemenčik, VII. Fort, p. 70. OB 3 tą dieną užrašė: Kaunas: „VII fortas (žydai automatais) 2514“. OB 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąrašas, 1941-9-10, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 77.

¹⁸⁵ Koniuchowsky, YVA, O 71/163, p. 55.

¹⁸⁶ Plg. pateikiamą statistiką iki 1942 m. gruodžio mėn.: Hidden History, p. 158-160.

¹⁸⁷ Kitos žudynių vietos minimos 1b YB ir 65-ojo policijos bataliono narių parodymuose. Plg. skirsnį apie šaulius-žudikus.

¹⁸⁸ Apie tai yra gausu pačių 1b YB narių parodymų. Plg. šių asmenų apklausas: Theodoras Feldmannas, 1959-12-4, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 403; Hermannas Zitzmannas, 1959-12-8, ten pat, t. 8, l. 447; Hansas Bässe, 1960-1-21, ten pat, t. 8, ab l. 497, protokolo 11 p.; tas pats, 1960-3-4, t. 11, p. 219 ir 223; Hansas Meyeris, 1960-3-3, ten pat, t. 11, l. 189-197; Robertas Herbistas, 1960-2-24, ten pat, t. 11, l. 229; Richardas Schmidtas, 1960-11-29, ten pat, t. 11,

Šaulius taip pat atsiuntė 9-ojo policijos bataliono pirmosios kuopos antrasis būrys, priklausęs OB 3.¹⁸⁹ Be to, žudynėse dalyvavo ir įvairios kuopos iš birželio 28 d. sudaryto lietuvių TDA bataliono, kuris kiekvienai sargybos pamainai VII forte skirdavo po 49, o kalėjime Mickevičiaus g-vėje – po 18 vyrų. Kuopos keisdavosi.¹⁹⁰ Pirmoji kuopa daugiausiai dalyvavo šaudant žmones VII forte.¹⁹¹

Po karo lietuvių kalėjimų administracijos darbuotojas Ignas Vėlavičius sakė, kad šaudymuose daugiausiai dalyvavo leitenanto Juozo Barzdos vadovaujama 3-oji kuopa – kurios būrio vadu buvo ir Bronius Norkus – bei kapitono Viktoro Klimavičiaus vadovaujama 4-oji kuopa.¹⁹² Barzdai ir Norkui pavaldūs 3-osios kuopos kariai teismui prisipažino šaudę žmones VII forte.¹⁹³ O liudytojai atpažino 5-osios kuopos narius.¹⁹⁴ Birželio 30 d. pulkininkas Bobelis perleido 5-ąją kuopą 1b YB dispozicijon.¹⁹⁵

Žmonės buvo šaudomi ne vien VII forte; ir kitose vietose nuo šūvių žūdavo šimtai aukų – tikslų jų skaičių vargu ar beįmanoma nustatyti. 1b YB nariai pasakojo, kad šūviais į pakaušį jie nužudė šimtus aukų miesto pakraštyje esančiuose laukuose.¹⁹⁶

65-ojo policijos bataliono nariai papasakojo, kad jų 2-oji kuopa šaudė žmones Kaune.¹⁹⁷

---

1. 533; apie SS ginkluotuosius dalinius (Waffen-SS) žr. taip pat Waffen-SS nario Wernerio Kruse apklausą, 1961-8-31, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 30, l. 8529.

¹⁸⁹ Ericho Schlegelio apklausa (Vernehmung Erich Schlegel), 1959-3-16, ten pat, t. 39, l. 10.271.

¹⁹⁰ Plg. TDA bataliono įsakymus sargybai 1941 m. liepos-rugpjūčio mėn., santrauka: Stang, Kollaboration, p. 134-140.

¹⁹¹ 1-osios kuopos nariai po karo prisipažino dalyvavę šaudant: plg. Jono Baranausko, iki 1941 m. birželio mėn. dirbusio sovietams, apklausą Vilniuje, 1947-8-28: Pirmoji kuopa beveik kas dieną šaudė žydus VII forte. Kuopa beveik nedarė nieko kito, tik šaudė. Masinės žudynės, 1 t., p. 258-259; Stasio Nėniaus apklausa (Vernehmung Stasys Nėnius) Sovietų Sąjungoje, 1947-7-29, vertimas į vokiečių k.: HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 231, l. 14.807.

¹⁹² Vėlavičiaus apklausa, 1946-12-24, KGB archyvas, byla 6203. Arch. Nr. 38701/3, l. 93. Apie Barzdos, Norkaus ir Klimavičiaus paskyrimą žr. TDA bataliono įsakymą Nr. 2, 1941-7-3, LCVA, R 1444-1-1, l. 17. Karlas Jägeris ir Richardas Schweizeris vadino Norkų pagrindiniu šaudymų dalyviu. Plg. Richardo Schweizerio apklausą (Vernehmung Richard Schweizer), 1960-10-14, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 22, l. 6979; Jägerio apklausą (Vernehmung Jäger), 1959-6-15, ten pat, t. 5, l. 1919.

¹⁹³ Plg. Kaltina nužudytieji, p. 41 t. (Jonas Palubinskas), p. 44 (Pranas Matiukas), p. 50 (Aleksas Raižys).

¹⁹⁴ Nemenčikas VII forte atpažino du lietuvių policininkus. Vienas jų – feldfelis Julius Tamulis, kuris 1941 m. liepos pabaigoje buvo TDA bataliono 5-osios kuopos būrio vadas; kitas – miesto karinis komendantas Jurgis Bobelis; apie Tamulį žr. taip pat **Nemenčik**, VII. Fort, p. 64-70; apie Bobelį ten pat, p. 69

¹⁹⁵ Plg. Miesto komendantas Ehrlingeriui (Litauischer Stadtkommandant an Ehrlinger), 1941-6-30, LCVA, R 1444-1-4, l. 18

¹⁹⁶ Wilhelm Hellmanno apklausa (Vernehmung Wilhelm Hellmann), 1959-2-3, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 553.

¹⁹⁷ Wilhelmo Solbacho apklausa (Vernehmung Wilhelm Solbach), 1964-8-12, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 232, l. 200 t.; Paulio Bauro apklausa (Vernehmung Paul Baur), 1965-7-21, ten pat, lapai nenumeruoti.

Vokiečių reakcija į žudynes VII forte

VII forte vykusios žudynės buvo girdimos ir mieste. Netoliese įsikūrusios vermachto karo ligoninės katalikų dvasininkas liepos 3 d. kartu su kolegomis evangelikais aplankė VII fortą, kurį jis vadino egzekucijų vieta. Liepos 4 d. jis rašė dienoraštyje: „Šaudymas forte trunka iki vėlyvo vakaro“, o ir naktį iš liepos 6 į liepos 7 d. buvo girdėti įnirtingas žydų šaudymas“. Karo ligoninės gydytojai prašė jo pasirūpinti, kad būtų „nutrauktas nuolatinis šaudymas“. Tačiau liepos 5 d. vermachto dekanas Wischertas jam pasakė, kad vermachtas ir jo sielovada žina „apie įvykius“, tačiau tai esąs „partinės policijos reikalas“.¹⁹⁸

Liepos 6 d. žudynės VII forte sukėlė didelį sujudimą vermachto ir vokiečių saugumo policijos gretose. OB 3 vadas Karlas Jägeris po karo tvirtino, esą Norkus, negavęs tiesioginio įsakymo, VII forte sušaudė apie 3 000 žydų vyrų. Jis, Jägeris, apžiūrėję žudynių vietą ir jam pasirodę, tarsi ten buvo šaudyta kaip pakliuvo“. Jis pareiškęs Norkui, kad „ateityje šis turis nutraukti tokius savavališkus šaudymus“ ir susisiekti su OB 3.¹⁹⁹ Pats Jägeris neva buvo siaubingai įtūžęs.²⁰⁰

Vermachto daliniai, atrodo, buvo „labai susijaudinę“. Todėl Stahleckeris grįžo į Kauną ir atsiprašė vermachto, sakydamas, jog „susinervinę lietuviai tiesiog persistengė“.²⁰¹ Jägerio pavadootojas Gustavas Graueris patvirtino, kad Stahleckeris buvo informuotas per radiją ir iš Rygos atvyko į Kauną, kur jie kalbėjėsi „žydų klausimu“.²⁰² Kaip minėta anksčiau, birželio pabaigoje po Vilijampolės pogromų ir žudynių „Lietūkio“ garaže Stahleckeris susitarė su 16-ąja armija, kad kitos „egzekucijos vyks tik prižiūrint Kaune apsisojusiam SS vadui“. Tokiu būdu jis kaip SS vadas prisiėmė atsakomybę už „tvarkingą“ žudynių vykdymą. Savo ruožtu Jägeris iškart susisiekė su karo lauko komendantūra ir įsakė skubiai užkasti lavonus. Horstas Schweinbergeris, kuris iš 9-ojo policijos bataliono 1-osios kuopos buvo nusiųstas į OB 3, vėliau liepė 300

---

¹⁹⁸ Ištraukos iš Georgo Handricko dienoraščio (Tagebuchauszüge Georg Handrick), OB 3 byla (OB 3 Verfahren), t. 26, l. 7717a; paskutinės trys citatos iš: Georgo Handricko parodymai (Aussage Georg Handrick), 1961-4-5, ten pat, l. 7717.

¹⁹⁹ Jägerio apklausa (Vernehmung Jäger), 1959-6-15, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 5, l. 1919.

²⁰⁰ Peterio Eisenbartho apklausa (Vernehmung Peter Eisenbarth), vykusi 1960-5-10, ten pat, t. 19, l. 6351.

²⁰¹ Emilio Finnbergo parodymai (Aussage Emil Finnberg), 1960-11-23, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 11, l. 571

²⁰² Gustavo Grauerio apklausa (Vernehmung Gustav Grauer), 1960-12-3, ten pat, t. 12, l. 597.

sovietinių karo belaisvių užkasti nužudytuosius bombų išraustose duobėse.²⁰³ Jägeriui ir jo pavadotojui Graueriui visų pirma buvo svarbu išvengti dėl „svilinančio karščio“ padidėjusio epidemijos pavojaus, kuris galėtų būtų dar viena konflikto su vermachtu priežastis.²⁰⁴ OB 3 kriminalinio skyriaus pirmasis vadovas Johannesas Schäferis pareiškė, kad šaudymai VII forte vyko „nevaldomai“, o „epidemijos pavojus, chlorkalkių naudojimas ir pan. kėlė problemų“. Tarnybiniais tikslams jis nufotografavęs lavonus.²⁰⁵

Po gerų penkių savaičių šios masinės kapavietės prie VII forto ėmė kelti problemų. Gyventojai skundėsi Kauno komendantūros sanitarinio skyriaus vadovui dėl nepakeliamos smarvės.²⁰⁶ Antroje pusėje dar buvo draudžiama maudytis Nemune ir Neryje – neva, ten esama „lavonų nuodų“.²⁰⁷

Hamanno būrio (Hamann-Kommando) ir TDA organizavimas

Už šias žmogžudystes buvo atsakinga vokiečių saugumo policija, net jei ir nebuvo numatyta, kad masinės žudynės VII forte bus tokio pobūdžio. Tuo neleidžia abejoti ir gausios po karo surengtos apklausos, nors kaltinami 1b ypatingojo būrio ir 3-ojo operatyvinio būrio vokiečiai būtų lengvai galėję kaltę dėl šių žudynių suversti lietuviams.

Norėdama ateityje išvengti konfliktų su vermachtu dėl tokių „visiškai neorganizuotų masinių šaudymų“²⁰⁸, vokiečių saugumo policija priėmė sprendimą vokiečių daliniuose sudaryti specialius mirties būrius (*Mordkommandos*). Policijos kalba tai skambėjo taip: dėl šių „įvykių“

---

²⁰³ Horsto Schweinbergerio apklausa (Vernehmung Horst Schweinberger), vykusi 1960-12-2, HStA Wiesbaden, sk. 461.32438, t. 23, l. 7.286. Plg. Horsto Schweinbergerio apklausa, vykusi 1984-2-23, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 1, l. 142t.

²⁰⁴ Plg. Gustavo Grauerio apklausą (Vernehmung Gustav Grauer), 1960 m. sausis (diena neįskaitoma), HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 15, l. 5710; Gustavo Grauerio apklausą (Vernehmung Gustav Grauer), 1984-6-13, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 1, l. 125t. Per abi apklausas Graueris kalbėjo apie tai, kad VII forte jis yra matęs ir vermachto karininkų.

²⁰⁵ Johannesas Schäferis apklausa (Vernehmung Johannes Schäfer), vykusi 1971-7-30, HStA Wiesbaden, sk. 461.32438, t. 53, l. 12.980t. Johannesas Schäferis apklausa), vykusi 1984-9-3, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 2, l. 207.

²⁰⁶ Sanitarinio dalinio vado ataskaita Kauno komendantui, 1941-8-16, LCVA, R 1444-1-4, l. 239 (versta iš lietuvių k. į vokiečių k.), išspausdinta leidinyje: Masinės žudynės, t. 1, p. 254.

²⁰⁷ Kauno ekonomikos būrio KD (KTB Wirtschaftskommando Kauen), BA-MA, RW 30/15 (1941-7-21 įrašas).

²⁰⁸ Hanso Krauso apklausa (Vernehmung Hans Kraus), vykusi 1959-10-21, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 219. Krausas taip persakė Hamanno, su kuriuo gyveno viename kambaryje, žodžius.

tapo „būtina“ iš vokiečių ir lietuvių sudaryti vadinamąjį „Hamanno būrį“, kad ateityje būtų galima geriau kontroliuoti žudynes.²⁰⁹

Kaune Lietuvos vadovybė savo ruožtu mėgino sudrausminti TDA bataliono narius. 1941 m. liepos 11 d. bataliono vadas pulkininkas Butkūnas išleido griežtą įsakymą, kuriuo, grasinant mirties bausme, buvo draudžiama suimti žmones ir atlikti kratas privačiuose namuose, negavus paties vado, Lietuvos karo komendanto arba lietuvių saugumo policijos vadovo įsakymo. Be pagrindo vykstantys suėmimai, savivalė ir plėšimai daugiau nebūsią toleruojami. Iš suimtųjų asmenų leidžiama atimti tik dokumentus ir prireikus ginklus.²¹⁰ Tačiau paaiškėjo, kad atitinkamą įsakymą buvo būtina pakartoti 1941 m. lapkričio mėn. specialiai lietuvių policijai.²¹¹

Po masinių šaudymų Septintajame forte liepos pradžioje žudynių banga Kaune atslūgo. Žydai buvo suvaryti į getus. Liepos 7 d. vyriausybės posėdyje Bobelis pranešė, kad Stahleckeris pradėjo Kauno žydų suvarymą į getus. Anot Bobelio, Stahleckeris pranešęs, kad „masinė žydų likvidacija“ toliau nebus vykdoma. Vokiečių nurodymu Vilijampolėje steigiamas žydų getas, į kurį per keturias savaites turėsią persikelti visi Kauno žydai.²¹²

Kitą dieną, 1941 m. liepos 8 d., Stahleckeris ir Jägeris šantažavo penkis žydų gyventojų atstovus, sakydami, kad lietuvių partizanai tik tokiu atveju liausis juos persekioję ir iš fortų bus paleista maždaug 3000 vaikų ir moterų, jei iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. visi žydai persikels į getą.²¹³ Žydams atrodė, kad tylus susitaikymas su jų nuosavybės grobstymu ir izoliavimas getuose yra vienintelė reali viltis gauti minimalią apsaugą.

Liepos 10 d. karo komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas pasirašė dekretą Nr. 15, pagal kurį visi žydų tautybės gyventojai iki rugpjūčio 15 d. privalėjo persikelti į kitame Neries krante esantį Vilijampolės priemiestį, o nuo liepos 12 d. – nešioti geltoną skiriamąjį ženklą. Žydų

---

²⁰⁹ Taip suformuluota OB 3 išankstinėje ataskaitoje apie antrąją bendrąją A operatyvinės grupės ataskaitą, 1942 m. vasario mėn., BA, R 90/146.

²¹⁰ Plg. TDA bataliono specialaus įsakymo Nr. 11 § 2 ir § 3, 1941-7-11, LCVA, R 1444-2-1a, l. 17.

²¹¹ Plg. Lietuvos saugumo departamento viršininko Čenkaus raštą Lietuvos policijos departamento viršininkui Reivyčiui, 1941-11-17, LCVA, R 691-1-20, l. 160.

²¹² Protokolas Nr. 12, 1941-7-7 popietė, Vyriausybė, p. 50t.

²¹³ Garfunkel, p. 37-39; Tory, p. 9-12. Goldbergas aprašė susitikimą su Jägeriu ir Stahleckeriu. Josef Goldberg, Bletlech fun Kovner Alttestenrat (bis nach der groiser Akzije), in: Fun letste Churn, H. 7, p. 30-57, čia p. 34.

persikėlimo komiteto bandymai rasti padoresnę vietą numatytam getui ir padaryti pakenčiamesnį persikėlimo laikotarpį nesulaukė lietuviškosios savivaldybės pritarimo.²¹⁴

ĖJIMAS LINK “GALUTINIO SPRENDIMO”: AUKŲ IDENTIFIKAVIMAS (KATEGORIZAVIMAS)

Raulio Hilbergo apibrėžti Europos žydų naikinimo etapai, kaip ir bet kuri kita paradigma, leidžia suprasti biurokратиškai organizuojamą naikinimo procesą. Pasak jo, įgyvendinant priimtą nutarimą būtina sistemingai nustatyti aukų *tapatumą, nusavinti jų turtą, surinkti ir įkurdinti jas uždarose vietovėse* – šie žingsniai būtini prieš baigiamąjį *naikinimo* etapą.²¹⁵ Hitleriui atėjus į valdžią, reicho biurokratai daugelį mėnesių bandė rasti atsakymą į paprastą klausimą, ką laikyti žydu. Tai buvo paini teisinė problema šalyje, kurioje gyveno asimiliuoti ir dažniausiai sekuliarizuoti žydai; daugelis jų buvo susituokę su ne žydais.²¹⁶ Tačiau Lietuvoje tokių praktinių sunkumų, su kuriais susidūrė nacių teisės ekspertai, ruošdami ketvirtojo dešimtmečio Niurnbergo įstatymus, nekilo: žydai čia istoriškai gyveno atskirose bendruomenėse, o įsiliejimas, asimiliacija į daugumos kultūrą buvo greičiau išimtis negu taisyklė. Lietuvoje teisinį žydo apibrėžimą, suformuluotą pirmąkart šalies istorijoje, paskelbė vokiečių karo komendantas antrąją karo savaitę; šis apibrėžimas buvo įrašytas į oficialiai vadinamą “Pranešimą okupuotam kraštui”. Jis savo forma ir turiniu atitiko įstatymus, prieš kelerius metus išleistus reiche:

1. ... Žydas yra asmuo, kurio bent trys seneliai buvo grynakraujai žydai ir, be to,
2. Žydu laikomas asmuo, kurio du seneliai buvo grynakraujai žydai, jeigu
  - a. 1941 m. birželio 22 d. jis [taip!] buvo žydų tikėjimo [ir];

²¹⁴ Dekretas Nr. 15 ir žydų komisijos prašymai išspausdinti: Tory, p. 14-21. Plg. Kauno miesto savivaldybės posėdžio, vykusio 1941-7-25, dėl getoizacijos rezultatų protokolą, LCVA R 1444-1-6, l. 2-4; išspausdinta: Masinės žudynės, 1 t., p. 234-237.

²¹⁵ Skaitykite aprašymą Raulio Hilbergo *The Destruction of the European Jews* (New York: Harper, 1961), 31 ir toliau. Šių masinio sunaikinimo etapų įgyvendinimas gali užtrukti kelerius metus: taip atsitiko Trečiajame reiche. Tačiau jis taip pat gali būti atliktas žaibišku greičiu – tai iliustruoja Ruandos pavyzdys. Be to, kaip atsitiko Pietų Afrikoje, režimas gali nuspręsti nevykdyti galutinio etapo. Lietuvos provincijose šis procesas plėtojosi taip greitai, kad ekspropriacija ir naikinimas vyko praktiškai vienu metu.

²¹⁶ Skaitykite Michael Burleigh ir Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1993).

- b. Šio pranešimo metu gyveno susituokęs su žydų tautybės asmeniu.
- c. Žydams ir žydėms draudžiama sveikintis su ne žydų tautybės asmenimis.
- d. Tie, kurie pažeis [šį įsakymą], bus griežtai baudžiami vietos komendanto.

Įsakymas uždraudė ritualinį gyvulių skerdimą košeriniam maistui bei, atsižvelgiant į reicho Įstatymą dėl vokiško kraujo ir garbės apsaugos, perspėjo, kad vietiniai karo komendantai baus mirtimi visus, kurie užkrės vokiečius per lytinius santykius.²¹⁷

Lietuvos pareigūnai paprastai vykdė vokiečių nurodymus, bet ne visada vienodai uoliai ir stropiai. Vilniuje policijos vadas Antanas Iškauskas ir Vilniaus miesto komiteto pirmininkas Stasys Žakevičius išplatino pranešimus, kuriuose, remiantis vokiečių karo komendanto 1941 metų liepos 3 d. įsakymu, informavo, kad “visi žydai, neatsižvelgiant jų amžiaus, turi nešioti matomoje vietoje – ant krūtinės ir ant nugaros – 10 cm. skersinio ženklą, kurio pavyzdys yra iškabintas visose Vilniaus m. policijos nuovadose ...” Buvo įvesta komendanto valanda, galiojanti nuo 6 valandos vakaro iki 6 valandos ryto; šis įsakymas turėjo įsigalioti liepos 8 d.²¹⁸ Atskiri pareigūnai greitai įsisąmonino naują rasinės tvarkos sampratą. Alytaus valdžia pranešė, kad rajono piliečiai suskirstomi hierarchiškai: tik vokiečiai ir lietuviai galėjo vadintis arijais ir priklausyti aukščiausiai klasei. To paties rajono valdžia 1941 metų liepos 12 ir 14 dienomis išleido žydus diskriminuojančius įsakymus, griežtai apribojant žydams maisto racioną (pusė normos, skiriamos visiems piliečiams), taip pat visiškai uždraudžiant žydams vartoti cukrų ir mėsą.²¹⁹ Joniškylėje vietinės valdžios institucijos paliko detalius savo administravimo aprašymus, juose minimas ir komisijos žydų reikalams įkūrimas; ši komisija įsakė iš dalies nusavinti žydų turtą, taip pat leido juos naudoti kaip darbo jėgą bei apribojo vietos žydų bendravimą su ne žydais.²²⁰ 1941 metų liepos 23 d. laikinai einantis Ukmergės policijos vadovo pareigas asmuo įsakė žydams nešioti geltonas žvaigždes, taip pat uždraudė jiems be leidimo palikti savo apylinkę bei prekiauti su

²¹⁷ LCVA, R- 1436, Ap. 1, b. 7, l. 4. Nutarimas, draudžiantis pavojingus seksualinius santykius su vokiečiais, buvo išplatintas kitose okupuotose rytų teritorijose.

²¹⁸ “Skelbimas,” autoriaus archyvo kopija, kaip paimta iš LCVA.

²¹⁹ Kaip rašo Valentinas Brandišauskas, “Lietuvių ir žydų santykiai 1940-1941 metais,” *Darbai ir dienos*, Nr. 2 (11), 55-57.

²²⁰ Skaitykite dokumentus, saugomus LCVA, R-739, ap. 1, b. 4.

kaimiečiais. Visų valsčių viršaičiams buvo duoti nurodymai registruoti komunistus, komjaunuolius, žydus, lenkus, rusus ir iki karo dirbusius bolševikų įstaigose asmenis.²²¹

Per kelias savaites Lietuvos žydai buvo identifikuoti ir izoliuoti, o visuomenei aiškiai išdėstyta apie jų daromą žalą.

Kitas etapas buvo koncentravimo etapas – žydai turėjo būti suvaryti į getus.

MIESTŲ IR MIESTELIŲ (KAIMO VIETŲ) GETAI

Geto gyventojų išlikimą dideliuose miestuose sąlygojo ekonominiai veiksniai, o ne siekimas apsaugoti žydus nuo žiaurių lietuvių išpuolių, kaip ciniškai skelbė naciai. Nepaisant to, vokiečiai meistriškai sugebėjo spekuliuoti šia tema – tai atskleidžia jau minėtas Kauno atvejis (skaitykite aukščiau). Žydų izoliavimas, pagrindiniuose Lietuvos miestuose suvarant juos į atskirus kvartalus, buvo žiaurus procesas, tačiau šios akcijos dėka tūkstančiai nelaimėlių žydų, kuriems pasisekė išvengti nesibaigiančių žudynių, galėjo bent kurį laiką išgyventi trijuose getuose, kurie buvo įkurti Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose.²²² Getai buvo kuriami nuo rugpjūčio vidurio iki spalio pradžios, tai yra, tuo laikotarpiu, kai buvo priimtas sprendimas likviduoti žydus kaimo vietovėse, todėl šis procesas taip pat priklauso žydų naikinimo istorijos puslapiams.²²³

Lietuvos miestų žydai buvo apgyvendinami atskirose zonose, atsižvelgiant į vokiečių karinės vadovybės nurodymus. Provincijoje įkuriami mažesni laikini getai: Telšiuose, Žagarėje, Raseiniuose, Skuode, Jurbarke, Kėdainiuose ir kituose miestuose. Tiesą sakant, laikini getai ir surinkimo punktai veikė visuose valsčiuose. Kartais tokie smulkūs getai veikdavo tik kelias savaites, o kartais ir kelis mėnesius (pavyzdžiui, Telšiuose). Tačiau dažniausiai tokie “getai” iš tikrųjų buvo tik laikinos žydų apgyvendinimo vietos, besiruošiant juos sunaikinti; šių “getų” nebeliko, kai prasidėjo operatyvinio būrio OB 3 (EK 3) operacijos, kurios įsibėgėjo 1941 metų rugpjūčio viduryje. Gyvenimo sąlygos laikinuose getuose priklausė nuo vietinių pareigūnų požiūrio. Būta daug išskirtinio žiaurumo atvejų: mušimai, vagystės ir badas tapo nuolatinėmis

²²¹ LYA, F. 3377, Ap. 58, b. 715, l. 19.

²²² Miesto žydų identifikavimas ir suvarymas į getus turėtų būti nagrinėjami kaip atskira Lietuvos žydų identifikavimo, eksproprijavimo ir koncentravimo istorijos dalis. Apie periodiškai vykstančias vadinamųjų nereikalingų gyventojų žudynes ir galutinį getų sunaikinimą 1943 bei 1944 metais yra išlikę gausios istorinės literatūros, jeigu lyginsime su provincijoje vykusiu genocidu.

²²³ Skaitykite Arūno Bubnio darbą “Holokaustas.”

kasdienybės apraiškomis. Iš pradžių kai kuriose vietose su žydais elgtasi gana atlaidžiai: Lazdijuose kurį laiką žmones barakuose uždarydavo nakčiai, o dieną jiems buvo leidžiama išeiti į miestą. Tačiau ir čia žydus taip pat neretai sumušdavo, apiplėšdavo ir iš jų tyčiodavosi. Provincijoje laikas nuo laiko atskirtus žydus šaudydavo vietos aktyvistai ir policija, paprastai prižiūrint vokiečių pareigūnams. Sargybiniai ir vietinės valdžios atstovai vogdavo žydų turta – tokie poelgiai buvo laikomi įprastiniu reiškiniu.²²⁴ Provincijos getų ir darbo stovyklų kūrimas buvo svarbus Lietuvos žydų sunaikinimo etapas.

GALUTINIO SPRENDIMO RUOŠIMAS PROVINCIJOJE: PRADŽIA KAUNO APYGARDOJE

Svarbus posūkis nacių “žydų klausimo” politikoje buvo vokiečių civilinės administracijos įsikūrimas Lietuvoje 1941 metų liepos 26- 27 dienomis. Šį pasikeitimą atspindi įsakai, išleisti Kaune, šalies *de facto* administraciniame centre, skirti miestui ir jo apylinkėms. Kauno apygardos komisariatui (*Gebietskommisariat*), užimančiam 12 000 kv. km plotą, priklausė Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, Vilkaviškio ir Lazdijų apskritys, kuriose gyveno apie 700 000 žmonių.²²⁵ 1941 m. rugpjūčio pradžioje apygardos komisaru buvo paskirtas SA oberfiureris Arnoldas Lentzenas.²²⁶

Pirmieji generalinio apygardos komisaro Lentzeno skelbimai, išleisti 1941 m. rugpjūčio 4 d., buvo skirti žydų gyventojams.²²⁷ Juose išsakytais gausiais draudimais, kurie iškart įsigaliojo, buvo siekiama atimti iš žydų visas teises, juos pažeminti ir stigmatizuoti; tai buvo pirmasis žingsnis izoliuojant juos nuo gyventojų ne žydų. Jiems nebuvo leidžiama vaikščioti šaligatviais,

---

²²⁴ Arūnas Bubnys, “Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941-1943 metais,” *Lietuvos istorijos metraštis 1999* (Vilnius: LII leidykla, 2000), 151-180; aprašomas Lazdijų atvejis, palyginimui – pasakojimas iš *Yahadut Lite*, Josifas Levinsonas (red.), *Šoa (Holokaustas) Lietuvoje* (Vilnius: Valstybinis Gaono žydų muziejus, 2001), 82-85.

²²⁵ Generalinio apygardos komisaro Lentzeno skelbimas Nr. 1. (Bekanntmachung Nr. 1 des GBK Lentzen), be datos, 1941 m. rugpjūčio pradžia, Kauno generalinio komisaro oficialusis leidinys Nr. 2, 1941-11-1, p. 15; 1942 m. balandžio mėn. prie apygardos prisijungė ir Alytaus apskritis.

²²⁶ Plg. Lentzeno byla Federaliniame Berlyno-Celendorfo archyve (BDC-Akte Lentzen); 1942 m. kovo mėn. Lentzenas buvo pakeltas SA brigadefiureriu, Stankeras, Policija, p. 241. 1944 m. apdovanotas Karo kryžiumi už nuopelnus (Kriegsverdienstskreuz – KVK), plg. BA, ZADH, ZA I. 12.108, byla 3; po karo gyveno Hamburge, mirė 1956 m. Brėmene.

²²⁷ Plg. Apygardos komisaro Lentzeno skelbimus Nr. 2 ir Nr. 3 (Bekanntmachungen Nr. 2 und 3 des GBK Lentzen), 1941-8-4, Kauno generalinio komisaro oficialusis leidinys Nr. 2, 1941-11-1, p. 15t.

jie privalėjo eiti vorele dešiniąja kelio puse, negalėjo lankytis viešuose parkuose arba naudotis transporto priemonėmis. Kairėje krūtinės pusėje ir ant nugaros jie privalėjo nešioti maždaug 8–10 cm skersmens Dovydo žvaigždę. Jiems buvo draudžiama išeiti iš namų nuo 8 val. vakaro iki 6 val. ryto. Ne žydai negalėjo pas juos dirbti ar gyventi. Pabėgusiems žydams buvo uždrausta grįžti į tėvynę, kaip ir buvo draudžiama apgyvendinti sugrįžusius žydus. Visi neužimti namai ir butai turėjo būti užregistruoti. Žydams buvo uždrausta disponuoti savo turtu. Po penkių dienų, 1941 m. rugpjūčio 9 d., Lentzenas išaiškino, kad net ir su Vokietijos žydais, „pusiau žydais“ ar tais žydais, kurie turi Vokietijos okupuotų šalių pilietybę, turi būti „elgiamasi“ taip pat kaip ir su Lietuvos žydais.²²⁸

Rugpjūčio 4 d. paskelbti nurodymai buvo nedelsiant perduodami apygardos komisariato apskritims tolesniam vykdymui. Kauno apskrities viršininkas (*Kreischef*) Bortkevičius 1941 m. rugpjūčio 6 d. įsakė visiems valsčių viršaičiams (*Amtsbezirkschefs*) apskaityti ir perimti finansinį bei nekilnojamąjį iki šiol nenacionalizuotą žydų turtą.²²⁹ O kitą dieną, 1941 m. rugpjūčio 7 d., apskrities viršininkas išsiuntinėjo smulkią instrukciją apie getus visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams (*Polizeipunktführer*).²³⁰ Iki rugpjūčio 15 d. visuose miesteliuose spygliuota viela reikėjo apjuosti tas teritorijas, į kurias turėjo būti suvaryti iš provincijos atvykę žydai. Lietuvių partizanai turėjo pasirūpinti jų apsauga. Reikėjo neleisti žydams palaikyti ryšių su išoriniu ne žydų pasauliu. Bandant be leidimo išeiti iš geto, buvo šaudoma be išpėjimo. Turėjo būti įkurta ir lazdomis ginkluota geto policija iš 5–15 asmenų, taip pat ir žydų komitetai (12 asmenų). Žydų policija ir žydų komitetai turėjo tvarkyti visus geto vidaus reikalus. Žydai privalėjo mokėti už maisto produktus, jie gaudavo tik sumažintus davinius, neturėdami teisės gauti mėsos ir pieno produktų, riebalų ir kiaušinių. Kol bus įrengti getai, žydams reikėjo nustatyti specialias valandas apsipirkti. Turėjo būti sudaromas 12–60 m. amžiaus tam tikrų specialybių darbininkų sąrašas, kad juos būtų galima įdarbinti. Geto instrukcijos pradžioje ir pabaigoje buvo

---

²²⁸ Kauno apygardos komisaro raštas Kauno apygardos tarėjui (Landrat), 1941-8-9, LCVA, R 1534-1-186, l. 1.

²²⁹ Apskrities viršininko Bortkevičiaus raštas valsčių viršaičiams, 1941-8-6, LCVA, R 1534-1-191, l. 39.

²³⁰ Kauno apygardos komisaro raštas, 1941-8-7, LCVA, R 1534-1-186, l. 37; išspausdintas: Masinės žudynės, t. 1, p. 290t.

skelbiama, kad valsčių viršaičiai ir policijos nuovadų viršininkai privalo glaudžiai bendradarbiauti tarpusavyje ir yra atsakingi už instrukcijos vykdymą.

Kaip jau minėta, liepos pabaigoje buvo pradėti ruošti Lietuvos provincijoje gyvenančių žydų sunaikinimo planai. Apie šį grėsmingą pasirengimą byloja Kauno policijos vadovybės nuoroda vietinėms valdžios institucijoms rinkti demografinę informaciją apie žydus ir perduoti ją aukštesniems pareigūnams. Yra išlikusių išsamių atsakymų iš Alytaus apskrities, kuriuos parašė įvairių kaimo vietovių (valsčių) viršaičiai, atsakydami į jų viršininko telefonogramą Nr. 9, išsiųstą 1941 metų rugpjūčio 4 d. Skirtingai nuo klasifikacijos tų žydų, kurie buvo sulaikyti jau po kelių dienų (tai pilnametystės sulaukę vyrai ir moterys-komunistės), provincijos žydai pirmiausia buvo suskirstyti į grupes pagal amžių: jaunuolių (14-18), suaugusių (19-50) ir pagyvenusių piliečių (sulaikusių 50 metų ir daugiau). Antai rugpjūčio 5 d. Merkinės valsčiuje buvo užregistruota 128 vyrai ir moterys nuo 14 iki 18 metų amžiaus, 392 asmenys nuo 19 iki 50-ies metų ir 160 vyresnių kaip penkiasdešimties metų žydų. Tokiu pat pagrindu buvo renkami statistiniai duomenys Birštono bei Druskininkų miestuose, taip pat Daugų, Miroslavo, Rudnios ir kituose valsčiuose.²³¹

VIETINĖS VALDŽIOS INSTITUCIJOS IR “GALUTINIS SPRENDIMAS” PROVINCIJOJE: “REIVYČIO BYLA”

1941 metų vasarą ir rudenį Lietuvos kaimo vietovės tapo pirmuoju nacių programos bandomuoju lauku. Šios programos galutinis tikslas - visiškas Europos žydų fizinis sunaikinimas. Tais mėnesiais vykdyti veiksmus galima laikyti “galutinio sprendimo” (*Endlösung*) įgyvendinimo visame kontinente pranašais, atsiradusiais dar iki sukuriant šią lemtingą koncepciją, kuri buvo suformuluota 1942 metų sausio mėnesį Berlyne (Wannsee), aukščiausių partijos pareigūnų konferencijoje. Lietuvoje šis lemiamas holokausto istorijos etapas paliko duomenų archyvuose, todėl jį galime nagrinėti ganėtinai išsamiai.

Byla, saugoma Lietuvos Centriniam valstybės archyve, atspindi veiklos procedūrą, kuri pasibaigė provincijos žydų surinkimu ir jų apgyvendinimu uždaroje vietovėse – tai paskutinis etapas prieš sunaikinimą. Šis aplankas, pažymėtas R-683, Ap. 2, b. 2, aiškiai sudaro tik dalį didesnio dokumentų rinkinio, kurių daugumą galima laikyti dingusiais. Aplanke yra Lietuvos

²³¹ LCVA, R-1436, b. 32, l. 128 ir toliau.

policijos, veikusios įvairiose apylinkėse bei pietvakarinėse Lietuvos vietovėse, duoti nurodymai bei atitinkami atsakymai į juos, taip pat informatyvūs, nors ir fragmentiški, Lietuvos policijos atitinkami įrašai, daryti daugiau kaip trisdešimties kaimo vietovių ir miesto nuovadų, esančių Kauno rajone bei kai kuriose pietvakarių Lietuvos apylinkėse. Nors ir nepilni, šie įrašai leidžia mums atkurti naikinimo proceso visumą. Pirmasis dokumentas šiame rinkinyje – tai Lietuvos policijos štabo Kaune aplinkraštis, kuris savo ruožtu perdavė SS leitenanto Joachimo Hamanno įsakymą įvairioms Kauno regiono ir jo apylinkių nuovadoms.²³²

Nenatūralia biurokratine policijos kalba pasakojama apie rengimąsi sunaikinti bendruomenę:

Policijos departamentas   Visiškai slaptai
Nr. 3 sl.   Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 16 d.

Kauno apskrities policijos viršininkui

Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose, tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar išūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių kelių ir tuoj specialiomis skubiausiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją..

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti kol bus paimti ir išvežti į stovyklą

Pastaba: vykdyti visoje Kauno apskrityje

---

²³² Dieckmannas, 245.

V. Reivytiis

Policijos departamento direktorius.²³³

Šakių apskrities policijos viršininkas atitinkamai perskaitė ir pasirašė ant savo aplinkraščio kopijos, patvirtindamas, kad jį gavęs rugpjūčio 16 d., 13.35.²³⁴ Nors iš Reivyčio bylos šiandien yra išlikę tik Kauno ir Šakių policijos nuvadų įsakymai, šūsnis korespondencijos rodo, kad šie mirties nuosprendį skelbiantys dokumentai pirmoje 1941 metų rugpjūčio pusėje buvo išsiųsti daugumai, o gal ir visiems vakarinės Lietuvos apskričių policijos viršininkams. Mažiausiai 95% Lietuvos žydų dar buvo gyvi, kai policijos pareigūnams buvo išplatintas slaptas įsakymas Nr. 3

Aukų surinkimo procesas buvo labai centralizuotas, paliekant mažai veiksmų laisvės apskričių policijos viršininkams, o dar mažiau – valsčių nuvadų viršininkams. Iš Kauno šie apylinkių vadovai gavo nurodymus apie sutelkimo punktus, iš kurių reikėjo surinkti žydus. Nurodymai valsčių nuvadoms, atspausdinti ant mimeografuotų puslapių, įpareigojo kaimo vietovių policijos viršininkus nedelsiant juos vykdyti, “nelaukiant jokio specialaus įsakymo iš [vietinių] policijos viršininkų”. Nuvadų pareigūnai (precinct lieutenants), “surinkę žydus į numatytas vietas”, kaip įmanoma greičiau “[turėjo] pranešti Policijos departamentui” naujausius duomenis, apeidami įprastinius ryšio kanalus. Policijos skubiai vykdė Reivyčio įsakymus, o šie slapti dokumentai iš valsčių policijos nuvadų turėjo būti gražinti apskrities policijos viršininkams. Taip aiškiai buvo bandoma palikti vietose kuo mažiau inkriminuojančių dokumentų. Esama įrodymų, kad apie atitinkamus tolesnius veiksmus buvo pranešama tiesiai Kauno policijos departamentui; tai buvo daroma telefonu arba pasitelkiant specialius pasiuntinius. Žydai iš mažesnių kaimo valsčių turėjo būti sutelkti kelių susikirtimo vietose: ten aukas lengvai pasiekdavo mirties daliniai, kurie buvo formuojami Kaune.²³⁵

---

²³³ LCVA, F. R-683, Ap. 2, b. 2 [toliau minima kaip Reivyčio byla], l. 1 Atsakymai į Reivyčio įsakymą rodo, kad jį kiti policijos viršininkai gavo iki 1941 metų rugpjūčio 16 d. Tik keli dokumentai iš šios bylos buvo išspausdinti, daugiausia sovietų propagandiniuose leidiniuose septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje.

²³⁴ Reivyčio byla, l.48.

²³⁵ Reivyčio byla, l. 2-3.

Nurodymų blankai aštuoniolikai nuovadų, kurie buvo siunčiami kartu su slaptu Reivyčio įsakymu Nr. 3, atskleidžia, kaip turėjo būti surenkami žydai pietvakarinėje Lietuvos dalyje bei kai kuriose Kauno rajono vietovėse:

1 lentelė²³⁶

*Žydų koncentracija Kauno apygardoje ir kitose vietose 1941 metų rugpjūtį
pPagal slapto įsakymo Nr. 3 numatytą tvarką*

Apskritis / Valsčius

Surinkimo punktas

<i>Kauno apskritis²³⁷   Jonava</i> <i>(Visos apylinkės, išskyrus</i> <i>Kauno miestą)   <i>Vilkija</i></i> <i> <i>Babtai</i></i> <i> <i>Rumšiškės</i></i> <i> <i>Zapyškis</i></i> <i> <i>Garliava</i></i>
--

²³⁶ Visa statistika 1, 2 ir 3 lentelėms paimta iš Reivyčio bylos.

²³⁷ Kauno nuovadai buvo specialiai nurodyta “surinkti visus Kauno apskrities žydus į Vilkiją, Babtus, Jonavą, Rumšiškės, Zapyškį ir Garliavą”. (LCVA, Reivyčio byla, l. 6). Nuoroda taikoma mažesnėms Kauno apskrities kaimo žydų grupėms, kurios gyveno vietose, nepriklaususiose kitiems septyniolikai valsčių. Išlikusioje korespondencijoje tokios vietos yra Kruonis, Raudondvaris ir t.t.

<u>Kėdainių apskritis</u>	
Kėdainių miestas	<i>Kėdainiai</i>
Žeimiai ²³⁸	
Josvainiai ²³⁹	Ariogala
<u>Trakų apskritis</u>	
Kaišiadorys	
Žiežmariai	<i>Kaišiadorys</i>
Žasliai	
<u>Alytaus apskritis</u>	
Birštonas	
Prienai	<i>Prienai</i>
Jieznas	
<u>Marijampolės apskritis</u>	
Kazlų Rūdos	<i>Kazlų Rūda</i>
Balbieriškis	
Šilavotas	<i>Prienai</i>
Sasnava	
Veiveriai	<i>Garliava</i>

²³⁸ Pradiniuose nurodymuose Žeimių nuovadai liepta siūsti sulaikytus žydus į Jonavą.

²³⁴ Iš pradžių buvo nurodyta Josvainių žydus perkelti į Kėdainius.

<u>Šakių apskritis</u>	
Jankai	
Paežerėlis	<i>Zapyškis</i>
Lekėčiai	

Tokia nurodymų seka bei toks policijos komunikavimo būdas, skirti įgyvendinti šiai precedento neturinčiai Policijos departamento specialiajai operacijai, pirmam holokausto etapui, buvo pasirinktas, siekiant užtikrinti slaptumą ir operatyvumą. Be abejo, sprendimas pradėti naikinimą buvo priimtas Berlyne, o visą planą kontroliavo operatyvinė grupė A (Einsatzgruppe A). Lietuvoje vykdomo naikinimo viršininkas ir apskaitininkas buvo SS pulkininkas (*Standartenführer*) Karlas Jägeris, OB 3 vadovas. Jo 1941 metų rugsėjo 10 d. ir gruodžio 1 d. raportai – tai savotiškos masinių žudynių buhalterinės knygos. Tačiau tikrasis detalių veiksmų organizatorius, tvarkęs kasdieninius naikinimo reikalus, buvo ganėtinai žemo rango nacių parankinis iš Kylio, 28 metų amžiaus SS vyresnysis leitenantas Joachimas Hamannas.

Našlaičio Hamanno tėvai buvo Baltijos vokiečiai. Hamannas baigė chemijos mokslus, bet, kaip ir dauguma kitų jaunuolių Vokietijoje depresijos metu, buvo bedarbis ir bastėsi šen bei ten, kol 1931 metais tapo SA nariu. Paskui jis savanoriu įstojo į desantininkų gretas, kur pateko į areštinę, o vėliau dėl blogo elgesio su jam pavaldžiais kareiviais atleistas iš pareigų. 1938 metais Hamannas įstojo į SS. Jis tarnavo Vermachte desantininku per Lenkijos ir Prancūzijos karines kampanijas. Joms pasibaigus, grįžęs į Berlyną tarnavo saugumo policijoje ir SD. Koptamas SS karjeros laiptais, jis kartu lankė vakarines teisės studijas Berlyno universitete. Šias studijas privalėjo baigti kiekvienas, norėjęs siekti aukštesnių postų SS struktūroje. Dauguma tokių studentų buvo nukreipti į operatyvines grupes (*Einsatzgruppen*), kai kurie tapo įvairių operatyvinių būrių (*Einsatzkommandos*), tarp jų ir OB 3, vadais. 1941 metų balandį Hamannas jau įgyja pirmojo rango SS leitenanto laipsnį (*Obersturmführer*) ir paskiriamas į OB 3 būrio IV

skyrių (gestapą). Vienas iš jo kambario draugų po karo pasakojo, kad leitenantas Hamannas, be pasiruošimo, būtino karinei tarnybai ir darbui policijoje, taip pat pasižymėjo pasaulėžiūra, entuziazmu ir būdo savybėmis, kurios atitiko jam patikėtą užduotį: “Hamannas man darė įspūdį fanatiško žydų persekiotojo, kuris tikėjo, kad tokiomis [antižydiškomis] priemonėmis atlieka pareigą savo tautai.”²⁴⁰

Leitenantas Hamannas puikiai atlikdavo praktines užduotis. Jis pastebėdavo beveik visas operacijų detales. 1941 metų rugpjūčio 16 d. vienas atsargus nuovados pareigūnas (precinct lieutenant) iš Raudondvario, atsakydamas į Įsakymą Nr. 3, Kaunui pranešė, kad jo žinioje “aplinkraštyje minimos kategorijos žydų nėra”, išskyrus keturis žydus, kurie buvo saugumo policijos žinioje, bei keturis kitus, kurie yra laikomi “vietinio vokiečių štabo”. Ši žinutė išverčiama į vokiečių kalbą ir perduodama Hamannui. Tai padarė pulkininkas Vytautas Reivytiš - naujai paskirtas Policijos departamento vadovas ir aukščiausias vietinės policijos pareigūnas vokiečių okupuotoje Lietuvoje.²⁴¹ 1941 metų rugpjūčio 22 d. Balbieriškio nuovados viršininkas informavo Reivytiš:

Į Tamstos, Pone Direktoriau, raštą Nr.3 sl. pranešu, kad Balbieriškio Policijos Nuovada suėmė ir perdavė Prienų žydų getui 100 žydų vyrų ir 6 žydes moteris.

Dabartiniu laiku, einant Jūsų aplinkraščiu, Balbieriškio miestely yra likę tik 2 žydai vyrai, tai med.gydytojas Biellokis ir Odų Fabriko chemikas Ickovičius Jankelis, be kurio negali odų fabrikas dirbti, o jam pakaito šiuo laiku nerandama.²⁴²

Reikalas taip pat buvo perduotas spręsti Hamannui. Tai, kad už genocidą atsakingam leitenantui Reivytiš raportuodavo dažnai arba net kasdien, atskleidžia pulkininko prašymas, parašytas 1941 metų rugpjūčio 25 d.:

---

²⁴⁰ Kaip cituojama Knuto Stango darbe *Kollaboration und Masenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden* (Frankfurt, Peter Lang, 1996), p. 157; Hamanno karjero aprašyta 153 ir tolesniuose puslapiuose.

²⁴¹ Reivyčio byla, l. 27

²⁴² Reivyčio byla, l. 77.

Papildau savo 1941 m. rugpjūčio 18, 19 ir 20 dienos raštus, kad Prienuose suimtų žydų skaičius išaugo iki 493, todėl prašau Jus duoti potvarkį suimtuosius žydus kaip galima greičiau iš surinkimo vietos išgabenti, nes jų tarpe siaučia užkrečiamosios ligos. Toks atvejis jau yra Kaišiadoryse. Kyla pavojus, kad užkrečiamosios ligos paplis.²⁴³

Keturiasdešimtmetis Vytautas Reivytis iš tikrųjų turėjo save laikyti viršesniu už Hamanną tiek pagal savo rangą, tiek pagal socialinį statusą. Reivyčio tėvas buvo gerbiamas vietinis patriotas iš Mažeikių, kadaise įkalintas caro policijos. Reivytis pradėjo tarnauti policijoje 1925 metais, baigęs kriminologijos studijas Kaune ir Berlyne. Jis kilo karjeros laiptais policijos biurokratijoje: gavo aukštą postą geležinkelio saugumo tarnyboje, taip pat inspektoriaus bei dėstytojo vietą Kauno aukštesniojoje policijos mokykloje. Ketvirtajame dešimtmetyje Reivytis tapo vokiečių karo žvalgybos (Abwehr) informatoriumi. Pasižymėjęs šaulys bei džiudžitsu ekspertas, pasiekęs tam tikrų laimėjimų tarptautinėje arenoje, taip pat šalies aeroklubo narys bei aviacijos entuziastas, Reivytis atitiko voldemarišką „veiklos žmogaus“ įvaizdį. Nenorėdamas tapti likimo auka sovietų rankose, Reivytis 1940 metais pasitraukė į Vokietiją, kur dirbo vokiečių žvalgybai (Abwehr) Ebenrodėje (Ebenrode). 1941 metų liepą Reivytis gavo „II kategorijos“ Vokietijos pilietybę. Mes negalime žinoti, ar pulkininką Reivyti erzino jį žeminantis pavaldumas žemo rango vokiečių leitenantui. Tačiau mažai abejonių kelia jo postas hierarchijos grandinėje, kurį jis užėmė okupacijos metais, taip pat ir jo pataikavimas bei ištikimybė naciams karo metu: Reivytis buvo apdovanotas už tarnybą 1943 metais ir iki 1944 metų bandė gauti aukštesnės kategorijos Vokietijos pilietybę.²⁴⁴ Taigi galime daryti išvadą, kad, nors holokaustas buvo pirmiausia vokiečių projektas, Reivytis ir jam pavaldūs policininkai, nuolankiai tarnaudami naciams, daug prisidėjo prie žudynių organizavimo ir vykdymo.

---

²⁴³ Reivyčio byla, l. 82.

²⁴⁴ Trumpą „išvalytą“ biografiją galima rasti *Lietuvių enciklopedijoje* (Boston: Lithuanian Encyclopedia Press, 1961), vol. xxv, 92. Daugiau apie Reivyčio vaidmenį vokiečių okupacijos metu skaitykite Petro Stankero darbe *„Lietuvių policija 1941-1944 metais“* (Vilnius: LGRTC, 1998).

Kadangi labai sunkią operaciją reikėjo atlikti slaptai ir operatyviai, vykdydami ypatingos paskirties specialų įsakymą Nr. 3, apskričių policijos viršininkai ir jų valsčių nuovadų pareigūnai patekdavo į jiems nepažįstamą biurokratinę painiavą. Būta tokių atvejų, kai kaimo apylinkių viršininkai ignoruodavo reikalavimus, keliamus jiems specialiuose pranešimuose. Tačiau pasitaikydavo atvejų, kai gavus Reivyčio įsakymą, vietos pareigūnai su žydais jau būdavo susidoroję: Žeimių apylinkės viršininkas pranešė, kad “žydai gyvenusieji Žeimiuose, pildant Kėdainių apskr. Viršininko įsakymą, vakar t.y. rugpjūčio 14 d. išsiųsti į Kėdainius.”²⁴⁵ Josvainių apylinkė tą pačią dieną pranešė, jog, įsakius tam pačiam apygardos viršininkui, “Josvainių miest. ir val. žydai, iš Josvainių valsč. ribų yra išgyvendinti š/m. rugpiūčio mėnesio 14 dieną į Ariogalos “chetą”, pagal Pono Kėdainių Apskrities Viršininko įsakymą Nr.7 iš šių metų rugpiūčio mėn. 9 dienos”.²⁴⁶ Dar kitu atveju nebuvo imtasi jokių veiksmų, kadangi problema jau buvo išspręsta. Apie tai pranešė Kruonio apylinkės viršininkas savo rugpjūčio 17 d. skubioje ataskaitoje:

Į š/m. rugpjūčio mėn. 15 d. slaptą aplinkraštį pranešu, kad Kruonio valsčiuje visi žydai yra apgyvendinti Darsūniškio bažnytkaimyje, kuris pastaruoju metu policijos veikimo atžvilgiu priklauso Pakuonio policijos nuovadai. Be to, Darsūniškio bažnytk. žydų tautybės vyrų nuo 15 m. amžiaus jau nėra, o moterų, kurios bolševikų okupacijos laiku pasižymėjo savo komunistine veikla irgi nėra. Iš viso Kruonio valsčiuje yra likę apie 50 žydų tautybės senų moterų ir apie 30 iki 15 metų amžiaus vaikų.²⁴⁷

Reivyčio nurodymai buvo vykdomi labai efektyviai: operacijos dažniausiai buvo atliekamos tiksliai ir operatyviai. Biurokratinės sumaišties atvejai buvo išimtis; pavyzdžiui, Jiezno mieste apylinkės viršininkas rugpjūčio 16 d. pranešė, kad jis nusiuntęs 63 žydų tautybės vyrus ir 26 moteris į Prienus; ši operacija akivaizdžiai sužlugo. Rugpjūčio 29 d. Reivytytis išsiuntė kandų

---

²⁴⁵ Reivyčio byla, l. 20.

²⁴⁶ Reivyčio byla, l. 30.

²⁴⁷ Reivyčio byla, l. 43.

laišką Alytaus apskrities policijos viršininkui Stasiui Krosniūnui. Tai buvo padaryta, nes viršininko pavaldinys per beveik dvi savaites dar nebuvo parašęs raporto, nors dauguma policijos pareigūnų jau buvo pareigingai pranešę apie vykdomas operacijas: "... Policijos Departamentui neaišku ar Jėzno m. gaudomi žydai lig šiol slapstosi, ar tik jie slapstėsi, kuomet policija juos gaudė." Teiraudamasis, kodėl Jiežno apylinkės viršininkas "nevykdo dabar Policijos departamento aplinkrašt. Nr. 3" ir kodėl Departamentas "negauna žinių kas padaryta su žydais Birštono nuovadoje", Reivytiis Krosniūnui parašė: "Siūlau Tamstai daugiau prižiūrėti nuovadų viršininkų veiklą."²⁴⁸ Rugpjūčio 30 d. Krosniūnas teisindamasis atsakė:

Pildydamas Policijos Departamento raštą nr. 3 sl. pranešu, kad Jėzno nuovadijoj žydai buvo išsislapstę pradėjus suiminėti, gavus Pol.Departmento aplinkraštį nr.3. Vėliau dalis jų sugrįžo į miestelį, bet, kadangi nuovados viršininkui nepavyko susirišti su Prienų rajono suagumo policija ir iš viso rajonų suskirstymas nėra galutinai paaiškėjęs, o aplinkraštis turėjo būti įvykdytas per dvi dienas, tai tolimesnis suiminėjimas buvo vykdomas su Alytaus rajono saugomo viršininko žinia. Iš viso į Alytų iki š.m. rugpiūčio mėn. 31 d. buvo atgabenta 38. Dalis žydų į miestelį dar iki šiolei nėra sugrįžę, bet gyvena, pagal gautas žinias miškuose. Nuovados viršininkui duotas įsakymas, panaudojant pag.policiją sugaudyti ir iš miškų ir pristatyti į Alytų.

Birštono nuovadijoj aplinkraštyj nr.3 nurodytų žydų nebuvo ir nėra. Pačiam miestelyj iš viso gyvena viena sena žydė, kuri šiomis dienomis bus iškelta į Alytų. Birštono nuovados viršininkas gavęs aplinkraštį nr.3, turėjo tuoju pranešt apie jo įvykdymą Departamentui betarpiai ir vėliau man, bet jis, kaip dabar paaiškėjo, pranešė tik man. Jo raštą gavau tik už trijų dienų, bet Departamentui nieko nepranešiau, nes pagal aplinkraštį jau turėjo būt pranešta nuovados viršininko.²⁴⁹

Areštai sukėlė techninių problemų. Rugpjūčio 17 d. Garliavos valsčiaus nuovada pranešė, kad 73 žydai ir 46 žydės laikomi miestelio sinagogoje. Po trijų dienų nuovados

---

²⁴⁸ Reivyčio byla, l. 23, 84.

²⁴⁹ Reivyčio byla, l. 85.

viršininkas parašė Reivyčiui ir paprašė “duoti parėdymą, ką daryti su sulaikytais Garliavos miestelio ir apylinkės bei kitų valsčių žydais”. Rugpjūčio 28 dieną jis jau buvo puolęs į nevilgtį:

Papildant savo š/m. rugpjūčio mėn. 7 ir 20 d. raštus 1 sl. Nr., prašau p. Direktorių duoti parėdymą, ką daryti su Garliavos miestelio ir apylinkės bei kitų valsčių žydais, kurie nuo š/m. rugpjūčio mėn. 17 d. yra sulaikyti ir laikomi Garliavos m. sinagogoje. Jų maitinimas yra sunkus, nes maisto produktų pirkimas yra varžomas, taip pat nėra jiems atitinkamos patalpos.²⁵⁰

Dokumentai liudija, kad Garliavos policija gana greitai gavo atsakymą.

Policijos korespondencija neleidžia suprasti, ar žemesnio rango policijos pareigūnai, pavyzdžiui, nuovadų vachmistrai, perskaitę lemtingą Policijos departamento įsakymą, aiškiai suvokė galutinį žydų likimą. Suprantama, kai kurie manė, jog jie privalėjo tik prižiūrėti žydus, kol kaliniai bus išvežti į neįvardytą „stovyklą“. Zapyškio viršininkas nurodė, kad jis laukia “astskiro parėdymo”.²⁵¹ Yra išlikę skrupulingai sudarytų sąrašų, kuriuose nurodyta areštuotų asmenų amžius, lytis ir kai kuriais atvejais gimimo data. Tokius sąrašus sudarę pareigūnai nesitikėjo, kad jų aukos bus sunaikintos.

Policijos pareigūnai raštuose daugiausia vartoja biurokratinę kalbą, pateikdami pakankamai tiksliai ir lakoniškai formuluotes. Dauguma policininkų lieka ištikimi oficialiai kalbai, vartotai nepriklausomoje ir sovietinėje Lietuvoje. Yra nemažai dokumentų, kuriuose tiesiog minimi “žydai”, tačiau daugumoje jų kalbama apie sulaikytus “žydų tautybės” asmenis. Galima rasti ir tokią keistai skambančią frazę, kaip “žydų tautybės piliečiai.” Tiksliai du nuovadų viršininkai atvirai pavartojo tautiniam nusistatymui būdingą kalbą. Vienas jų rugpjūčio 19 d. pranešė, kad jam atsiuntė “trisdešimt žydelių” iš kaimynystėje esančio kaimo. Įdomu tai, kad šį įprastą menkinamą apibūdinimą pavartojęs pareigūnas prisistatė “Lietuvos nacionalinės

---

²⁵⁰ Reivyčio byla, l. 57, 76, 83.

²⁵¹ Reivyčio byla, l. 44.

soc.[ialistinės] policijos Zapyškio nuovados viršininku” – tokios įmantrios formuluotės nerasime beveik jokiame kitame Lietuvos policijos dokumente, parašytame vokiečių okupacijos metu. (Vos prieš dvi dienas kitas pareigūnas, einantis Zapyškio nuovados viršininko pareigas, sulaikytuosius vadino žydų tautybės piliečiais.)²⁵² Kito valsčiaus nuovados viršininkas pavartojo apibūdinimą *žydelliai* – menkinamo atspalvio, tačiau nepiktą žargonišką posakį, paplitusį tarp ne žydų gyventojų Lietuvoje.

Tik nedaugelis pareigūnų bandė vadovautis Policijos departamento logika ir patvirtindavo, kad žydės areštuotos, apkaltinant jas kaip žinomas užsiėmus “akiplėšiška komunistine veikla”. Paežerėlių nuovados viršininkas, Reivyčiui pristatęs 35 sulaikytų piliečių sąrašą, iš kurių 34 buvo moterys, pabrėžė, kad:

Pagal šį sąrašą visi žydų tautybės piliečiai sulaikyti 1941 metų rugpūčio mėnesio 17 dieną Kriūkų miestely ir Valsčiaus Šakių apskr. ir persiunčiami Zapyškio nuovados policijos viršininko žinion. Visos žydės yra pasižymėjusios ir dabar kuomet jų vyrai, broliai bė vaikai išvešti tapo, skleidžia visokias kalbas net ir grasina. Visos pasižymėjusios valdant Lietuvą komunistams.²⁵³

Saviapgaulė, arba žmonių sugebėjimas paneigti savo pačių veiksmų pasekmes, ypač jeigu jie patys nėra asmeniškai susiję su galutinėmis ir pačiomis sunkiausiomis nusikaltimų pasekmėmis, yra gerai žinomas faktas; su vokiečiais bendradarbiavę pareigūnai buvo puikiai įvaldę šią gudrybę. Tačiau net jeigu ir ne visi slapta Įsakymą Nr. 3 gavę pareigūnai širdyje pritarė žudynėms, vargu ar tai sumažina kaimo vietovių policijos viršininkų, kurie surinkdavo “žydų tautybės piliečius”, atsakomybę dėl bendrininkavimo nusikaltimui. Bet koks nežinojimas ar nesupratimas buvo laikinas. Artėjant į pabaigą 1941 metų rugpjūčiui, net ir patys nesupratingiausi policijos viršininkai jau turėjo suvokti, kad provincijos žydai buvo suvaromi ne “deportacijoms”, bet siekiant juos sunaikinti. Reivyčio byloje esantys žydų koncentracijos dokumentai – tipiškas pavyzdys, tarytum maža apžvalga (2 lentelė) daug platesnės operacijos, vykdytos koncentruojant

---

²⁵² Reivyčio byla, l. 69, cf. 1.44.

²⁵³ Reivyčio byla, l. 54.

ir eksproprijuojant Lietuvos miestelių ir kaimų žydus, kurie sudarė pagrindinį šalies istorinės litvakų bendruomenės sluoksnį.

2 lentelė

Žydų koncentravimas pagal slaptą Įsakymą Nr. 3

Reivyčio byla: 1941 metų birželis

Iš

Į

<i>APSKRITIS/Valsčius</i>	<i>Vyrai</i>	<i>Moterys</i>	<i>Iš viso</i>	<i>Surinkimo punktas</i>
<i>KAUNAS</i>				
Panemunė	5	6	11	
Pakuonis	14	5	19	Garliava
Garliava	22	6	28	
Veiveriai ²⁵⁴	32	29	61	
Jonava	91	20	111	Jonava
Vilkija ²⁵⁵	280	138	400	

²⁵⁷ Veiveriai yra Marijampolės apskrityje, bet šalia plento, vedančio į Kauną.

Čekiškės			20	Vilkija
Veliuona			14	
Seredžius	14	62	76	
Babtai	23	11	34	Babtai
Vandžiogala			30	
Rumšiškės			140	Rumšiškės
Krakių apylinkės	337	115	452	Krakių vyrų vienuolynas
Petrašiūnai	33	21	54	Petrašiūnai
Zapyškis	24	5	29	Zapyškis
<i>KĖDAINIAI</i>				

²⁵⁸ 1941 metų rugpjūčio 18 d. Vilkijos nuovada pranešė, kad buvo deportuota 280 žydų vyrų ir 120 moterų, taip pat 18 moterų palikta Vilkijos sinagogoje. Žydai, kurie buvo surinkti Čekiškėse, Veliuonoje ir Seredžiuje – iš viso 129 žydai, laikomi sinagogoje, – įrašyti lentelėje. (LCVA, Reivyčio byla, l. 62).

Kėdainių miesto apylinkės	730	183	913	Kėdainių miestas
Žeimiai ²⁵⁶	N	N	N	
Ariogala ²⁵⁷	280	10	290	Ariogalos sinagoga
<i>TRAKAI</i>				
Kaišiadorys	80	14	94	
Žiežmariai	193	89	282	Kaišiadorys
Žasliai	263	85	348	
<i>ALYTUS</i>				
Jiežnas	63	26	89	Alytus
Birštonas		1		

²⁵⁹ Dar nenustatyta, kiek tiksliai žydų buvo pristatyta iš Žemių į Kėdaičius.

²⁶⁰ Įtraukti iš Josvainių išsiųsti žydai (tikslus jų skaičius nežinomas), kuriuos iš pradžių buvo plantuota siųsti į Kėdaičius.

<i>MARIJAMPOLĖ</i>				
Prienai	N	N	289	
Balbieriškis	100	6	106	Prienai
Šilavotas	7	2	9	
Kazlų Rūdos	159		159	Kazlų Rūdos
Sasnavą	6		6	
<i>ŠAKIAI</i>				
Jankai	1	1	2	Zapyškis
Paežerėliai	1	35	36	
Lekėčiai	9		9	Vilkija

Trumpo įkalinimo metu žydų tautybės vyrai ir “aktyvios komunistės žydės” buvo laikomi skirtingomis sąlygomis. Mažesnės grupelės buvo suvarytos į sinagogas (taip atsitiko Ariogaloje,

Garliavoje), viešųjų įstaigų - mokyklų arba savivaldybių - pastatus, net į vienuolynus (Krakėse). Didesni būriai buvo siunčiami į laikinai įrengtas stovyklas ir “getus” arba paprasčiausi kalinami neaiškiai apibūdintose vietose arba *rajonuose*. Kazlų Rūdoje nuovados viršininkas paprašė tolesnių nurodymų dėl 25 senesnių ir silpnesnių žydų iš “žydų stovyklos”. Jis prašė “parėdymo dėl jų laikymo stovykloje ar leidimo gyventi namuose”.²⁵⁸

Deportavus žydų tautybės vyrus ir komunistinėje veikloje dalyvavusias moteris į kalnimo vietas neva darbui, bet iš tikrųjų galiausiai mirčiai, dar liko dalis šalies litvakų bendruomenės – provincijose izoliuotos ir netinkamos darbui “nepolitinės” moterys ir vaikai. Reivyčio byloje galima rasti fragmentiškų užuominų apie tokių žydų likimą Šakių apskrities pakraštyje. Gelgaudiškio nuovados vachmistras pateikė sąrašą trijų šeimų žydų tautybės piliečių, deportuotų “š.m. rugsėjo mėn.3 d.”: trys moterys, du ketverių ir aštuonerių metų amžiaus berniukai, taip pat penkios mergaitės, iš kurių jauniausiai, vardu Eena Kaplanaitė, buvo dešimt mėnesių. Likę septyniolika Plokščių žydų – visos pagyvenusios moterys, išskyrus du Budelskio sūnus, dvylikos ir penkiolikos metų – “perduoti buvo ties Gelgaudiškiu į Nemuno keltą ir išvežti”. Prie minėtų Plokščių žydų prisijungė Zakso penkių asmenų šeimyna, kurią sudarė senolė Haja, sulaukusi 75, jos 45 metų dukra bei trys anūkai nuo vienuolikos iki trylikos metų amžiaus. Nuovadoje, kuriai priklausė Šiaudinės, Sudargo ir Kidulių gyvenvietės, 1941 metų rugpjūčio 26 d. buvo užregistruota 101 “žydų tautybės pilietis”: 61 moteris ir 40 vaikų; jų galutinis likimas nenurodytas, bet lengvai nuspėjamas.²⁵⁹

Vienas pirmųjų įrašų, iliustruojančių “galutinį sprendimą”, buvo parašytas pietvakarių Lietuvoje. Šį dokumentą pasiuntė Šakių apskrities viršininkas Vincas Karalius, kurį anksčiau Policijos departamentas buvo papeikęs už prastai vykdomą operaciją Jiezno miestelyje. Karaliaus ataskaita – tai vienas ciniškiausių biurokratinių liudijimų, atskleidžiantis vietinių kaltę, vykdančią masines 1941 metų žudynes.²⁶⁰

---

²⁵⁸ Reivyčio byla, l. 33.

²⁵⁹ Reivyčio byla, Gelgaudiškio, Plokščių ir Paežerėlių nuovadų ataskaitos, taip pat Šiaudinės, Kidulių ir Sudargo sąrašas, l. 87-96.

²⁶⁰ Reivyčio byla, l. 86.

Slaptai-asmeniška

Lietuvos Respublika

Šakiai, 1941 m. rugsėjo 16 d.

V. R. V. [Vidaus Reikalų Vadyba]

Šakių apskrities

Nr. 3/sl.

Policijos departamento direktoriui

Pristatydamas šį susirašinėjimą, pranešu ponui Direktoriui, kad nuo šios dienos man pavestam apskrityje žydų nėra. Juos sutvarkė vietos partizanai su pagalbine policija: 13/IX.41.- Šakiuose 890 asmenų; 16/IX.41.- K.Naumiestyje- 650 asmenų.

Prieš jų galutiną sutvarkymą, p.Gebits Komisarą parėdymu, jo įgalioti pareigūnai, su vietos policijos pagalba, padarė pas visus Šakių ir K.Naumiesčio žydus buto ir asmens kratas ir rastus pinigus bei kitas vertybes išsivežė. Likęs judomas ir nejudomas turtas, ligi atskiro p.Komisaro parėdymo, pavestas globoti ir saugoti vietos savivaldybėms.

Sutvarkytų žydų vardinius sąrašus, jei bus įsakyta, pristatysiu vėliau.

P.Gebits Komisaras apie tai painformuotas.

Priedas: 7 lapai.

V. Karalius[pasirašyta]

Šakių apskrities policijos viršininkas

Reivyčio byla mums atskleidžia Lietuvos žydų koncentravimo ir eksproprijavimo, atvedusių į jų sunaikinimą, metodus, bet ne šių procesų mastą: su byla susijusioje korespondencijoje minima mažiau nei dvidešimtoji žydų bendruomenės narių dalis. Dar mažiau

galime sužinoti apie aukų patirtą skausmą ir neviltį belaukiant mirties, nes visa tai slepia oficialūs žodžiai ir statistika. Tačiau vis vien ši byla pateikia kai kurias detales apie naikinimo “mašiną”, pradėjusią veikti per pirmąjį biurokratinį “galutinio sprendimo” etapą. Ši sunaikinimo programa savo koncepcija, žudynių organizavimu ir jų mastu pranoko tiek smurto aktus vietose pirmosiomis karo dienomis, tiek masines liepos mėnesį vykdytas žudynes. Bet svarbiausia yra tai, kad Reivyčio byla mums atskleidžia istoriją, kaip paklusnūs provincijos policininkai vykdė įsakymus, kurie buvo reikalingi įgyvendinant masinio sunaikinimo projektą. Be abejonės, tie Lietuvos policijos pareigūnai, kurių parašai bei trumpi raportai užfiksuoti byloje, svariai prisidėjo prie genocido. Pasiteisinimas, kad jokia Lietuvos politinė ar policijos institucija nebuvo pajėgi sustabdyti masinių žydų žudynių, jų atsakomybės anaipol nemažina. Nors Lietuvos žydų bendruomenė buvo pasmerkta ir laukė pražūties, būta galimybių išgelbėti daugiau žmonių. Tiesą sakant, net ir didžiausi nacių šalininkai vėliau prisipažino, kad jiems gėda dėl budeliais ir parankiniais tapusių lietuvių: šie šalininkai leido suprasti, kad jeigu jau vokiečiai nusprendė sunaikinti Baltijos žydus (*jundenfrei*), tegul naikina *jie patys*²⁶¹. Toks ciniškas, abejingas ir pasyvus požiūris dar labiau padidina atsakomybę tų žmonių, kurie aktyviai dalyvavo procese.

Ataskaitos apie policijos atliktas operacijas, sulaikant aukas 1941 metų vasarą ir rudenį, padeda suprasti nusikaltėlių požiūrį į jiems patiktą užduotį. Tačiau tokia korespondencija niekaip negali atspindėti siaubo, vaizdų ir garsų, kuriuos sukėlė šios precedento neturinčios žudynės, vykdytos Lietuvos miestuose, miesteliuose ir kaimo vietovėse 1941 metų vasarą ir rudenį. Nors yra išlikę detalių pasakojimų apie didžiausią iš tokių nusikaltimų – masines žudynes Kaune 1941 metų spalį, mažiau žinoma apie provincijoje vykdytas operacijas. Išnagrinėję du holokausto atvejus mažesniuose Lietuvos miestuose, galėsime geriau įvertinti žmogiškąją genocido pusę.

GENOCIDAS JURBARKE IR UTENOJE: DVIEJŲ PROVINCIJOS MIESTŲ ISTORIJOS

Toliau tyrinėdamas žydų persekiojimą ir žudynes netoli sienos esančiame Jurbarko miestelyje ir labiau nutolusioje Utenoje, trumpai išdėstysiu ir įvykių priešistorę. Kitaip neįmanoma nustatyti, kokia dalimi vokiečiai ir lietuviai prisidėjo prie nusikaltimų, ir suvokti

---

²⁶¹ Yra daug tokios mąstysenos pavyzdžių. Tokio tipo požiūris išsakytas Zenono Blyno, Lietuvos nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus, dienoraštyje, LYA, F. 3377, Ap. 55, b. 235.

vietos žydų elgesį. Tačiau dėmesio centre vis dėlto atsiranda klausimas, ar lietuviai ėmė rengti pogromus prieš žydus dar prieš atvykstant vokiečiams ir kaip buvo pereita prie žydų žudymo.

Žydų žudynės Jurbarko

Nedidelis Jurbarko miestas yra įsikūręs ant Nemuno kranto, pietvakarių Lietuvoje ties Lietuvos-Vokietijos siena ir priklauso Šiaulių apygardos Raseinių apskričiai. Žydai šiame mieste gyveno nuo XVI amžiaus, ir 1940 m. pabaigoje jų čia buvo daugiau kaip 1 300, tuo tarpu kai bendras gyventojų skaičius sudarė 4 400 – taigi beveik trečdalis gyventojų buvo žydai.²⁶² Jurbarko žydų bendruomenė buvo labai aktyvi. 1790 m. ji pasistatė didelę ir nuostabią medinę sinagogą²⁶³, puoselėjo tvirtas religines ir pasaulietines tradicijas, susijusias su mokyklų, sporto draugijų, skautų judėjimo, politinių partijų veikla, klestinčiu prekybos ir gamybos verslu. Net ir po Pirmojo pasaulinio karo, kai susikūrė nepriklausoma Lietuvos valstybė, Jurbarko nekildavo jokių išskirtinių sambūvio su įvairiomis etninėmis grupėmis problemų.²⁶⁴ Tačiau 3-ojo dešimtmečio pabaigoje ėmė rasti didesnių sunkumų. Smetonos režimas iš nacionalistinių paskatų stengėsi sulietuvinti ekonomiką. 1931 m. 69 iš 73 Jurbarko parduotuvių buvo žydiškos, buvo labai daug žydų amatininkų, visos lengvosios pramonės įmonės, išskyrus vieną, taip pat priklausė žydams. Vykdamas nacionalistinę ekonomikos politiką, didesnės prekybos firmos buvo priverstos užsidaryti, jų funkcijas perėmė pusiau valstybiniai kooperatyvai.²⁶⁵ Į sunkią padėtį pateko ir mažesnės žydų parduotuvėlės, ir dėl to Jurbarko sustiprėjo ir taip aktyvus sionistų judėjimas.²⁶⁶ Vienas miesto parkų buvo pavadintas Tel Avivu, o žydų mokykla – Theodoro Herzlio vardu. Apie politinę Jurbarko žydų orientaciją galima spręsti iš balsų pasiskirstymo per 3-iojo deš. Seimo rinkimus: 62 % visų balsavimo teisę turinčių Jurbarko žydų balsavo už sionistines partijas, 26 % – už demokratines ir 12 % – už religines partijas. Sionizmas akivaizdžiai dominavo. 4-

²⁶² 1940-12-26 mieste buvo užregistruota 1319 žydų. Plg. 1941 m. vasaros duomenis (be datos), Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA), R 1753-3-13, l. 28. Kitokius skaičius pateikia Arūnas Bubnys, *Mažieji Lietuvos žydų getai*, p. 166. Apie Jurbarko žydų istoriją iki vokiečių okupacijos žr. Pinkas haKehiloth, Lita (Bedruomenių knyga, Lietuva), Jerusalem 1996, p. 324-329.

²⁶³ Plg. Jurbarko sinagogos, jos meniško interjero bei žydų kapinių nuotraukas: Ephraim Oshri, *Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York 1995, p. 286; Pinkas haKehiloth, Lita, p. 325.

²⁶⁴ Plg. Pinkas haKehiloth, Lita, p. 326-328.

²⁶⁵ Plg. *Sefer haZikaron Jurburg* (Prisiminimų knyga, Jurbarkas), Jerusalem 1991, p. 55-67.

²⁶⁶ Plg. *Sefer haZikaron Jurburg*, p. 123-128 (Hislovitzų šeima); p. 129-144 (Petrikansky šeima); p. 163-166 (Frankų šeima).

ajame deš. retkarčiais pasitaikydavo išpuolių prieš vidurinią žydų sluoksnį. Pavyzdžiui, buvo padegta žydams priklausiusi degalinė, kartais jauni lietuvių nacionalistai užpuldavo žydus gatvėje. Kai 1940 m. vasarą paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga aneksuos Lietuvą, vietiniai vokiečiai (*Volksdeutsche*) ir lietuviai padegė žydams priklausiusį malūną, o ugnis iš jo persimetė į keletą žydų namų.²⁶⁷

Pirmąjį politiškai motyvuotą, sistemiškai sunkų smūgį žydų bendruomenė patyrė 1940 m. rudenį, po to kai Sovietų Sąjunga aneksavo Lietuvą. Visos didesnės įmonės ir bankai buvo suvalstybinti, visos kultūrinės ir politinės organizacijos uždraustos. Kai kurie žydai užėmė naujuosius valstybinius ir partinius postus. 1941 m. birželio viduryje sovietai ištrėmė iš Jurbarko mažiausiai 60 asmenų, tarp jų nemažai žydų šeimų – iš viso 29 žmones.²⁶⁸

Ankstų 1941 m. birželio 22-osios rytą miestą užėmė Vokietijos *vermachtas*. Laiko pabėgti beveik nebuvo. Vietos komendantas kapitonas Baaras nurodė, kad visi privalo klausyti jam pavaldaus lietuvių burmistro įsakymų. Už sabotажą ir plėšikavimą būsia baudžiama mirtimi.²⁶⁹ Miesto burmistras buvo lietuvis Jurgis Gepneris. 1942 m. rudenį jis suvokietino savo pavardę ir pasivadino Höpfneriu. Sovietmečiu jis vadovavo visuomeninėms maitinimo įstaigoms (*öffentliche Küchen*) ir rėmė miesto komunistus, tačiau vokiečiai apie tai nežinojo.²⁷⁰

Prasidėjus karui, svarbiausia vykdomoji jėga Jurbarke buvo lietuvių sukilėliai, vadinamieji partizanai. Tai buvo įvairių visuomenės sluoksnių atstovai: mokytojai, moksleiviai, studentai, vienas kiosko savininkas ir vienas gerai žinomas nacionalistas. Jiems vadovavo gimnazijos mokytojas Ausiukaitis. Skubiai reorganizuotai lietuvių policijai vadovavo 32 metų gimnazijos

---

²⁶⁷ Plg. Sefer haZikaron Jurburg, p. 167-170 (Rachelės Hess-Greenstein, kurios namas sudegė, pasakojimas).

²⁶⁸ Burmistro Gepnerio vokiečiams išsiųstoje ataskaitoje deportuotų žydų šeimų pavardės praleistos. Plg. sąrašą [be datos], LCVA, 1753-1-3, l. 212. Tuo tarpu ankstesnėje ataskaitoje apskrities viršininkui dar buvo nurodyta dalis žydų deportacijų. Plg. 1941-8-21 d. raštas, LCVA, 1753-3-13, l. 22. Iki šiol išsamiausią sąrašą pateikia Rūta Puišytė, Vilniaus Universitetas, Kursinis darbas (1997) apie žydų žudynes Jurbarke, p. 23t. (autorės nuosavybė).

²⁶⁹ Plg. Vietos komendanto skelbimą, 1941-6-24, LCVA, 1753-3-12. 1941 m. liepos mėn. karinė valdžia kelias savaites vadovavo būsimajam 323-ajai policijos batalionui, kurio vadas buvo apsaugos policijos majoras Bernhardas Griese. Plg. Grieses apklausą (Vernehmung Griese), vykusią 1959-10-1, Lechthalerio byla (Lechthaler-Verfahren), Kaselio prokuratūra (Staatsanwaltschaft Kassel), 3a Ks 1/61 ir 3 Js. 72/60, t. 1, p. 75-79. Apsaugos divizijai buvo priskirtas 2-asis rezervinis policijos batalionas, kuris buvo inkorporuotas į vakarinę divizijos dalį ir remiamas 11-ojo rezervinio policijos bataliono. Plg. 281-osios apsaugos divizijos karinė struktūra (Kriegsgliederung der Sich.Div. 281), 1941-6-5, 281-osios apsaugos divizijos Ic karininko KD (Kriegstagebuch Sich.Div. 281, Ic), NARA, T 315, Roll 1870, l. 89; Įsakymas, datuotas 1941-7-14, 1941-6-5, 281-osios apsaugos divizijos Ia karininko KD, ten pat, Roll 1869, l. 753.

²⁷⁰ Plg. Sefer haZikaron Jurburg, p. 388.

mokytojas Mykolas Levickas. Tuo pat metu jis buvo ir vokiečių vertėjas, informatorius bei agentas, kaip ir 26 metų policininkas Mykolas Urbonas ir keletas kitų.²⁷¹ Jau nuo birželio 26 d. vokiečiai ėmėsi kontroliuoti ginklų skirstymą. Nuo liepos vidurio vietos partizanai tapo sukarinta policijai pavaldžia organizacija.²⁷²

Birželio 23 d. artimiausio Smalininkų (Schmalleningken) vokiečių pasienio policijos posto vadas SS šarfiureris (*SS-Scharführer*) ir kriminalinių reikalų sekretorius Gerhardas Carstenas nuvyko į Jurbarką ir susitiko su vietos policijos vadovu Levicku bei dar dešimčia lietuvių pas Levicko draugą kunigą. Buvo įkurtas vietos komitetas.²⁷³ Carstenas liepė sudaryti vietos komunistų ir žydų sąrašus.²⁷⁴ Žudynių vieta jis pasirinko žydų kapines.

SS hauptšarfiureris Carstenas buvo pavaldus Tilžės gestapui. Jam priklausė ir tas vokiečių saugumo policijos bei SD būrys iš Tilžės, kuris kartu su Klaipėdos miesto policijos (*Schutzpolizei*) skyriumi 1941 m. birželio 24 d. įvykdė pirmąsias masines žydų žudynes Sovietų Sąjungoje. Gavę A OG vado Stahleckerio pritarimą, jie sušaudė 201 žydą iš Gargždų. Be to, Stahleckeris buvo pavadęs Tilžės gestapo vadovui SS šturmbanfiureriui Hansui-Joachimui Böhme 25 km ilgio ruože vykdyti „visas reikalingas operacijas“.²⁷⁵ Tuo remiantis, 1941 m. birželio 25 d. Kretingoje buvo sušaudyta 214 žydų tautybės vyrų bei viena moteris, o po dviejų dienų Palangoje – 111 žydų vyrų. Per šias pirmąsias žudynes atsirado papildomas operatyvinis būrys - vermachto junginių, Klaipėdos pasienio policijos ir Tilžės gestapo, vadovaujamo garbėtroškos Hanso-Joachimo Böhme, sąveikos rezultatas.²⁷⁶

---

²⁷¹ Plg. Muitinės inspektoriaus Georgo Oselieso apklausa (Vernehmung des Zollinspektors Georg Oselies), vykusi 1957-4-3, Fischerio-Schwederio byla (Fischer-Schweder-Verfahren), t. 11, l. 2821; Kaltinamoji išvada prieš Fischerį-Schwederį (Anklageschrift gegen Fischer-Schweder), 1957-6-25, ten pat, l. 3472 t.

²⁷² Plg. Šiaulių generalinio tarėjo (*Landrat*) įsakymas Nr. 3, išleistas 1941-7-13, R 1099-1-1, l. 33.

²⁷³ Plg. taip pat išsamias Gerharo Carsteno apklausas (die ausführlichen Vernehmungen Gerhard Carsten), vykusias 1957 2 5 – 1957 2 12, Fischerio-Schwederio byla (Fischer-Schweder-Verfahren), t. 9, l. 2199-2240; išsami tenykščio muitinės inspektoriaus Georgo Oselieso apklausa (die ausführliche Vernehmung des dortigen Zollinspektors Georg Oselies), vykusi 1957-4-3, ten pat, t. 11, l. 2818-2827; Krumbacho apklausa (Vernehmung Krumbach), vykusi 1958-10-17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 111t., 127t., 130, 132; tikslus aprašymas kaltinamojoje išvadoje, 1960-8-12, Krumbacho ir Gerkes byla (Verfahren gegen Krumbach und Gerke), ten pat, t. I, l. 62-64.

²⁷⁴ Plg. Hanso-Joachim Böhme apklausą (Vernehmung Hans-Joachim Böhme), vykusią 1959-12-18, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 7, l. 1564.

²⁷⁵ Tilžės gestapo telegrama RSHA (Fernschreiben Staatspolizeistelle Tilsit an RSHA), 1941-7-1, ZStL, rinkinys SSRS (Sammlung UdSSR), aplankas (Ordner) 245 Ag, Nr. 254-257, l. 2-5.

²⁷⁶ Plg. Dieckmann, Krieg, p. 292-298.

1941 m. liepos 4 d. Heydrichas visiems operatyviniams būriams oficialiai suteikė plačius įgaliojimus vykdyti „valymo akcijas“ Lietuvos pasienio ruože, nors tam buvo numatyti tik Ericho Ehrlingerio 1b ypatingasis būrys bei vėliau Karlo Jägerio 3-asis operatyvinis būrys: kad būtų užtikrinta operatyvinių grupių ir operatyvinių būrių judėjimo laisvė – kaip teigė Heydrichas – ir palengvintas jų darbas, valstybės policijos (gestapo) padaliniais „suteikiamas leidimas vykdyti valymo akcijas [...] priešais jų pasienio ruožus esančiose naujai okupuotose teritorijose“.²⁷⁷

Iki 1941 m. spalio mėn. Lietuvos pasienio regione jie nužudė daugiau kaip 5200 aukų.²⁷⁸ Į šį kontekstą įsiliejo ir žudymai Jurbarke.

1941 m. liepos 3 d. čionai atvyko vokiečių gestapo Tilžės padalinio būrys ir sušaudė apie 250 žydų tautybės vyrų bei 70 lietuvių, vokiečių saugumo policijos duomenimis – 322 asmenis, tarp jų penkias moteris.²⁷⁹ Vokiečių policija daugumą aukų suėmė pagal sąrašus, kartu pagrobdama ir nemažai vertingų daiktų. Tilžės gestapo vadovas SS šturmbanfiureris Hansas-Joachimas Böhme įsakė suimti dar 60 žydų tautybės vyrų ir nugabenti juos į žudynių vietą. Tarp suimtųjų buvo ir du Carsteno agentai. Lietuvį Matulevičių jis išlaisvino, tačiau žydo Berlowitzo – ne.²⁸⁰

Šaudymų metu keletas žydų užpuolė savo žudikus, tačiau tai nebuvo paminėta ataskaitose saugumo policijai į Berlyną. Antai 1939 m. iš Klaipėdos pabėgęs Emilis Maxas, Pirmojo pasaulinio karo riterio kryžiaus kavaliereus, prieš nužudomas užpuolė SS karininkus ir sužeidė vieną jų į koją.²⁸¹ SS untersturmfüreris Wiechertas, kuris prižiūrėjo apkasų būrį, privertė keletą

---

²⁷⁷ Dar 1941-6-27 buvo pranešta: „Tilžės gestapas 25 km ilgio pasienio ruože, pasitelkęs partizanus, rengia partizaninę valymo akciją“. PĮ Nr. 6 (EM Nr. 6), 1941-6-27, BA, R 58/214, l. 6. Heydricho specialusis įsakymas Nr. 6 operatyvinių grupių vadams (Einsatzbefehl Nr. 6 von Heydrich an die Chefs der Einsatzgruppen), 1941-7-4, Maskvos Ypatingasis archyvas 500-5-3, l. 48; PĮ Nr. 11 (EM Nr. 11), 1941-7-3, BA, R 58/214, S. 7.

²⁷⁸ PĮ (EM), Nr. 26, 1941-7-18, BA, R 58/214. Apie pirmąsias žudynes pasienio ruože žr. taip pat Kwiet, Rehearsing for Murder; Matthäus, Jenseits der Grenze; Longerich, Politik, p. 326-331; Tauber, Garsden; Nuosprendis išspausdintas: Justiz und NS-Verbrechen, t. 15. Plg. IMG, t. 37, p. 703.

²⁷⁹ Plg. PĮ (EM) Nr. 19, 1941-7-11, Bundesarchiv Berlin, (BA), R 58/214, l. 123.

²⁸⁰ Plg. Gerardo Carsteno apklausą (Vernehmung Gerhard Carsten), vykusią 1956-12-12, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 6, l. 1537; Alfredo Krumbacho iš Tilžės gestapo II sk. apklausą (Vernehmung Alfred Krumbach aus Abt. II, Stapostelle Tilsit), vykusią 1958-10-17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 102-104.

²⁸¹ Plg. Pinkas ha-Kehiloth, Lita, p. 328; Gerardo Carsteno apklausa (Vernehmung Gerhard Carsten), vykusi 1957-3-8, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2297; Alfredo Krumbacho iš Tilžės gestapo II sk. apklausa (Vernehmung Alfred Krumbach aus Abt. II, Stapostelle Tilsit), vykusi 1958-10-17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 105t.

žydu prieš žūtį mušti vienas kitą.²⁸² Du vyrai buvo užkasti gyvi ir jiems pavyko per naktį išsikaupti iš duobės. Vienas jų, Antanas Leonavičius, po karo liudijo prieš žudikus. Netrukus po to jį – kaip ir Povilą Striauką – nužudė lietuviai partizanai, kovoję prieš sovietus.²⁸³ Abeliui Valesui pavyko pabėgti tuo metu, kai kitos aukos buvo priverstos kasti duobes.²⁸⁴

1941 m. liepos 3 d. nužudytosios žydu aukos buvo vietinės valdžios atstovai.²⁸⁵ Sąrašuose turėjo atsirasti įtakingų ir išsilavinusių asmenų pavardės. Antra vertus, tolesnė vyrų paieška šioje vietovėje rodo, kad vokiečių saugumo policija siekė nužudyti jų kuo daugiau. Iš lietuvių aukomis pirmiausia tapo tie, kurie iš tikrųjų arba tariamai dirbo sovietų valdžiai.²⁸⁶ Auka taip pat tapo vienas žymiausių Lietuvos skulptorių Vincas Grybas.

Priešingai nei per ankstesnius šaudymus, kuriuos Lietuvos-Vokietijos pasienio ruožė organizavo gestapo Tilžės padalinys, šiuo atveju šaudant turėjo dalyvauti ne policijos būrys iš tolimos Klaipėdos, o policijos batalionas iš Tilžės, kadangi tenykštis adjutantas apie suinteresuotumą buvo pranešęs Tilžės SD.²⁸⁷ Tačiau tam paprieštaravo Tilžės miesto policijos vadas majoras Schulzas, tad policijos daliniai nepasirodė. Todėl ši kartą saugumo policija ir Tilžės SD negalėjo tikėtis miesto policininkų pagalbos ir turėjo patys šaudyti žmones, padedami lietuvių policininkų ir partizanų. Iš vertingų daiktų, kurie buvo atimti iš žydu, vakare žudikams buvo apmokėti valgiai ir gėrimai Jurbarke, o vėliau vokiečių policija aukų pinigais finansavo sau

---

²⁸² Plg. Wilhelmo Gerkes apklausa (Vernehmung Wilhelm Gerke), vykusi 1958-6-23, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 21, l. 14; Alfredo Krumbacho iš Tilžės gestapo II sk. apklausa (Vernehmung Alfred Krumbach aus Abt. II, Stapostelle Tilsit), vykusi 1958-10-17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 104, 109t.; Sefer ha-Zikaron Jurburg, p. 382.

²⁸³ Plg. Puišytė, Ermordung, p. 19.

²⁸⁴ Plg. Sefer ha-Zikaron Jurburg, p. 419-428. Po kelių mėnesių Valesas rado prieglobstį pas lietuvi valstietį, kur jis išgyveno pustrėčių metų, pasislėpęs palėpėje. Valstietis jį maitino, nors prieš pat pasirodant Valesui, jo kaimynas, slėpęs pabėgusį žydą, buvo sučiuptas ir sušaudytas.

²⁸⁵ Plg. Sefer HaSikaron, Jurburg, p. 389, p. 395 ir p. 404t.

²⁸⁶ 12 nužudytųjų asmenų pavardės pateikiamos: Masinės žudynės, t. 2, p. 208t. Vieno sušaudytojo žmona iš gretimo kaimo 1947 m. liudijo teisme, ten pat, p. 207t.

²⁸⁷ Plg. Wernerio Hersmanno apklausas (Vernehmungen Werner Hersmann), vykusias 1956-11-6, 1957-1-7 ir 1957-1-19, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 6, l. 1311-1317; 1728; 1774t.; Tilžės miesto policijos viršininko adjutanto Eugeno Obremskio apklausa (nuorašas) (Vernehmung (Abschrift) des Adjutanten des Kommandeurs der Schutzpolizei in Tilsit, Eugen Obremski), ten pat, t. 18, l. 4797. Tilžės policijos batalionui vadovavo miesto policijos majoras Bendzko, kaip paaiškėjo per Helmuto Machollo apklausą (Vernehmung Helmut Macholl), vykusią 1956-12-12, ten pat, t. 6, l. 1472.

savaite atostogų pajūrio kurorte Palangoje.²⁸⁸ Po šio šaudymo Raseiniuose pasiprašė atleidžiamas policijos viršininkas Levickas, ir 1941 m. liepos 7 d. jį pakeitė Povilas Mockevičius.²⁸⁹

Kriminalinių reikalų sekretorius Carstenas nurodė jau minėtam policininkui Urbonui pasirūpinti gyvų likusių žydų apsauga: sušaudytųjų artimaisiais, vyresniojo amžiaus žmonėmis ir dar 50 vyrų su šeimomis, kurie kaip darbo jėga iš pradžių buvo palikti gyvi. Nuo antrosios okupacijos dienos žydai buvo priversti dirbti, vadovaujami vėliau taip pat nužudyto žydo Friedmano.²⁹⁰ Moterys privalėjo siūti ir taisyti vokiškas karines uniformas.²⁹¹

Jurbarko žydai iš vokiečių ir lietuvių patyrė daug žiaurių pažeminimų.²⁹² Kaip ir visur, jie privalėjo nešioti diskriminuojantį ženklą, neturėjo teisės vaikščioti šaligatviais, galėjo tik tam tikromis sąlygomis išeiti iš namų ir privalėjo atiduoti savo radijo imtuvus. Jie buvo priversti savo rankomis sugriauti senąją medinę sinagogą ir nedidelę žydišką skerdyklą bei sudeginti šventąsias knygas ir torų ritinėlius; jie turėjo šokdami dainuoti priešais gipsinius Stalino ir Lenino biustus bei portretus, plaukioti Nemune, „kad būtų pakrikštyti“.²⁹³ Tokius pažeminimus vokiečiai fotografuodavo.

Žydams nuolat trūko maisto produktų. Lietuvių valdžia, kuri pagal 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių išleistą įsakymą privalėjo aprūpinti civilius gyventojus maisto produktais, buvo smarkiai apribojusi jų pardavimą žydams.²⁹⁴ Jie galėjo įsigyti tik tai, kas vakare likdavo neparduota. Kai liepos pabaigoje – rugpjūčio pradžioje vokiečių civilinė valdžia pakeitė karinę valdžią, apygardos komisaras uždraudė žydams apsipirkti turguje, neva kad būtų užkirstas kelias „didesniam žydų lupikavimui ir prekių bei maisto produktų supirkinėjimui.“²⁹⁵ Tik kelios parduotuvės būdavo jiems atviros vakarais nuo 17 iki 18 val. – iš principo taip buvo įtvirtinta iki tol buvusi praktika. Dar karinė valdžia buvo nustačiusi Lietuvos žydams minimalų maisto produktų davinį, o dvi savaites prieš tai ji įsakė iki 1941 m. rugpjūčio 1 d. visoje Lietuvoje

²⁸⁸ Plg. Wilhelmo Gerkes apklausa (Vernehmung Wilhelm Gerke), vykusi 1958-7-7, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 21, l. 61-63.

²⁸⁹ Plg. Bubnys, Getai, p. 167.

²⁹⁰ Plg. Sefer HaZikaron, Jurburg, p. 380 ir p. 392.

²⁹¹ Plg. ten pat, p. 117-122 (Leipzigerių šeima).

²⁹² Plg. ten pat, p. 404t.; Oshri, Annihilation, p. 287t.

²⁹³ Sefer HaZikaron, Jurburg, p. 381, p. 388-390, citata p. 388; plg. Atamukas, Juden, p. 164.

²⁹⁴ Plg. Sefer HaZikaron, Jurburg, p. 404.

²⁹⁵ Šiaulių apygardos komisaro skelbimas Nr. 4, 1941-8-6, Generalinio komisaro oficialusis leidinys Nr. 2, 1941, p. 32.

sudaryti tų sąrašus asmenų, kuriems reikėjo maisto produktų, žydus surašant atskiroje skiltyje; Raseinių apskrities viršininkas tokį nurodymą paskelbė liepos 21 d.²⁹⁶

Antrosios didesnės žudynės įvyko Jurbarko liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje, kai liepos 27 d. buvo sušaudyti 45 senyvo amžiaus vyrai kartu su žydais iš gretimų vietovių, o rugpjūčio 1 d. – 105 senyvos moterys.²⁹⁷ Rugpjūčio 21 d. mieste dar gyveno 684 žydai, iš kurių 64 dirbo priverstinius darbus. Išaiškinti, koks likimas ištiko maždaug 200 žydų, kurių trūksta sugretinus dokumentuose pateikiamus skaičius, jau nebeįmanoma.²⁹⁸ Galbūt vieni jų pabėgo, kiti pasislėpė, o gal buvo dar kitų žudymo akcijų, kurias sunku nustatyti.

Rugpjūčio 16 d. lietuvių valdžia, vokiečių paraginta, išleido du naujus įsakymus: Visą žydų nuosavybę reikėjo užregistruoti – įskaitant ir tą, kurią lietuviai jau buvo pavogę iš žydų. Be to, reikėjo užregistruoti ir darbo jėgą, nurodant profesinius gebėjimus.²⁹⁹ Prieš tris dienas – rugpjūčio 13 d. – visi Lietuvos miestų burmistrai ir Šiaulių apygardos apskričių viršininkai susitiko su apygardos komisaru Hansu Gewecke, kuris jiems nurodė kiekviename mieste steigti getus.³⁰⁰ Po karo burmistras Gepneris paliudijo, kad Gewecke buvo nustatęs šių mažųjų kaimo getų paskirtį: juose žydai turėjo būti izoliuojami iki juos sušaudant. Jurbarko žydai buvo sugrūsti į keletą namų dviejose gatvėse, gaudami maistui tik truputį duonos ir kopūstų. Iš Alekso Grigalavičiaus³⁰¹, kuris Raseinių apskrityje dirbo Kaune dislokuotame OB 3, burmistras Gepneris sužinojo, kad jam nebereikia įrenginėti įprastinio geto, juk žydai vistiek netrukus būsią nužudyti.³⁰² Įvyko pasitarimai tarp kompetentingos pasienio policijos ir vietos komendantūros,

²⁹⁶ Raseinių apskrities viršininko raštas visiems burmistrams, datuotas 1941-7-21, LCVA, 1753-3-13, l. 4. Dar prieš tai karinė valdžia visai Šiaulių apygardai įsakė pateikti generaliniam tarėjui maisto produktų registracijos knygas. Plg. Šiaulių generalinio tarėjo įsakymą, datuotą 1941-7-8, LCVA, R 1099-1-1, l. 15.

²⁹⁷ Plg. Sefer HaZikaron Jurburg, p. 406. Šių žudynių datos ir aukų skaičiai grindžiami pasakojimais. Ano meto dokumentų iki šiol nerasta.

²⁹⁸ Plg. Burmistro Gepnerio 1941-8-21 d. atsakymą į Raseinių apskrities viršininko raštą, datuotą 1941-8-16, LCVA, 1753-3-13, l. 22. Šioje byloje iš viso yra penkios 1941 m. vasaros ir rudens užklausoje apie Jurbarko gyventojų sudėtį.

²⁹⁹ Plg. du Šiaulių generalinio tarėjo raštus, datuotus 1941-8-16, LCVA, R 1099-1-1, l. 134t.

³⁰⁰ Raštiškas apygardos komisaro įsakymas dėl getoizacijos, datuotas 1941-8-14, pasiekė Jurbarką 1941-8-27, LCVA, 1753-3-4, l. 36-37R. Jau 1941-8-22 lietuvis generalinis tarėjas savo ruožtu išsiuntinėjo raštus burmistrams. Plg. ten pat, l. 156.

³⁰¹ Apie Aleksą Grigalavičių ir jo glaudžius ryšius su SS oberšturmfiureriu Joachim Hamannu iš OB 3 žr. Šiaulių apygardos komisariato bylos įrašo nuorašą (Abschrift eines Aktenvermerks des GBK Šiauliai) (parengtą veikiausiai apygardos komisaro politikos skyriaus vedėjo Kurto Schrepferio), 1941-9-9, BA, R 90/146.

³⁰² Plg. Gepnerio parodymus KGB, 1945-8-23, kurie pateikti: Puišytė, Ermordung, p. 23t.; plg. Bubnys, Getai, p. 167, getas buvo įrengtas dar liepos mėn. Plg. Christoph Dieckmann, Der Krieg, p. 321t.

vyresniojo leitenanto Groschützo.³⁰³ Per tris dienas, nuo rugsėjo 4 d. iki 6 d., lietuvių policija, prižiūrima vokiečių, nužudė miške tuos žydus, kurie nebuvo būtinais reikalingi darbui – daugiau kaip 400 moterų ir vaikų; jie žuvo nepaprastai žiauriomis aplinkybėmis, apie kurias po karo pasakojo kelios jaunos moterys, pabėgusios iš žudynių vietos. Rugsėjo 12 d. mieste dar gyveno 272 žydai, 73 iš jų dirbo.³⁰⁴ Tačiau ir juos netrukus sušaudė iš Kauno atvykęs nedidelis žudikų būrys, vėlgi padedamas vietinės lietuvių policijos. Mažiausiai 31 miesto vyras tiesiogiai dalyvavo šaudant ir kankinant žydus.³⁰⁵ 1941 m. gruodžio mėn. mieste iš daugiau kaip 4400 gyventojų liko tik 2900. Maždaug vienas trečdalis gyventojų buvo nužudyta.³⁰⁶ Likusi gyventojų dalis pralobo iš žydų turto: 245 žemės sklypai ir 208 namai neteko šeiminių ir gyventojų.³⁰⁷ Jau liepos pabaigoje kai kuriems valdžios pareigūnams buvo išdalintas žydų turtas, pavyzdžiui, butai ar karvės, žydams priklausę baldai buvo parduoti gyventojams.³⁰⁸ Jų parduotuves perėmė lietuviai, ypač daug jų atiteko lietuviams policininkams ir aktyvistams. Ties vietovės riba buvo pastatytas ženklas „Jurbarkas išvalytas nuo žydų“ (*Georgenburg ist judenfrei*).³⁰⁹

³⁰³ Carsteno, Smalininkų pasienio policijos posto vado, apklausa (Vernehmung Carsten, Leiter GPP Schmalleningken), vykusį 1957-2-5: Grigalavičius buvo gavęs „svarbius dokumentus iš Kauno policijos tarnybų“, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2217; Carsteno laiškas Ulmo prokuratūrai (be datos), ten pat, l. 2265.

³⁰⁴ Plg. Leibo Koniuchovskij užrašytus pasakojimus knygoje: Sefer ha-Zikaron Jurburg, p. 392t.; Zvi Levitho pasakojimas, ten pat, p. 407t., pirmiausiai išspausdintas: Sudarski/Katzenelenbogen/Kisin (Sud.), Lite, 1 knyga, p. 1850–1854. OB 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąrašė, sudarytame 1941-9-10, nurodyta 412 aukų iš Jurbarko. Taip pat ir 1941-12-1 sudarytame sąrašė, tačiau čia klaidingai prirašyta, kad iki 1941-9-6 čia buvo nužudyti visi žydai, visos žydės ir visi žydų vaikai, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 80 ir l. 84. Tam prieštarauja sąrašo dalis apie Jurbarko gyventojus, pateikta burmistro Gepnerio laiške, 1941-9-12 siųstame Raseinių apskrities viršininkui, LCVA, 1753-3-13, l. 58.

³⁰⁵ Puišytė, Ermordung, minimas 31 asmuo, dalyvavęs žudant Jurbarko žydus, 3 priedas.

³⁰⁶ Plg. Burmistro Gepnerio 1941-12-24 d. atsakymas į Raseinių apskrities viršininko raštą, datuotą 1941-12-14, LCVA, 1753-3-13, l. 190. Po karo Jurbarko ir aplink jį buvo rastos keturios masinės kapavietės, kuriose užkasta daugiau kaip 1200 aukų: žydų kapinėse, Kalnėnų kaime, **Būrancynės** (?) miške ir **Šilainės** miške, t. 2, p. 400; Statistikos suvestines pateikia Gosudarstvennyj Archiv Russkaja Federacija, 7021-94-427, l. 1t. Nepilnas aukų pavardžių sąrašas saugomas Vilniaus žydų muziejuje.

³⁰⁷ Plg. Burmistro Gepnerio 1941-10-24 d. rašytas atsakymas į Raseinių apskrities viršininko raštą, datuotą 1941-10-9, LCVA, 1753-3-13, l. 101; 1942-1-5 Jurbarko butų skyrius gavo kadaise žydams priklausiusių namų sąrašą, plg. LCVA, 1753-1-3, l. 3. Plg. nacionalizuotos ir užgrobos žydų žemės nuosavybės sąrašą, kuriame yra 107 pavardės ir adresai, ten pat, l. 182t.

³⁰⁸ Apie turto dalybas žr. LCVA, 1753-3-12. Burmistras Gepneris 1942-3-27 ir 1942-4-14 į apygardos komisaro specialiąją sąskaitą J (Sonderkonto J), esančią Šiaulių banke „Reichskreditkasse“, pervedė 2908,82 reichsmarkes, gautas pardavus žydų baldus. Plg. du Gepnerio laiškus Šiaulių apygardos komisariui, datuotus 1942-4-1 ir 1942-4-22, LCVA, 1753-1-3, l. 260 ir 279. Šiaulių apygardos komisariatas 1941-10-24 nurodė atitinkamai elgtis ir apskričių viršininkams bei burmistrams. (ZStL), rinkinys „Ivairūs“ (Sammlung Verschiedenes), aplankas (Ordner) 109, l. 126.

³⁰⁹ Plg. Kaltinamąją išvadą prieš Fischerį-Schwederį (Anklageschrift gegen Fischer-Schweder), ypač paskelbtą 1957-6-25, l. 3472; StA Ludwigsburg, EL 322, l. 3472; Juliaus Stanato, burmistro Gepnerio darbuotojo, apklausa

76 žydų, kurie įvairiais būdais išgyveno okupacijos laiką, pavardės yra žinomos.³¹⁰ Miesto apylinkėse gyveno aštuonios lietuvių šeimos, kurios nepaisydamos visai šeimai gresiančios mirties bausmės – kaip 1941 m. rugpjūčio pabaigoje buvo paskelbęs Raseinių apskrities viršininkas³¹¹ – padėdavo žydams.³¹²

Jurbarko įvykiai atskleidžia, kad iniciatyva vykdyti masines žudynes priklausė vokiečiams, o žudynės vyko keliais etapais. Pirmiausia buvo planingai surašyti ir nužudyti žydų vadovaujančio sluoksnio atstovai, kuo daugiau žydų vyrų ir kitų tariamų sovietų valdžios rėmėjų. Kad galėtų nužudyti šią žmonių grupę, vokiečiai pareikalavo iš lietuvių valdžios ir policijos pareigūnų bei sukilėlių komitetų sudaryti atitinkamus sąrašus, o šie dažniausiai noriai to imdavosi. Be to, vokiečių saugumo policija vertė įtraukti į sąrašus kuo daugiau karo tarnybai tinkančių žydų vyrų, net jei jie ir nepriklausė vadovybei ar neturėjo nieko bendra su sovietų valdžia. Apie tokį siekį byloja visos tolesnės žydų vyrų paieškos Jurbarke.

Toliau buvo nužudyti tie žmonės, kurie nebuvo naudingi kaip darbo jėga. Tai viena silpniausių grupių: senyvos moterys ir vyrai, kitose vietovėse – dažnai ir našlaičiai ar psichiniai ligoniai. Galiausiai buvo žudoma ir darbo jėga, jei ji nebebuvo reikalinga karo pramonei arba jei ji, vokiečių okupantų nuomone, kėlė grėsmę saugumui. Lietuvių gyventojų dalyvavimas persekiojimo ir žudymo akcijose buvo įvairaus pobūdžio. Daugelyje kitų vietovių įvykiai klostėsi panašiai kaip Jurbarke: rengiant ir vykdant žmogžudystes, ne tik vokiečių, bet ir lietuvių puseje vykdavo platus įvairių civilinių institucijų ir policijos tarnybų bendradarbiavimas. Daugybė lietuvių regioninės ir vietos valdžios bei policijos atstovų, taip pat ir civilių asmenų dalijosi tarpusavyje visus darbus, nustatant ir atrenkant aukas, jas atskiriant, izoliuojant, plėšiant ir galiausiai nužudant. Nors iniciatyva ir nepriklausė lietuvių pusei, jie pasinaudojo nebaudžiamumo aplinka, susidariusia dėl vokiečių antisemitinės politikos.

(Vernehmung von Julius Stanat, Mitarbeiter von Bürgermeister Gepneris), vykusi 1959-6-9, HStA Wiesbaden, Abt.461.32438, t. 4, l. 1509.

³¹⁰ Apie išgyvenusius ir nužudytus 30 šeimų narių žr. Sefer ha-Zikaron Jurburg, p. 186–221.

³¹¹ Plg. Raseinių apskrities viršininko įsakymas, datuotas 1941-8-29, LCVA, 1753-3-4, l. 25.

³¹² Plg. Puišytė, Ermordung, p. 25–28, pagal gyvo likusio jurbarkiečio Chaimo Jofės tyrinėjimus. Ten pat, p. 25 nurodomos žydams padėjusių lietuvių šeimų pavardės; dviejuose prieduose Puišytė pateikia išgyvenusių žydų pavardes. Ūkininkas K. Blažys buvo sušaudytas 1943 m. pavasarį, kadangi slėpė M. Liubinaitę, kuriai pavyko likti gyvai per 1941 m. rugsėjo 4–6 d. žudynes. Jį įskundė kaimynas. Plg. ten pat, p. 26.

Tuo pat metu vokiečių, ir lietuvių pusėje būta vietos ir individualiam pasirinkimui. Tilžės miesto vokiečių policijos vadovas neleido, kad jo junginiai dalyvautų žudynėse, nors jo adjutantas ir labai jį spaudė. Jurbarko lietuvių policijos vadovas po pirmųjų šaudymų atsistatydino. Tačiau smulkesnės aplinkybės nėra žinomos.

Jurbarko, kaip ir beveik visiems provincijos žydams, dėl nenumatytai žiaurios grėsmės, staigių suėmimų, plėšimų ir žudynių beveik neliko laiko reakcijai. Nebuvo galimybės kolektyviai organizuotis, žydai buvo patekę į spąstus. Juos giliai sukrėtė milžiniškas lietuvių smurto protrūkis, buvęs jiems visiškai netikėtas. Nedaugeliui Jurbarko žydų pavyko pabėgti, kai kurie bandė priešintis, tačiau daugumai situacija atrodė beviltiška, nebuvo galimybių nei pabėgti, nei pasipriešinti – vokiečių ir lietuvių teroras buvo pernelyg didelis, o aplinka – pernelyg priešiška.

Per kelias valandas Jurbarkas atsidūrė vokiečių rankose. Utenoje viskas vyko kitaip. Apskritis ir miestas buvo užimti tik penktą dieną. Koks buvo tenykščių lietuvių elgesys, jei jo nuo pat pradžių nekontroliavo vokiečių antisemitinės pakraipos institucijos?

Žydų žudymas Utenos apskrityje

Apskrities miestas Utena yra Lietuvos šiaurės rytuose važiuojant pagrindine magistrale iš Kauno į Daugpilį (*Dünaburg*). Būdamas toli nuo Vokietijos-Lietuvos sienos, jis tik keliasdešimt kilometrų nutolęs nuo Latvijos. Apskrityje gyveno maždaug 115 000 žmonių, iš jų daugiau kaip 10 000 Utenoje, tarp jų – 3–4 tūkst. žydų. Dar XIX a. pabaigoje žydai sudarė 70–80 % Utenos, jos apskrities miestelių bei kai kurių kaimų gyventojų. Prasta carinės Rusijos ekonominė situacija bei politinės sąlygos privertė daugelį žydų išvykti, ypač į Pietų Afriką ir Jungtines Valstijas. Tačiau reikšmingiausias persilaužimas įvyko per Pirmąjį pasaulinį karą, kai į Rusiją evakavosi didžioji dauguma žydų. Atgal sugrįžo tik du trečdaliai, tad iki Antrojo pasaulinio karo žydai dar sudarė pusę tokių miestelių kaip Molėtai ir Anykščiai gyventojų. Žydai beveik negalėjo įsigyti žemės, net ir vykdant žemės reformą, kai buvo įkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė. Jie buvo daugiausia prekeiviai, amatininkai ir smulkūs verslininkai. 1931 m. žydams priklausė 84 Utenos parduotuvės iš 97 ir 30 lengvosios pramonės įmonių iš 40, mieste veikė 150 žydų laikomų

dirbtuvių.³¹³ Kitų tautybių Utenos gyventojai daugiausia gyveno iš žemės ūkio arba dirbo valdžios ir mokymo įstaigose. Daug žydų buvo neturtingi. Veikė įvairios žydų mokyklos, visuomeninės, kultūrinės ir politinės organizacijos.

1941 m. gegužės mėn. Utenos apskrityje dokumentais užfiksuoti pirmieji partizanų junginiai, kurie buvo antisemitinės ir antibolševikinės pakraipos. Tačiau didelio narių antplūdžio jie sulaukė tik per pirmuosius trėmimus 1941 m. birželio 13–14 d., kai į miškus pabėgo šimtai ginklus turėjusių vyrų.³¹⁴ Šie vyrai, kurie iki 1940 m. daugiausiai priklausė Šaulių sąjungai, per radiją sužinojo, kad prasidėjo karas, buvo užimtas Kaunas ir laikinoji vyriausybė paskelbė nepriklausomybę. Leitenantas Antanas Patalauskas vadovavo 76 vyrų partizanų grupei. Kadangi vokiečiai į šią vietovę atvyko tik po keturių dienų, iki tol nuolat vyko sovietinių junginių ir antisovietinių sukilėlių susirėmimai, kurių metu abiejose pusėse žuvo žmonės. Kaimuose buvo suimta dešimtys žmonių, tariamai simpatizavusių sovietams, o kai kuriose vietovėse sukilėliai užėmė valdžią dar prieš atvykstant vokiečių vermachtui. Vienas vietoves padegė besitraukianti Raudonoji armija ir NKVD daliniai, kitos sudegė nuo vokiečių bombų, tarp jų ir žydų gyvenamas Utenos kvartalas. Jaunieji lietuviai padėjo vokiečių daliniams kaip vedliai.³¹⁵ Sukilėliai saugojo svarbiausius infrastruktūros objektus, medžiojo raudonarmiečius, iš dalies tam, kad atimtų jų ginklus. Jie paleido iš kalėjimų kalinius, kurių dalis priklausė antisovietiniam pogrindžiui ir buvo suimta dar prieš prasidedant karui. Dauguma lietuvių žinių apie prasidėjusį karą sutiko iškėlę Lietuvos vėliavas, skambindami bažnyčios varpais ir labai džiaugdamiesi.³¹⁶ Į Kauną siunčiamuose pranešimuose partizanai vadino save valstiečiais-partizanais, o savo veiklą įvardijo kaip valstiečių sukilimą prieš bolševikų vyriausybę.³¹⁷ Iki 1941 m. birželio 27 d. apskrityje buvo 484 partizanais užregistruoti vyrai, turėję vokiečių leidimą nešioti ginklą.³¹⁸ Paklausę per radiją paskelbtų raginimų, daugelis valdininkų ir policininkų grįžo į savo postus, kuriuose dirbo iki 1940

³¹³ Plg. Pinkas HaKehillot, p. 121t.; apie Utenos žydų gyvenimą 1921–1936 žr. Lown, *Memories*.

³¹⁴ Pirmoji ataskaita, 1941-8-7, NARA, RG 226, M 1499, Roll 258, l. 17; Lietuvos KGB vadovo Gladkovo ataskaita, datuota 1941-6-21, pagal Škirpą, *Aufstand*, p. 269t.

³¹⁵ Plg. Valerijos Žemaitytės pasakojimas, *Vanagas, Nenusigirėžk*, p. 101; *Bubnys, Lietuva*, S. 43.

³¹⁶ Plg. evakuotų sovietinių funkcionierių 1942 m. rugsėjo mėn. pranešimus apie pirmąsias karo dienas Molėtuose, Užpaliuose ir Daugaliuose, išspausdintus: *Brandišauskas*, 1941 m., p. 319–325 ir p. 347t.; lietuvių sukilėlių 1941 m. birželio mėn. pranešimai apie Alantą, Molėtus ir Utenos apskritį, ten pat, p. 156-162.

³¹⁷ Plg. pažymėjimai partizanams karo pradžioje, LCVA, R 1652-1-1, l. 12.

³¹⁸ Plg. sąrašus LCVA, R 1652-1-1, l. 1-6, išspausdinta: *Brandišauskas*, 1941 m., p. 163–174; Utenos miesto komendanto kapitono Benedikto Kaletkos įsakymas Nr. 1, datuotas 1941-6-26, LCVA, R 1444-1-9, l. 56.

m. Nuo birželio 25 d. voldemarininkas ir gestapo agentas Malinauskas vėl tapo Utenos policijos viršininku.³¹⁹ Utenos burmistras buvo Žukas, laikomas Smetonos šalininku.

Pirmosiomis karo dienomis į apskritį atvyko daugybė pabėgėlių iš vakariau esančių Lietuvos vietovių. Daugelį jų lietuvių partizanai suėmė. Jie buvo laikomi barbariškomis sąlygomis, pavyzdžiui, Anykščių sinagogoje, saugant lietuviams, ir po to dažniausiai išsiunčiami atgal į gimtąsias vietas.³²⁰ Visame kelyje, kuris veda iš Kauno šiaurės rytų kryptimi per Ukmergę ir Uteną į Daugpilį, buvo pilna besitraukiančių raudonarmiečių ir pabėgėlių. Šiame kelio ruože nuo sukilėlių rankos žuvo daug žydų, nors tikslus skaičius lieka neaiškus.³²¹

1941 m. birželio 26 d. per Uteną pakeliui į Daugpilį ėmė traukti 56-osios armijos korpuso 4-oji tankų grupė.³²² Dar prieš tai visoje apskrityje prasidėjo smurtas prieš žydus. Lietuviai sukilėliai įsiverždavo į žydų namus, apieškodavo juos ir apiplėšdavo, kankindavo jų gyventojus, buvo ir pirmosios aukos. Dar pirmąją karo dieną netoli Anykščių buvo išžaginta ir po to nužudyta jauna žydė.³²³ Pradėta suiminėti žmones, pirmiausia vadinamąją žydų inteligentiją, komunistus, komjaunuolius ir tariamus sovietų režimo rėmėjus.³²⁴ Pagal apleistų institucijų bylas buvo sudaryti įtartinų asmenų sąrašai su pastabomis apie juos.³²⁵

Visą 1941 m. liepą dažnai besikeičiančios vietos komendantūros skirdavo 691-ojo karo lauko žandarmerijos skyriaus komandas padėti vokiečių karinei valdžiai Utenoje.³²⁶ Atvykus vokiečių okupantams, antisemitinė politika tapo sisteminga. Žydai turėdavo dirbti žeminančius

---

³¹⁹ Plg. Lietuvos saugumo policijos vado Malinausko ataskaitą, datuotą 1943-3-16, LCVA, R 1399-1-9, l. 179. Po to Malinauskas buvo perkeltas į Švenčionis, jį pakeitė Mikas Kazlauskas. Nuo 1941-9-24 Utenos saugumo vadovu buvo paskirtas Jonas Čėsna, dirbęs su pareigūnais Griepeliu ir Karosu. Pirmasis saugumo vadovas buvo Bronius [?]^{sevičius}, plg. jo įsakymą dėl komunistų persekiojimo, datuotą 1941-7-13, Masinės žudynės, t. 2, p. 310.

³²⁰ Plg. Gelpernas, Sinagogoje, p. 86–88; V. Butko parodymai, 1951-6-7, Masinės žudynės, t. 2, p. 310t.; Pabėgėlio iš Jonavos pasakojimas apie Uteną, Jerušalmi, Pinkas Šavli, p. 335.

³²¹ Plg. Ganor, Leben, 39–51; Tory, Holocaust, p. 6.

³²² Plg. 4-osios tankų grupės, Ia KD (KTB Panzergruppe 4, Ia), BA-MA, RH 21-4/14.

³²³ Plg. Domicelės Kunčinienės pasakojimas, Vanagas, p. 111; Pinkas HaKehillot, p. 154.

³²⁴ Plg. Vanagas, Nenusigrėžk, p. 47; Pinkas HaKehillot, p. 124.

³²⁵ Plg. Rukšėnas, Politika, p. 137 su nuoroda į LCVA, R 715-1-1, l. 129.

³²⁶ 862 VK (OK 862) (1941-7-7 – 1941-7-16), II 349 VK (1941-7-16 – 1941-7-20); II 350 VK (nuo 1941-7-20). Plg. 281-osios apsaugos divizijos Ia karininko KD (KTB Sich.Div. 281, Ia), įsakymai, datuoti 1941-7-16 ir 1941-7-19, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 745t.; 281-osios apsaugos divizijos VII skyriaus veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, Abt. VII), 1941-7-10, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, l. 498. Vos savaitę (liepos 10–15 d.) 281-osios apsaugos divizijos būstinė buvo Utenoje. Plg. 281-osios apsaugos divizijos KD (KTB Sich.Div. 281), IVa veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht IVa) 1941 3 25 – 1941 12 31, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 5.

darbus. Jie buvo verčiami ieškoti minų, kai kuriuos minos sudraskydavo.³²⁷ Per kelias dienas visi žydų namai buvo paženklinėti užrašu „žydas“, tad galėjo tapti lietuvių ir vokiečių savivalės objektu. Žydų turto plėšimas ir grobstymas bei prievarta prieš juos staiga tapo nebaudžiami. Didžioji dalis žydų tautybės vyrų buvo uždaryta į kalėjimą. Trys sinagogos ir maldos namai buvo išniekinti, rabinai atsisakydavo deginti torų ritinėlius, dėl to buvo viešai kankinami ir sunkiai žalojami. Sugriautos kulto vietos buvo paverstos kalėjimais, į kuriuos buvo uždaromi žydai, pabėgėliai, komunistai ir komjaunuoliai.³²⁸

1941 m. liepos 14 d. rytą lietuvių miesto valdžia paskelbė įsakymą, pagal kurį visi žydai iki pietų turėjo išvykti iš miesto, o tie, ką dar pavyktų surasti, būsią sušaudyti. Per kelias valandas žydai turėjo susiruošti į Šilinės miškelį už miesto, kur jie buvo registruojami ir privalėjo atiduoti vertingus daiktus.

Per spaudą ir radiją buvo pranešta, kad Utena esanti pirmasis Lietuvos miestas „išvalytas nuo žydų“ (*judenrein*)³²⁹

Daugiau kaip dvi savaites miške buvo laikoma beveik 2 000 žydų, kurie kentė purvą, nepalankias oro sąlygas ir lietuvių sargybinių patyčias. Valgyti beveik nebuvo ką. Jaunesnieji turėjo ištisas dienas dirbti. Iš naujo buvo suregistruoti visi vyrai ir moterys nuo 17 iki 55 m. amžiaus.³³⁰ Dviejų didelio masto šaudymų metu 1941 m. liepos 31 d. ir rugpjūčio 7 d. už trijų kilometrų esančiame Rašės miške buvo nužudyta 718 žydų, 103 žydės ir trys kiti asmenys.³³¹ Vokiečių ir lietuvių policija žudė žydus vietinės lietuvių valdžios atstovų akivaizdoje, iš Kauno du kartus buvo atvykęs vadinamasis Hamanno „skrajojantis būrys“ (*Rollkommando Hamann*). Zadokas Bleimanas ir Kalmanas Katzas užpuolė vokiečių šaulius. Katzas žuvo, o Bleimanui pavyko pabėgti. Tad vėliau jis turėjo galimybę papasakoti apie šias masines žudynes.³³² Vėliau

³²⁷ Plg. Liudininko Tzodoko Bleimano pasakojimas: Oshry, *Annihilation*, p. 268.

³²⁸ Plg. Utenos saugumo viršininko įsakymas dėl 30 žydų tautybės vyrų įkalinimo sinagogoje, datuotas 1941-4-14, LCVA, R 715-1-1, l. 2; 12 suimtųjų, tarp jų dviejų žydų, pavardės, ten pat, l. 19; Bubnys, *Getai*, p. 176t.

³²⁹ Oshry, *Annihilation*, p. 268.

³³⁰ Musja Burštenaitė liko gyva ir 1945-3-16 sovietinei Komisijai 1944 papasakojo apie šį miško „getą“, GARF, 7021-94-433, l. 56-57R.

³³¹ OB 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąrašas, sudarytas 1941-9-10, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 78; liepos 31: 235 vyr., 16 mot., 1 liet. kom., 1 žudikas-recidyvistas, vykėdės plėšimus (256); rugpjūčio 7: 483 vyrai, 87 moterys, 1 lietuvis.

³³² Oshry, *Annihilation*, p. 268-271, Pinkas HaKehillot, p. 124t.

dviejų savaičių laikotarpiui Utenos mieste buvo įrengtas improvizuotas getas, kuriame buvo gyvenama pasigailėtinomis sąlygomis.³³³

1941 m. rugpjūčio 29 d. Rašės miške buvo sušaudyti iki tol gyvi likę senyvo amžiaus vyrai, moterys ir vaikai iš Utenos ir aplinkinių vietovių, vien iš Utenos ir Molėtų – 582 vyrai, 1 731 moteris ir 1 469 vaikai. Šį kartą vietiniams žudikams į pagalbą atėjo lietuvių junginiai iš kitų vietovių ir greičiausiai keletas Hamanno vadovaujamų vokiečių iš Lietuvos saugumo policijos vadovybės bei lietuvių pagalbinio policijos bataliono trečiasis būrys.³³⁴ Patalausko vadovaujama partizanų grupė įvairiais būdais dalyvavo antisemitinėje politikoje. Ji suiminėjo žydus, gabeno juos į Šilinės mišką, dalyvavo įrengiant getą Utenoje, paskyrė A. Jodėną geto komendantu ir budėjo žudynių vietose. Rugsėjo pradžioje ji buvo paleista.³³⁵

1944 m. sovietų ypatingoji komisija ten esančiose aštuoniose masinėse kapavietėse aptiko maždaug 9 000 žmonių palaikus.³³⁶ Rašės miškas buvo tapęs didžiausia žydų naikinimo vieta Utenos apskrityje.

Už kilometro nuo Anykščių ir nuo Molėtų tą pačią 1941 m. rugpjūčio 29 d. lietuvių junginiai, vadovaujami vokiečių, taip pat sušaudė atitinkamai 1 500 ir 700 aukų.

Masinės žudynės, kuriose žuvo maždaug 2 000 žydų, Anykščiuose taip pat prasidėjo nuo suėmimų ir plėšimų, kurie sustiprėjo atėjus vokiečių vermachtui.³³⁷ Vietos žydai ir pabėgėliai buvo sukišti į kalėjimą, sinagogas ir mokymo namus, kur juos dvi savaites terorizavo lietuvių sargyba. Buvo dešimtys aukų, daugybė išžaginimo atvejų. Vietos kunigas Čepėnas bergždžiai stengėsi pasiekti, kad smurtas prieš žydus liautųsi.³³⁸

Paleidus nevietinius žydus, likusieji – kaip ir Utenoje – turėjo vykti į netoliese esantį mišką ir ten gyventi ištisas savaites. 1941 m. liepos pabaigoje ant Liudiškių (vok. *Hasenberg*)

---

³³³ Plg. Bubnys, Getai, p. 177.

³³⁴ 2-ojo lietuvių policijos bataliono iš Kauno 3-asis būrys rugpjūčio 26-31 d. vykdė „misiją“, o 1941 m. rugpjūčio mėn. Utenos apskrityje įvykdytos žmogžudystės saugumo policijos vado ataskaitose buvo priskiriamos Hamanno būriui, plg. pagalbinio policijos bataliono įsakymą Nr. 68, čia pagal kopiją iš SWC, Nr. 59/60; žudant kaimyniniuose Anykščiuose turėjo dalyvauti „aktyvistai“ iš Šiaulių, Vanagas, Nenusigrėžk, p. 47.

³³⁵ Plg. Bubnys, Getai, p. 177.

³³⁶ 1944-11-15 d. aktas, GARF, 7021-94-433, l. 1-2R. Liudininkų pasakojimai apie žydų kelionę į žudynių vietą, ten pat, l. 1R.

³³⁷ Plg. Pinkas ha-Kehillot, p. 151-155; Leibo Koniuchowskio pasakojimas, glaudžiai susijęs su išgyvenusio Motlo prisiminimais, p. 150-241; GARF, 7021-94-433, l. 1R-2, taip pat ir apie Molėtus.

³³⁸ Plg. Bubnys, Getai, p. 71.

kalvos buvo sušaudyti pirmiausia vyrai, o po mėnesio – visi kiti, po to kai jie trumpam buvo nugabenti į vietinį improvizuotą getą. Molėtuose, vos tik sukilėliai sužinojo apie prasidėjusį karą, taip pat labai greitai prasidėjo jaunų vyrų suėmimai, priverstiniai darbai, plėšimai.³³⁹ Pirmosios savaitės nusinešė apie 60 aukų, suimtieji buvo gabenami ir į Uteną, kur jų laukė tenykščių suimtųjų likimas. Antrojoje rugpjūčio pusėje visi Molėtų žydai buvo izoliuoti sinagogoje, o 1941 m. rugpjūčio 29 d. sušaudyti netoli kaimo.³⁴⁰

Molėtuose būta padrikų bandymų pabėgti iš šaudymo vietų, tačiau jie pavyko tik nedaugeliui. O ir paabėgusieji nesugebėjo ilgą laiką išgyventi priešiškoje aplinkoje.³⁴¹

Žudynėms vadovavo vokiečių institucijos: iš pradžių vokiečių vermachto vietos komendantūra (VK), o nuo 1941 m. rugpjūčio pradžios – Šiaulių apygardos komisariato civilinė valdžia, bendradarbiaudama, o kartais ir nesutardama, su jungtiniu saugumo policijos 2-uoju ir 3-uoju OB bei SD būriu.³⁴² Apygardos komisaras Hansas Gewecke 1941 m. rugsėjo 10 d. gyrėsi generaliniam komisarui von Rentelnui, kad pagal jo instrukcijas „beveik visos apskritys yra išvalytos nuo žydų“ ir kad „žydų klausimas Šiaulių apygardoje buvo sprendžiamas su reikiamu intensyvumu ir nacionalsocialistiniu griežtumu“. Taip sakydamas jis turėjo galvoje Rokiškio, Panevėžio, Kretingos, Raseinių, Biržų, Mažeikių, Telšių, Tauragės, Utenos ir Zarasų apskritis.³⁴³

1941 m. liepos 4 d. vietos spauda, kurią tuo metu cenzūravo vokiečiai, paragino padėti vokiečiams kariauti ir „išvalyti tėvynę nuo bolševikų, žydų ir kitų lietuvių tautos išdavikų“.³⁴⁴

Kai rugpjūčio pabaigoje šiose apskrityse buvo baigta žudyti žydus, 1941 m. rugsėjo 2 d. buvo išplatintas Utenos vietos komendantūros įsakymas per dvi savaites nuginkluoti buvusius lietuvių partizanus; taip ir buvo padaryta.³⁴⁵ Paskatinta vietos vokiečių komendanto, vokiečių

³³⁹ Plg. Pinkas ha-Kehillot, p. 374-377.

³⁴⁰ Plg. taip pat Bubnys, Getai, p. 74-77; Eidintas, Byla, p. 140t.

³⁴¹ Plg. tėvo ir sūnaus Natelovičių atsisveikinimo laišką iš Molėtų kalėjimo, rašytą giminaičiams 1941-12-21. Igud Jozei Lita archyvas, Nr. 3181. Jiems pavyko pabėgti 1941-8-29, tačiau 1941 m. gruodį juos vėl sučiupo ir dabar jų laukė mirtis. Jie rašė žiną, „kaip atrodo pasaulis be žydų“. Plg. 1941 m. pabaigoje pabėgusios žydų šeimos iš Molėtų suėmimą, kurį 1942-1-31 įvykdė Utenos saugumas, LCVA, R 715-1-2, l. 30-41.

³⁴² Apie vietos komendantūros vaidmenį žr. Rukšėnas, Politika, p. 115; Zadokas Bleimanas, 1941-8-29 Utenoje vykusią masinių žudynių liudininkas, nurodė, kad burmistras kaip žiūrovas stovėjęs prie masinės kapavietės, Oshry, p. 271.

³⁴³ Šiaulių apygardos komisaro laiškas Lietuvos generaliniam komisarui, datuotas 1941-9-10, BA, R 90/146.

³⁴⁴ „Išlaisvintas Panevėžietis“, 1941-7-4, išspausdintas: Masinės žudynės, t. 1, p. 51.

³⁴⁵ Zarasų savisaugos vado laiškas visiems partizanų vadams, parašytas 1941-9-2, LCVA, R 1106-2-18, l. 82. Po to ranka įrašyta Norkaus pastaba apie vykdymą, 1941-9-15.

saugumo policija reikalavo atleisti apskrities viršininką Praną Grebliauską ir burmistrą Žuką, kuri turėjo pakeisti partizanų vadas ir lietuvių kariuomenės leitenantas Antanas Palauskas, taip pat ir policijos vadovus.³⁴⁶ Tokio reikalavimo priežastis – pasipelnymas iš žydų turto, į kurią pretendavo ir patys vokiečiai. Vis dėlto 1943 m. pabaigoje Žukas tapo Utenos apskrities viršininku.³⁴⁷ Ankstesnysis apskrities viršininkas Pranas Grebliauskas buvo suimtas 1941 m. lapkričio 14 d., apkaltintas neperdavęs žydų turto ir pasisavinęs žydams priklausiusius daiktus.³⁴⁸ Lietuvių aktyvistai dažniausiai plėšdavo žydų butus atlikdami juose kratas.³⁴⁹

Nusikaltimų vaizdai Utenos apskrityje labai primena Jurbarko pavyzdį. Tačiau čia buvo daugiau laiko gausesniems ir brutalesniems išpuoliams prieš žydus, pereinantiems į žudymus, plėšimus ir pažeminimus. Nuo pat pirmųjų dienų suėmimai tapo įprastu reiškiniu. Per kelias savaites iš žydų buvo atimtas visas turtas, jie buvo izoliuoti ir turėjo gyventi vargingomis sąlygomis, tik nedaugelis sulaukdavo pažįstamų lietuvių pagalbos. Policijai ir sukilėliams vadovavo radikalūs nacionalistai, kurie dar iki karo palaikė glaudžius ryšius su nacionalsocialistine Vokietija. Tai, kad burmistras Žukas nepriklausė dešiniųjų radikalų stovyklai, o laikėsi krikščioniškų demokratių ir konservatyvių pažiūrų, neturėjo jokios įtakos žydų persekiojimo ir žudymo eigai.

Vis dėlto vokiečių iniciatyva galutinai išžudyti žydų tautybės gyventojus yra akivaizdi; taip pat aiškus ir visuotinis lietuvių valdžios bei policijos noras bendradarbiauti bei daugumai ne žydų gyventojų būdingas „priešiškas neutralumas“. Nepritarimas ir įniršis ant sovietų okupantų šiame regione pasireiškė dar 1941 m. pavasarį, steigiant pirmąsias antisovietines pagrindžio grupes. 1941 m. birželio 13-14 d. vykę trėmimai taip pat turėjo pasekmių – miškuose gerokai padidėjo sukilimui pasirengusių vyrų antplūdis.

Prisimenant iškeltus klausimus, kieno iniciatyva imta persekioti žydus, Jurbarko ir Utenos palyginimas rodo, kad persekiojimai ir žmogžudystės šiuose miestuose, nepaisant skirtingų sąlygų, ne itin skiriasi. Jurbarko paprasčiausiai nebuvo vietos pačių lietuvių iniciatyvai, o Utenoje

³⁴⁶ Plg. Joachimo Hamanno pažyma saugumo policijos vadui Karlui Jägeriui, rašyta 1941-8-31, LCVA, R 1399-1-9, l. 278; Jägerio laiškas generaliniam komisarui von Rentelnui, datuotas 1941-9-3, ten pat, R 1399-1-7, l. 89.

³⁴⁷ Plg. Bubnys, Lietuva, p. 396.

³⁴⁸ Plg. Bubnys, Lietuva, p. 396; Pranešimas apie įvykį (Ereignismeldung) Nr. 154, 1942-1-12, BA, R 58/220, l. 78.

³⁴⁹ 281-osios apsaug. div. VII sk. veiklos ataskaita (Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, Abt. VII), parengta 1941-7-27, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, l. 522.

jos užteko. Dar prieš pasirodant vokiečiams, Utenoje buvo įvykdytos kelios žmogžudystės ir išžaginimai, tačiau įrodymų, kad lietuviai būtų vadovavę didelio masto žydų žudymo kampanijai, nėra. Tam reikėjo vokiečių iniciatyvos ir vadovavimo, tačiau vokiečiai vis dėlto galėjo pasikliauti dideliu atitinkamų lietuvių valdžios ir policijos atstovų noru padėti. Pagrindinei Lietuvos gyventojų daliai atrodė, kad žydai kolektyviai buvo netekę žmogaus teisių: teisės į asmens, būsto ir nuosavybės neliečiamybę ir galiausiai tiesiog teisės gyventi. Dauguma jų tylomis sutiko visų vaikų, moterų ir vyrų nužudymą. Ir tokios reakcijos užteko, kad vokiečių okupantams ir ryžtingajai dešiniųjų radikalų mažumai bei pastarajai nepriklausiusiems, tačiau pakankamai antisemitiškai nusiteikusiems pareigūnams būtų galima žudyti iš visas žydų bendruomenes. Beveik visais atvejais žudynėse tiesiogiai dalyvaudavo dvi žmonių grupės: pirma, nuolatiniai per kelias savaites suformuoti ir sistemingai visur važinėjantys vokiečių bei lietuvių policijos žudikų būriai ir, antra, vietos viešoji tvarkos policija, bei į pagalbines policijas dažnai pereinavę partizanai. Daugeliu atvejų kontrolės ir aukščiausių įsakymo galią čia turėjo politinė, o ne policinė vadovybė.

NAIKINIMO DOKUMENTAVIMAS: JÄGERIO RAPORTAI IR MIRTINAS 1941 METŲ VĖLYVOS VASAROS BEI RUDENS SMŪGIS

Reivyčio byla leidžia iš dalies pažvelgti į žydų suvarymą į getus ir jų turto nusavinimą, o Jurbarko ir Utenos atvejai detalčiai bei ryškiai atspindi genocido procesą, taip pat ir galutinį žydų sunaikinimą. Kita vertus, liūdnai pagarsėjęs Karlo Jägerio raportas pateikia bendrą Lietuvos žydų sunaikinimo vaizdą. Skirtingai nuo mažai žinomos Lietuvos policijos bylos, paremtos Įsakymu Nr. 3, Jägerio dokumentai yra dažniausiai cituojami kaip “galutinio sprendimo” šaltinis. Nors 1941 metų gruodžio 1 d. OB 3 raportas į Berlyną yra geriausiai žinomas, tai buvo antras pulkininko pranešimas apie genocidą. Pirmasis parašytas 1941 rugsėjo 10 d., kai žydų naikinimas provincijose buvo jau įsisiūbavęs.

Rugsėjo mėnesį Jägeris pranešė, kad “partizanai” pogromų metu sunaikino maždaug 4000 žydų, iš kurių beveik 800 žuvo “OB1b operatyvinės veiklos metu”, tai yra prieš Kaune įsitvirtinant OB 3. Kadangi žudynės Lietūkio komplekse, kaip ir žudynės Viliampolėje paskutinę birželio savaitę, įvykę Ehrlingerio budėjimo metu, tikėtina, kad taip Jägeris apskaičiavo Klimaičio

būrio ir kitų nekontroliuojamų gaivalų nužudytas aukas. Yra išlikę nedaug liudijimų apie tikrus pogromus (kalbama apie spontaniškus gyventojų išpuolius prieš žydus) po to, kai žiaurumai buvo vykdomi kontroliuojant OB1b; todėl sunku įvertinti kitų 3200 žydų sunaikinimą, kurie, kaip pranešama, buvo nužudyti Jägeriui įsakius. Kadangi nėra žinių, kad pasibaigus birželiui būtų buvę pogromų, prilygstančių Vilijampolėje birželio 25-26 d. vykusioms žudynėms, labai tikėtina, kad į skaičių “3200” įskaitomos ir anksčiau minėtų žudynių Septintajame forte aukos. Jägeris praneša, kad “OB 3 akcijos laikotarpiu” 463 žydai (416 vyrai ir 47 moterys) buvo nužudyti 1941 metų liepos 4 d. Praėjus dviem dienoms, dar 2514 žydų buvo sušaudyta iš kulkosvaidžių (*durch Maschinengewehr*), aišku, tai negali būti vadinama pogromais. Savo vėlesniame (gruodžio 1 d.) raporte Jägeris pabrėžia, kad liepos 4 ir 6 d. žudynes įvykdė lietuviai partizanai “mano įsakymu ir man vadovaujant.”³⁵⁰ Čia aiškiai kalbama apie aukščiau aprašytus veiksmus Kaune.

Viską susumavus, rugsėjo 10 d. raportas suteikia informacijos apie žudynes, vykusias atskirose Lietuvos vietovėse; jame iš viso įvardytos 76 355 aukos.³⁵¹ Savo geriau žinomoje gruodžio 1 d. genocido buhalterijoje Jägeris šiek tiek pakeitė pradinių žudynių apibūdinimą, pabrėždamas, kad, prieš OB 3 perimant saugumo policijos pareigas, 4000 žydų likvidavo tiktai partizanai pogromų *ir* žudynių metu [mano paryškinimas].³⁵² Tačiau kyla neaiškumų dėl aplinkybių, kuriomis vyko žudynės. Be to, tiksliai nežinoma, kaip tarpusavyje yra susiję Jägerio ir Stahleckerio pateikti aukų skaičiai.

Kad ir kaip būtų, dauguma žudynių, kurios buvo įvykdytos prasidedant antrai liepos savaitei, tai yra suformavus Hamanno skrajojantį būrį (*Rollkommando*), savo pobūdžiu labai skyrėsi nuo ankstesniųjų. Be to, laikotarpis nuo liepos pradžios iki rugpjūčio vidurio taip pat buvo kitoks, jeigu palygintume jį su “galutinio sprendimo”, kurio operatyvinės ištakos atsispindi Reivyčio byloje, pradžia Lietuvoje. Didžiosios Lietuvos žydų bendruomenės sunaikinimo procesą (žiūrėkite 3 lentelę) įmanoma suvokti, išanalizavus išsamiausią žudynių statistiką, kuri pateikiama Jägerio 1941 metų gruodžio mėnesio raporte. Šalia užfiksuotų mirčių pačioje Lietuvoje, Saugumo

---

³⁵⁰ Jägeris, 1941 metų gruodžio 1 d. raportas.

³⁵¹ LVOA, F. 3377, Ap. 55, b. 60. Originalo, laikomo Centriniam Sovietų armijos archyve Maskvoje, fotostatas.

³⁵² Jägeris, 1941 metų gruodžio 1 d. raportas.

policija ir SD vadovybė Kaune taip pat buvo atsakinga už daugelį veiksmų už Lietuvos ribų - Daugpilyje (Latvijoje) ir vakarinėje Baltarusijoje (4 lentelė).

3 Lentelė

Jägerio raportas: žudynės Lietuvoje³⁵³

<u>Vadovybės atsakomybė</u>	<u>Praneštos veiksmų datos</u>	<u>Skaičius (aukų kategorijos)</u>
1b OB Klimaitis ir sukilėliai partizanai, kiti elementai	iki 1941 metų liepos 2 d.	4 000 (žydai)
OB 3	1941 metų liepos 4 d. ir 6 d. (VII Fortas)	2 977 (žydai)

³⁵³ Paremta Jägerio 1941 metų gruodžio 1 d. raportu; pataisytos nedidelės skaičiavimo klaidos, padarytos Kauno SD biure, tarp jų ir klaida 3-e puslapyje, kur bendras skaičius turėtų būti ne 47 814, o 48 014.

OB 3 skrajojantis būrys	1941 metų liepos 7 d. – 1941 metų liepos 31 d.	1 260 (žydai) 157 (komunistai) 2 (lietuviai) 1 (lenkas) 3 (nusikaltėliai) 1 423 (iš viso)
	1941 metų rugpjūčio 1 d. – rugpjūčio 14 d.	4 756 (žydai) ³⁵⁴ 28 (komunistai) 2 (lietuviai) 1 (nusikaltėlis) 4 787 (iš viso)
OB 3 skrajojantis būrys/Teilkommando	1941 metų rugpjūčio 15 d.– rugpjūčio 31 d. ³⁵⁵	32 909 (žydai) 544 (psichiniai ligoniai) 432 (rusai) 82 (komunistai) 4 (rusų karo belaisviai) 1 (partizanas) 2 (lenkai) 33 974 (iš viso)

³⁵⁷ Skaičiavimo klaidos originale 1941 metų rugpjūčio 13 d. dėl veiksmų Alytuje (pateikta 719, turėtų būti 718).

³⁵⁸ Įtrauktas mažas žudynių skaičius Raseiniuose ir Rokiškyje (šios žudynės įvyko iki 1941 metų rugpjūčio vidurio), taip pat ir Teilkommando veiksmai tarp 1941 metų rugpjūčio 12 d. ir 1941 metų rugsėjo 1 d. Be to, 1941 metų rugpjūčio 19 d. veiksmų Ukmergėje aukų skaičius skiriasi 2 (turėtų būti 643, o ne 645), ir veiksmų Joniškyje aukų skaičius padidintas 200 (turėtų būti 355, o ne 555). Taip pat yra įtrauktas nenustatytas žudynių skaičius Alytuje ir jo apylinkėse 1941 metų rugpjūčio 13 d.

OB 3 skrajojantis būrys/Teilkommando	1941 metų rugsėjo 1 d. – rugsėjo 15 d. ³⁵⁶	28 707 (žydai) 109 (psichiniai ligoniai) 43 (ne žydai kaimiečiai) 1 (vokietis) 1 (rusas) 28 861 (iš viso)
OB 3 skrajojantis būrys	1941 metų rugsėjo 16 d. – rugsėjo 30 d.	11 671 (žydai) 4 (komunistai) 11 675 (iš viso)
	1941 metų spalio 1 d.– spalio 15 d.	10 752 (žydai) 10 752 (iš viso)
OB/Kauno SP 3 ir SD/Rauca	1941 metų spalio 16 d. – spalio 31 d.	18,027 (žydai) 18 027 (iš viso)
OB 3 Skrajojantis būrys	1941 metų lapkričio 1 d.– lapkričio 15 d.	2,991 (žydai) 2 991 (iš viso)

³⁵⁹ Įtrauktas nenustatytas skaičius iš veiksmų, įvykdytų 1941 metų rugpjūčio 28 d.

	1941 metų lapkričio 16 d. – lapkričio 30 d.	4 934 (Vokietijos ir Austrijos žydai) 252 (Lietuvos žydai) 15 (teroristai) 9 (karo belaisviai) 9 (lenkai) 1 (vokietis) 5 220 (iš viso)
--	---	---

Be to, šalia užregistruotų aukų pačioje Lietuvoje, saugumo policija ir SD vadovybė Kaune taip pat buvo atsakinga už daugelį veiksmų už Lietuvos ribų - Daugpilyje (Latvijoje) ir vakarinėje Baltarusijoje (4 lentelė).

4 lentelė

Jägerio raportas: OB 3 įvykdytos žudynės Latvijoje ir Baltarusijoje

<u>Vadovybė, atsakinga už operacijas (Vieta)</u>	<u>Vykdytų operacijų datos</u>	<u>Skaičius (aukų kategorijos)</u>
OB 3 Teilkommando (Daugpilis)	1941 metų liepos 13 d. – rugpjūčio 21 d.	9 012 (žydai) 573 (komunistai) 9 585 (iš viso)

OB 3 skrajojantis būrys (Daugpilis)	1941 metų rugpjūčio 22 d.	5 (komunistai) 5 (latviai) 5 (čigonai) 3 (lenkai) 2 (žydai) 1 (rusai) 21 (iš viso)
OB 3 Teilkommando (Minskas ir jo apylinkės)	1941 metų rugsėjo 23 d.- spalio 17 d.	3 031 (žydai) 19 (komunistai) 3 050 (iš viso)

1941 metų gruodžio 1 d. Jägerio raporte tvirtinama, jog naciai ir jų kolaborantai nužudė 118 302 Lietuvos žydus, tai yra žydus, gyvenusius dabartinės Lietuvos Respublikos teritorijoje. Tai yra *užfiksuotų* aukų skaičius, be žudynių Latvijoje ir Baltarusijoje, ir neįtraukiant į Kauną atvežtų užsienio piliečių žudynių, taip pat neskaičiuojant kitų kategorijų aukų, daugiausia komunistų ir psichinių ligonių, bei mažesnės grupės čigonų (sinti ir romų), nusikaltėlių ir sovietų karo belaisvių. Šios operacijos strateginė atsakomybė tenka operatyvinės grupės A (Einsatzgruppe A) vadovybei, nors taktinėmis detalėmis rūpinosi įvairūs skyriai, ypač OB 3 biuras Kaune, bendradarbiaudamas su Lietuvos policijos departamentu ir vietinėmis civilinėmis institucijomis. Operacijos vadovai naciai sėkmingai išnaudojo vietinę darbo jėgą, įgyvendindami Lietuvoje “galutinio sprendimo” etapus, susijusius su žydų koncentravimu, eksproprijavimu ir sunaikinimu.

Nepaprastai smulkmenišką organizavimo priemones, kuriomis pasižymi 1941 metų vasaros pabaigos ir rudens žudynių operacijos, taip pat atspindi sistemine genocido geografinė struktūra.³⁵⁷ Teritoriniu aspektu, tai yra pagal atskirus vokiečių administracinius vienetus, rūšiuojant Jägerio raportuose nurodytas žmogžudystes, kurios buvo įvykdytos Lietuvos

³⁵⁷ Savo 1941 metų gruodžio mėn. raporte Jägeris pabrėžė, kad šaudymai pirmiausia buvo „organizacinis“ klausimas (“Die Durchführung solcher Aktionen ist in erster Linie eine Organisationsfrage...”).

provincijoje, paaiškėja, kad šiame procese, ypač nuo 1941 m. liepos 28 d., šalia laipsniško aukų skaičiaus didėjimo esama ir aiškių regioninių ypatumų.

Iki 1941 m. rugpjūčio 26 d. Lietuvos provincijų žydų žudynės daugiausia vyko Šiaulių apygardos komisariatare (išimties atvejais - sušaudymai Alytuje, kur žuvo 951 žmogus, ir Jonavoje, kur žuvo 552 aukos). Lietuvos saugumo policijos vadovybės duomenimis, ši žudymo kampanija Šiaulių apygardoje per keturias savaites pareikalavo 23 879 aukų. Nuo 1941 m. rugpjūčio 26 d. iki rugsėjo 4 d. išryškėjo antrasis masinių žudynių ypatumas – Kauno apygardos komisariatare per savaitę žuvo 5251 žmogus. Nuo 1941 m. rugsėjo 9 d. iki spalio 9 d. vyko didelio masto žudynės Vilniaus apygardos komisariatare Alytaus apskrityje: čia buvo sušaudyta 18710 žydų. Šiaulių apygardos komisariatare masiniai šaudymai vyko toliau, ir per juos žuvo dar 12377 aukos. Taigi aukų skaičius ten pakilo iki 36216.

Tokiu būdu galima pastebėti aiškų eiliškumą: Šiaulių AK (nuo 1941 m. liepos 28 d.), Kauno AK (1941 m. rugpjūčio 26 d. – rugsėjo 4 d.) ir Vilniaus AK (1941 m. rugsėjo 9 d. – spalio 9 d.). Lemtingas lūžis įvyko 1941 m. liepos 26-27 d., kai veiklą pradėjo civilinė valdžia.

Nuo paskutinės 1941 m. liepos savaitės už žydų žudynes Lietuvoje buvo atsakinga ir civilinė valdžia, kuriai vadovaujant buvo nužudyta 95 % Lietuvos žydų, bei saugumo policija.

Regioninius ypatumus Lietuvos provincijoje, mūsų manymu, galima paaiškinti tuo, kad saugumo policijos junginiai iš pradžių buvo priskirti prie Kauno ir Vilniaus miestų, kur jie dalyvavo suvarant į getus didžiulias žydų bendruomenes. Tik po to, kai buvo įsteigti getai – 1941 rugpjūčio 15 d. Kaune ir 1941 m. rugsėjo 6 d. Vilniuje – jie pradėjo aktyviau veikti miestų apylinkėse. Šiaulių miesto žydų bendruomenė, kuriai priklausė apie keturis–penkis tūkstančius narių, nebuvo tokia didelė; ten suvarymas į getus buvo vykdomas 1941 m. rugpjūčio 22 d. – rugsėjo 1 d., kai regione jau kiekvieną dieną buvo sušaudomi tūkstančiai žydų.

Nors Jägerio raportai, kaip ir kiti operatyvinių grupių dokumentai, suteikia pagrindą bendrai nacių žudymo operacijų 1941 metų vasarą sampratai, jie, žinoma, negali atstoti išsamios Lietuvoje vykdyto genocido istorijos. Nenagrinėjant keblaus filosofinio klausimo, ar apskritai įmanoma iki galo “suprasti” tokio didelio masto žiaurumus, vis dar išlieka daugybė lengviau suvokiamų problemų, kurių nenagrinėja oficialūs dokumentai ir kurių, tiesą sakant, gali nepavykti tinkamai paaiškinti.

Visų pirma, iškyla klausimų dėl skaičių. Kelios aritmetinės klaidos OB 3 skaičiavimuose yra nereikšmingos. Svarbiau atsakyti į klausimą, ar pateikti pirmųjų karo dienų skaičiai yra iš visos Lietuvos. Jägerio raportas apima tikrai regionus, kurie buvo OB 3 jurisdikcijoje, išskyrus veiksmus vakariniuose pasienio rajonuose (Gargžduose, Kretingoje) ir kelias kitas genocido vietas, tarp jų ir Šiaulių rajono dalis; be to, į šį raportą neįtrauktos kai kurios žudynės Vilniuje, pavyzdžiui, liūdnai pagarsėjusi „Jom Kipurio akcija“. Be to, kyla klausimų dėl kai kurių 1941 metų antrą pusmetį vykdytų akcijų datų tikslumo.

Aukų apibūdinimas taip pat reikalingas tam tikrų paaiškinimų. Neįmanoma įsitikinti, ypač akcijų Vilniuje atveju, ar sąrašė esančios aukos buvo Lietuvos piliečiai, ar tarp jų esama ir dalies iš tūkstančių pabėgėlių, 1939 metais pasitraukusių iš Lenkijos; todėl, apibūdinant žydų aukų kilmę statistinėje suvestinėje, apibrėžimas „Lietuvos žydai“ gali būti ir nelabai tikslus. Įrodymų visuma leidžia manyti, kad „komunistai“ dažniausiai yra ne žydai, daugiausia lietuviai, nors aukų tautybė ne visada nurodoma.

Dar svarbiau yra tai, kad nustatant žudikų tapatybę dokumentus, ypač Jägerio antrąjį raportą, reikėtų vertinti apdairiai. Kiti šaltiniai apskritai patvirtina faktą, kad buvo suburta 8-10 ginkluotų vokiečių grupė, tapusi Hamanno skrajojančio būrio (Rollkommando) vadovaujančiu branduoliu; būrys buvo papildytas lietuviais iš naujai suformuotų TDA dalinių. Esama mažai priežasčių abejoti Jägerio teiginiu, jog žudynių operacijose vokiečiai ir lietuviai dalyvavo santykiu 1:8. Tokie skaičiai atspindi bendrą skrajojančio būrio (Rollkommando) struktūrą. Nėra abejonės, kad dauguma šaudžiusiųjų buvo lietuviai. Bet šis santykis mums mažai pasako apie žmones, dalyvavusius įvairiuose individualiuose veiksmuose 1941 metų vasarą ir rudenį, ypač didesnio masto žudynėse. „Didžioji akcija“ (*Grossaktion*) Kaune 1941 metų spalio 28-29 d. nebuvo vien tik skrajojančio būrio operacija, į ją buvo įtraukta daug lietuvių policijos bataliono personalo, tad ji žymiai skyrėsi nuo mažesniuose miesteliuose vykdytų akcijų. Taip pat įvairiose vietovėse skyrėsi vietinių „partizanų“, papildomai įtrauktų į Hamanno žudymo operacijas, skaičius. Masinės žudynės, kuriose vokiečiai sudarė žymią smogiamąją jėgą, pavyzdžiui, vokiečių policijos 65-o bataliono ir 2-ojo operatyvinio būrio atvejis Šiaulių rajone, nebuvo Jägerio įtrauktos, apskaičiuojant vokiečių-lietuvių santykį.

Nepaisant tam tikrų trūkumų, Jägerio raportai, *UdSSR Ereignismeldungen*, Staleckerio dokumentai, Reivyčio byla ir kitokia pirminė medžiaga yra svarbiausi šaltiniai, leidžiantys nustatyti bendrą žudynių Lietuvoje eigą. Lietuvos žydų sunaikinimo programos branduolį sudarė intensyvus provincijos žydų bendruomenės “valymas” (*Säuberung*), kuris nuo 1941 metų rugpjūčio vidurio iki rugsėjo vidurio įgijo karštligiškų žudynių mastą. Maždaug iš 120 000 Lietuvos Respublikos “žydų tautybės piliečių” (taip juos vadino žydų areštus vykdę lietuvių policijos pareigūnai), kurie vokiečių ataskaitose yra įrašyti kaip žuvę 1941 metų vasarą ir rudenį, daugiau nei pusė buvo nužudyta per šį keturių savaičių laikotarpį (5 lentelė).

5 Lentelė

1941 metų laiko skalė: Lietuvos žydų sunaikinimas pagal Jägerį

Birželis	Liepa	Rugpjūčio 1-14 d.	Rugpjūčio 15-31 d.	Rugsėjo 1-15 d.	Rugsėjo 16-30 d.	Spalio 1-15 d.	Spalio 16-31 d.	Lapkričio 1-15 d.	Lapkričio 16-30 d.
4 000	4 237	4 756	32 909	28 707	11 671	10 752	18 027	2 991	252

Dauguma Lietuvos žydų, kuriems nepasisekė pabėgti iš šalies, tebebuvo gyvi, kai Laikinoji Vyriausybė 1941 metų rugpjūčio 5 d. oficialiai paskelbė sustabdanti savo veiklą. Tuo metu, kai Jägeris gruodžio 1 d. baigė ruošti savo garsųjį raportą, jau buvo žuvę mažiausiai trys ketvirtadaliai Lietuvos žydų. Po 1941 metų vasaros ir rudens žudynių rugpjūčio viduryje įvyko esminis posūkis: pavienės žudymų serijos, tarnavusios ideologiniam karui su bolševizmu, virto genocido politika, “galutinio sprendimo” vykdymu visoje šalyje. Kampanijos kulminacija 1941 spalio 29 d. paženklinama žiauriausiu įvykiu. Tą dieną naciai ir jų pagalbininkai Kauno Devintajame forte sušaudė beveik 10 000 Lietuvos žydų.³⁵⁸ Niekada Lietuvos žemėje per tokį trumpą laiką dar nebuvo nužudyta tiek daug žmonių.

³⁵⁸ Faktais pagrįstas pasakojimas, kuris atskleidžia žvėriškumą siaubą, yra Avrahamo Tory knygoje *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990), 43-60.

1941 metų genocidas, kaip kruviniausias šiuolaikinės Lietuvos istorijos puslapis, turi užimti deramą vietą aptariant ir analizuojant ne tik 1941-1944 metų vokiečių okupaciją, bet ir apskritai Antrojo pasaulinio karo okupacijas ir negandas. Joks įvykis Lietuvos istorijoje negalėjo prislėgti lietuvių tokia nelaimių našta, ypač turint galvoje žiaurumo mastą: šalies istorijoje nebūta istorinių paralelių ar precedentų nei skaičiaus, nei pobūdžio prasme. Tai pakankamai aišku iš žudynių masto, bet pasikeitimas taip pat pastebimas ir kalboje, kurią vartojo žudikai. 1941 metų rudenį aukos jau nebebuvo skirstomos į politines, kriminalines ir tautines kategorijas: dabar daugumos aukų nusikaltimas tebuvo vienas – jos gimė žydais.³⁵⁹

APŽVALGA: GENOCIDO INSTITUCIJOS IR ETAPAI

1941 metų vasaros ir rudens žudynių operacijoms pirmiausia vadovavo Kauno OB 3 štabas. Darbo jėgą, kuria disponavo SD ir SP, trūkumą kompensavo vokiečių ir lietuvių įstaigų bendradarbiavimas ir teikiama pagalba – tai padėjo paspartinti žydų tapatybės nustatymą, turto konfiskavimą, jų surinkimą ir galiausiai aukų sunaikinimą. Iš vokiečių organizacijų, kurios naikinimo operacijų metu suteikė vokiečių saugumo policijai ir SD paramą transportu ir personalu, būtina pažymėti:

Vermachtą, daugiausia *Feldkommendaturen* ir saugumo divizijas;

Vokiečių policijos batalionus, pirmiausia 11-tą ir 65-tą;

Kitas policijos institucijas, tiek civilines, tiek karines (pavyzdžiui, Kriminalinę policiją ir *Feldgendarmarie*);

Vokiečių civilinę administraciją (*Zivilverwaltung*).

Vokiečių holokausto strategijos sudarymo organai į žydų sunaikinimo procesą taip pat įtraukė daug Lietuvos sukarintų, policijos ir administracijos organizacijų:

Nereguliarių pajėgų elementai, kurie kūrėsi spontaniškai arba greitai susiorganizavo, išgirde žinias apie nacių invaziją – tarp jų tokie, kaip liūdnai pagarsėjęs Klimaičio būrys ir kiti partizanai;

---

³⁵⁹ Neseniai pasirodė gerai paruošta ir išsami 1941 metų vasaros ir rudens įvykių apžvalga – tai įžanga knygai: Alfonsas Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys* (Vilnius: Vaga, 2001), 83-279. Puikią trumpą apžvalgą galima rasti Joachimo Tauberio darbe “‘Juden, Eure Geschichte auf litauischen Boden is zu Ende!’ Litauen und der Holocaust im Jahr 1941,” *Osteuropa*, 9/10 (2002), 1346-1360.

TDA, vėliau pervadinto į Savigynos batalionus, daliniai, literatūroje dažnai vadinami *Schutzmannschaften*;

Kauno policijos departamentas ir dauguma vietinės policijos, atkurtos, sovietams pasitraukus;
Lietuvos slaptosios policijos agentai ir pareigūnai;

Svarbios Lietuvos civilinės administracijos dalys, tiek laikini pirmų okupacijos savaičių organai, tiek vėliau susikūrusios nuolatinės institucijos.

Aukščiausios Lietuvos civilinės valdžios nuo 1941 metų birželio pabaigos iki rugpjūčio pradžios, Lietuvos laikinosios vyriausybės, ir jos padalinio - Vilniaus piliečių komiteto vaidmuo šiame naikinimo procese buvo netiesioginis, tačiau prieštaringas. Laikinosios Vyriausybės dviprasmiška pozicija kilo iš paradoksaliausios politinės painiavos, kurioje ji buvo atsidūrusi: režimas pasiskelbė aukščiausia valdžia, bet niekuomet realios valdžios neturėjo. Kita vertus, yra gerai žinoma apie Laikinosios vyriausybės ir LAF'o antisemitines pažiūras. LAF'as, išmušus išlaisvinimo valandai, paskelbė, kad žydai ir bolševizmas yra tas pats.³⁶⁰ *Naujojoje Lietuvoje* (buvo leidžiamas Vilniuje) ir provincijos laikraščiuose esama dar aštresnių ištraukų. Išsamiausias Laikinosios vyriausybės antisemitinis pasisakymas buvo 1941 metų rugpjūčio 1 d. *Žydų padėties nuostatų* pirmasis variantas.³⁶¹ Tačiau kabinetas, nors ir patvirtino potvarkius dėl žydų izoliavimo ir turto konfiskavimo, vengė pritarti organizuotoms žudynėms. Matydami neatsakingus veiksmus, Laikinosios vyriausybės nariai aiškiai jautėsi nepatogiai; jie buvo netgi šokiruoti.³⁶² Vyriausybės nariai pabrėžė, nors ir ne viešai, savo atsiribojimą nuo Klimaičio būrio ir kitų nekontroliuojamų partizanų; jie skelbė viešus papeikimus, kuriuose smerkė įsakymų nesilaikančiuosius ir linčo teismą.³⁶³ Kaip jau minėta, tikrai vienas vadovybės narys, Laikinosios vyriausybės ryšininkas su vokiečiais istorikas Zenonas Ivinskis, pasiūlė konkrečiai ir viešai pasmerkti žiaurumus prieš žydus.³⁶⁴

---

³⁶⁰ *I laisvę*, 1941 metų birželio 24.

³⁶¹ Arvydas Anušauskas, *Lietuvos Laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai* (Vilnius: LGGRT, 2001), 135-137.

³⁶² Žiūrėkite 24 išnašą.

³⁶³ Skaitykite *Lietuvos Laikinoji vyriausybė*, 9-18; *I laisvę*, 1941 m. liepos 24 d. Taip pat egzistuoja teiginys, kad du Lietuvos generolai asmeniškai papeikė Klimaitį, jį galite rasti Algirdo Martino Budreckio knygoje *The Lithuanian National Revolt of 1941* (Boston: Lithuanian Encyclopedia Press, 1968), 63.

³⁶⁴ Žiūrėkite 21 išnašą; palyginimui – Liudas Truska, Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: apie holokaustą Lietuvoje 1941 m., Alfonsas Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, 671.

Nėra jokių abejonių, kad lietuviai kolaborantai atliko svarbų vaidmenį genocido operacijose. Kyla kitas klausimas - ar jų pagalba buvo nepakeičiama?³⁶⁵ Žinoma, nors genocidui ir reikėjo tvirtos administracinės infrastruktūros, kai kurie aukščiau išvardytų organizacinių kategorijų daliniai masinėse egzekucijose atliko neproporcingai svarbų vaidmenį. Čia kalbama apie Klimaičio gaują pirmosiomis karo dienomis, taip pat apie skrajojantį būrį (Rollkommando) ir liūdnei pagarsėjusį *Ypatingąjį būrį* Vilniuje. Tuo pačiu metu žymiai daugiau lietuvių pagalbininkų dalyvavo pavieniuose veiksmuose ir atliko antraeilis vaidmenis – jie saugojo sulaikytuosius, kontroliavo žudynių operacijų zoną ir gaudė besislapstančius žydus.

Neskaitant sovietų karo belaisvių ir kitų nenuolatinių sovietinių elementų³⁶⁶, per nacių ir jų kolaborantų Lietuvoje vykdytą genocidą žuvo beveik ketvirtis milijono šalies gyventojų, daugiausia žydų. Šis naikinimo procesas gali būti suskirstytas į kelis daugiau ar mažiau aiškiai pagal tikslus, mastą ir metodus išsiskiriančius etapus.

- 1) Pogromai ir pradiniai veiksmai prieš žydus vyrus ir įtariamus komunistus, vykdyti 1941 metų birželio pabaigoje ir liepos pradžioje;
- 2) Organizuotos pavienės žudynių operacijos nuo liepos pradžios iki rugpjūčio pabaigos;
- 3) “Galutinio sprendimo” įgyvendinimas provincijose ir didesniuose miestuose nuo rugpjūčio vidurio iki 1941 metų lapkričio pabaigos kartu su išlikusių miestiečių žydų suvaymu į getus;
- 4) Periodinės atrankos ir getų naikinimas 1942-1944 metais.³⁶⁷

Šie holokausto Lietuvoje etapai, nors ir naudingi kaip gairės, siekiant suprasti bendrą chronologiją, įvykių seką ir genocido pobūdžio kaitą nacių okupacijos metu, iki galo neatspindi sudėtingų ir dažnai chaotiškų įvykių. Oficialūs dokumentai negali perteikti mirčiai pasmerktų aukų siaubo ir atskleisti, kas dėjosi žudikų širdyse. Kita vertus, jie padeda apžvelgti tai, be ko

---

³⁶⁵ Vokiečių 101 policijos bataliono patirtis Lenkijoje rodo, kad naciai sugebėjo sunaikinti daug žmonių ir be didesnio vietinių institucijų bendradarbiavimo. Skaitykite Christopherio Browningo *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1991).

³⁶⁶ Apie žuvusius sovietų karo belaisvius ir evakuotus asmenis skaitykite Christopho Dieckmanno darbą Alytus 1941-1944: Massenmorde in einer Kleinstadt. Ein Fallbeispiel deutscher Besatzungspolitik in Litauen, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2/8 (2001), 89-102.

³⁶⁷ Pagrindinė schema yra apibūdinta Yitzhako Arado knygoje “The ‘Final Solution’ in Lithuania in the Light of German Documentation,” *Yad Vashem Studies*, 11 (1976), 234-272.

žudynės negalėjo virsti “galutiniu sprendimu”, – dažnai bejausmį, tačiau visuomet biurokatišką genocido politikos funkcionavimą.

RINKTINIS ŠALTINIŲ SĄRAŠAS /LITERATŪRA

Archyvai

Hauptstaatsarchiv Wiesbaden

Abt. 461.32438 Verfahren gegen Heinrich Schmitz u.a. wg. Ermordung der Juden in Litauen

Staatsarchiv Ludwigsburg,

EL 322 Verfahren gegen Fischer-Schweder u.a. wg. Ermordung der Juden im deutsch-litauischen Grenzgebiet

Staatsanwaltschaft Kassel

StA Kassel 3a Ks 1/61 u. 3 Js 72/60 Verfahren gegen Lechthaler wg. Morden in Litauen und Weißrußland

Zentrale Stelle Ludwigsburg

ZStL, II 207 AR-Z 51/58: Verfahren gegen A. Krumbach u.a. wg. Beteiligung an Massenerschießungen im litauischen Grenzgebiet

ZStL II 204 AR-Z 21/58: Verfahren gegen Ehrlinger wg. Ermordung von Juden in Kaunas, Dünaburg und Kiew

ZStL, II 207 AR-Z 41/83: Verfahren gegen Klimaitis wg. Pogromen in Kaunas

ZStL, II 207 Ar 6/85: Verfahren gegen Reivytyis wg. Morden in Kaunas

KGB-Archiv Vilnius (Lietuvos Ypatingasis Archyvas)

47337/3 - 1. (13.) Litauisches Schutzmannschaftsbataillon

38701/3 - Ignaz Antonovič Velavičius-Vilius

Spausdinti šaltiniai, dienoraščiai, biografijos

Amtsblatt des Generalkommissars Litauen 1941-1944

Baranauskas, B., (Hg.), Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje, Vilnius 1961

Brandišauskas, Valentinas (Hg.), 1941 m., Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys, Vilnius 2000

Brazaitis, Juozas (Juozas Ambrazevičius), *Vienų vieni*, Vilnius 1990

Eglinis-Elinas, M. (Meir Yelin) *Mirties fortuose*, Vilnius 1966

Faitelson, Alex, *Im jüdischen Widerstand*, Baden-Baden/Zürich 1998 (zuerst Shturem un gerangl, Vilnius 1993 Yidd.)

Ganor, Solly, *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust*, Frankfurt 1997

Goldberg, Jakov, *Bletlech fun Kovner Eltestenrat (bis noch der groyser Aktsie)*. In: *Fun letste Churbn*, München 1948, H. 7, München 1948, S. 30-57

Gordon, Harry, *The Shadow of Death. The Holocaust in Lithuania*, Lexington: University of Kentucky 1992

Grossman, Wassili/Ehrenburg, Ilja, *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, Hg. der deutschen Ausgabe Arno Lustiger, Frankfurt 1994

Holzman, Margarete/Kaiser, Reinhard (Hg.), *“Dies Kind soll leben” Die Aufzeichnungen der Helene Holzman 1941-1944*, Frankfurt a.M. 2000

Lite, Bd. 1, hg. von Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kissin, New York 1951

Kaltina nužudytieji, Vilnius 1963

Das Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam, in: *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täterbiographie. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, Bd. 4, Berlin 1987.

Generaloberst Halder: Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939-1942, Bd. 2 und 3, Stuttgart 1963/1964

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, hg. von Percy E. Schramm, München 1982

Kutorgienė-Buivydaitė, Elena, *Tagebuch Juni bis Dezember 1941*, in: V. Grossmann, I. Ehrenburg, *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, S. 621-673

Lietuvos Laikinoji Vyriausybė Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.- rugpjūčio 4 d., Vilnius 2001.

Longerich, Peter (Hg.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Ein umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*. München 1989

Lown, Bella, *Memories of my life. A personal History of a Lithuanian Shtetl*, Joseph Simon Pangloss Press 1991

Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944), Bd. 1, Vilnius 1965, Bd. 2, Vilnius 1973

Mishell, William W., Kaddish for Kovno. Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941-1945, Chicago 1988

Oshry, Ephraim, The Annihilation of Lithuanian Jewry, New York 1995

Polen, Nacht über Europa, Bd. 2. Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939-1945). Dokumentenauswahl und Einleitung von Werner Röhr, Köln 1989

Klee, Ernst/ Dreßen, Willi/Rieß, Volker, Schöne Zeiten. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer, Frankfurt a.M. 1988

Sefer ha-Zikaron le Kehilat Jurburg - Lita, Jerusalem 1991

Škirpa, Kazys, Litauens Aufstand gegen die Sowjets im Juni 1941. Übersetzung im IfZ Ms 289/1. Es handelt sich um eine von Škirpa überarbeitete Fassung des 1975 in den USA auf Litauen erschienen Buches "Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti" [Der Aufstand, um Litauens Souveränität wieder zu errichten] in einer Übersetzung von Prof. Martin Brakas.

Tagebuch von Leeb

Tory, Avraham, Surviving the Holocaust. The Kovno Ghetto Diary, Cambridge/Massachusetts/London 1990

Vanagas, Rimantas, Nenusigręžk nuo savęs. (Wende Dich von Dir nicht ab), Vilnius 1995

Witte, Peter, u.a. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von Peter Witte, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann und Andrej Angrick, Hamburg 1999

Yerushalmi, Eliezer, Pinkas Shavli: Yoman mi-geto Litai, 1941-1944, Jerusalem 1957

Antrinė literatūra

Altman, Ilya, Dokumenty rossijskich archivov o Cholokoste v Litve [Dokumente in russischen Archiven zum Holocaust in Litauen]. Vortragsmanuskript 24.9.2002 Vilnius

Anušauskas, Arvydas, Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais, Vilnius 1996.

Arad, Yitzhak, Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust, Jerusalem 1980

Ders., Der Holocaust an den sowjetischen Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. In: Lustiger, Schwarzbuch, S. 1015-1062. (Zuerst englisch in Yad-Vashem-Studies 21 (1991), S. 1-47)

Ders., The "Final Solution" in Lithuania in the Light of German Documentation. In: Yad Vashem Studies 11 (1976), S. 234-272

Brandišauskas, Valentinas, Siekiai atkurti Lietuvos valstybinguma (1940 06-1941 09), Vilnius 1996

Breitman, Richard, The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution, Hanover/London 1991

Browning, Christopher R., Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution, New York/London 1985

Ders., Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Taeter, Frankfurt 2001 (engl. Ausgabe Cambridge 2000)

Bubnys, Arūnas, Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941-1943 Metais. In: Lietuvos istorijos metraštis (1999), Vilnius 2000, S. 151-180

Ders., Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944), Vilnius 1998

Buchheim, Hans, Broszat, Martin, Jacobsen, Hans-Adolf, Krausnick, Helmuth, Anatomie des SS-Staates, 2 Bde, München 1967

Budreckis, Algirdas, The Lithuanian National Revolt of 1941, Boston 1968

Burrin, Philippe, Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord, Frankfurt 1993 (zuerst Paris 1989)

Dieckmann, Christoph, Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden. In: Herbert (Hg.), Nationalsozialistische Vernichtungspolitik, S. 292-329

Eidintas, Alfonsas (Hg.), Lietuvos žydų žudynių byla. Dokumentų ir straipsnių rinkinys, Vilnius 2001

Friedlander, Saul, Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung: Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation. In: Jäckel/Rohwer, Mord, S. 18-60

Friedman, Karen Ehrlich, German/Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941-1944, Chicago 1994 (Diss.)

Gar, Yosif, Umkum fun der yidisher kovne, München 1948

Garfunkel, Leib, Kovnah ha-Yehudit be-Hurbanah, Jerusalem 1959

Ders., Vikhtikste Momentn in Kovner Geto, in: Lite, Bd. 1, S. 1679-1712

Gelpernas, Dimitrijus, O aš buvau sinagogoje, in: Vanagas, Nenusigrėžk, S. 86-88.

Gerlach, Christian, Die Ausweitung der deutschen Massenmorde in den besetzten sowjetischen Gebieten im Herbst 1941. Überlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und sowjetische Kriegsgefangene. In: Ders., Krieg, S. 10-84

Ders., Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts -und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944, Hamburg 1999.

Ders., Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg, Hamburg 1998.

Gitlerovskaja Okkupacija v Litve. Sbornik Statej, Vilnius 1966

Gražiūnas, Albinas, Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940-1944, Vilnius 1996.

Heim, Susanne/Aly, Götz, Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938-1945, Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik, Bd. 9, Berlin 1991

Herbert, Ulrich, Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989, Bonn 1996

Ders. (Hg.), Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen, Frankfurt am Main 1998

Ders., Von der "Reichskristallnacht" bis zum "Holocaust". Der 9. November und das Ende des "Radauantisemitismus". in: Ders., Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert, Frankfurt a.M., S. 59-79.

Hidden History of the Kovno Ghetto. Hg. von Dennis B. Klein, United States Holocaust Memorial Museum, Boston, New York, Toronto, London 1997

Hilberg, Raul, Die Vernichtung der europäischen Juden, überarb. Ausgabe, Frankfurt 1990 (amerik. Ausgabe 1962, erste dt. Ausgabe Berlin 1982)

- Jäckel, Eberhard, Die Entschlußbildung als historisches Problem, in: Ders./Rohwer, Mord, S. 9-17.
- Jäckel, Eberhard/Rohwer, Jürgen, Der Mord den Juden im Zweiten Weltkrieg, Frankfurt 1987 (erste Ausgabe Stuttgart 1985)
- Kangeris, Karlis, Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre "Befreiungskomitees" in Deutschland 1940/41, in: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik (Europa unterm Hakenkreuz, Ergänzungsband 1). Zusammengestellt und eingeleitet von Werner Röhr, Berlin/Heidelberg 1994, S. 165-190
- Kibelka, Ruth, Die Morde von Rainiai und Praveniškiiai. In: Wolfgang Benz/Marion Neiss (Hg.), Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente, Berlin 1999, S. 91-95.
- Klein, Peter (Hg.), Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD, Berlin 1997.
- Krakowski, Shmuel, Neue Möglichkeiten der Forschung. Die Holocaust-Forschung und die Archive in Osteuropa, in: Bettelheim, Peter/Prohning, Silvia/Streibel, Robert (Hg.) Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität, Wien 1992, S. 115-131
- Krausnick, Helmut, Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941. In: Jäckel/Rohwer (Hg.), Mord, S. 88-106
- Levin, Dov, The Litvaks. A Short History of the Jews in Lithuania, Jerusalem 2000
- Lithuania, Crime & Punishment, H. 5 (Januar 1995), Tel Aviv 1995
- Longerich, Peter, Vom Massenmord zur "Endlösung". Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Massenmordes, in: Bernd Wegner (Hg.), Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt bis zum "Unternehmen Barbarossa", München 1991, S. 251-274
- Ders., Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung, München/Zürich 1998
- MacQueen, Mike, The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania. In: Holocaust and Genocide Studies 12 (1998), Nr. 1, S. 27-48

Mallmann, Klaus-Michael, Die Türöffner der "Endlösung". Zur Genesis des Genozids. In: Paul, Gerhard/Mallmann, Klaus-Michael (Hrsg.), Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. "Heimatfront" und besetztes Europa, Darmstadt 2000, S. 437-463

Matthaeus, Jürgen, Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni - August 1941). In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 44 (1996), H. 2, S. 101-117

Mayer, Arno J., Der Krieg als Kreuzzug. Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht und die "Endlösung". Reinbek 1989 (zuerst New York 1988)

Nemeniuk, Yitzhak, VII. Fort, in: Fun Letzte Churbn, H.7 (1948), S. 58-70

Ogorreck, Ralf, Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung", Berlin 1996

Pinkas ha-Kehilot. Lita: Entsiklopedia shel ha-Yishuvim min Hivasdam ve-ad le-ahar Shoat Milhemet ha-Olam ha-Sheniyah, Jerusalem 1996

Pohl, Dieter, Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen. Freiburg, Basel, Wien 2000

Ders., Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens, München 1996

Rakūnas, A., Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją, Vilnius 1970

Reitlinger, Gerald, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939-1945, Berlin 1979 (zuerst englisch 1953)

Rukšėnas, Kazys, Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941-1944 Metais, Vilnius 1970

Ders./Sinkevičius, V., Litva pod vlastju gitlerovskich palačej. In: Gitlerovskaja okkupacija v Litve. Sbornik Statej, Vilnius 1966, S. 85-181

Sandkühler, Thomas, "Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944, Bonn 1996

Stang, Knut, Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden, Frankfurt am Main 1996

Stankeras, Petras, Lietuvių policija 1941-1944 metais, Vilnius 1998

Streim, Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen. In: Jäckel/Rohwer (Hg.), Mord, S. 107-119

Streit, Christian, Ostkrieg, Antibolschewismus und "Endlösung". In: Geschichte und Gesellschaft 17 (1991), S. 242-255

Tauber, Joachim, Garsden, 24. Juni 1941. In: Annaberger Annalen Nr. 5 (1997), S. 117-134
 Überschär, Gerd R./Beymenskij, Lev A. (Hg.), Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese, Darmstadt 1998
 Vaintraubas, Saliamonas, (Hg.), Garažas. Aukos, budeliai, stebėtojai, Vilnius 2002
 Verbrechen der Wehrmacht, hg. vom Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg 2002
 Wildt, Michael, Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes, Hamburg 2002
 Yahil, Leni, Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden, München 1998 (zuerst hebräisch, 1987)

Santrumpos (vok.)

AO (liet. AK)	Abwehroffizier (Abvero karininkas)
AOK (liet. VKV)	Armeeoberkommando (Vyriausioji kariuomenės vadovybė)
BA	Bundesarchiv Berlin (Berlyno Federalinis archyvas)
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau (Freiburgo/Breisgau Federalinis ir karo archyvas)
EG (vok.), (liet. OG)	Einsatzgruppe (Operatyvinė grupė)
EK (liet. OB)	Einsatzkommando (Operatyvinis būrys)
EM (liet. PĮ)	Ereignismeldung (Pranešimas apie įvykius)
GARF	Gosudarstvennyj Archiv Russkoj Federaciji
HStA	Hauptstaatsarchiv (Pagrindinis valstybės archyvas)
KTB (liet. KD)	Kriegstagebuch (Karo dienoraštis)
Ia	Generalinio štabo karininkas (ne mažesnio junginio kaip divizija), operatyvinių veiksmų skyriaus vadas
Ic	Generalinio štabo karininkas (ne mažesnio junginio kaip divizija), informacinės tarnybos karininkas (priešo padėtis), saugumo reikalai
IMG	Internationaler Militärgerichtshof (Tarptautinis karinis tribunolas)
LCVA	Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas

NARA	National Archives Record Administration
OK (liet. VK)	Ortskommandantur (Vietos komendantūra)
OKW (liet. VVV)	Oberkommando der Wehrmacht (Vyriausioji vermachto vadovybė)
SK (liet. YB)	Sonderkommando (Ypatingasis būrys)
SWC-Jerusalem	Simon-Wiesenthal-Center Jerusalem
RSHA	Reichssicherheitshauptamt (Vyriausioji reicho saugumo valdyba)
TDA-Bataillon	Tautinio Darbo Apsaugos Batalionas
VO	Verbindungsoffizier (Ryšių karininkas)
YVA	Yad Vashem Archives
ZStL	Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen in Ludwigsburg (VFR federalinių žemių justicijos administravimo institucijų Liudvigsburgo centrinė valdyba nacių nusikaltimams išaiškinti)

Abkürzungen

Abt.	Abteilung
BA	Bundesarchiv Berlin
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau
EM	Ereignismeldung
g.Kdos.	geheime Kommandosache
GBK	Gebietskommissariat
GFP	Geheime Feldpolizei
GPK	Grenzpolizei-Kommissariat
GPP	Grenzpolizeiposten
GK	Generalkommissar[iat]
H.Gr.Nord	Heeresgruppe Nord
HSSPF	Höherer SS- und Polizeiführer
HStA	Hauptstaatsarchiv
IMG	Internationaler Militärgerichtshof
KdS	Kommandeur der Sicherheitspolizei

KTB	Kriegstagebuch
LAF	Litauische Aktivisten-Front
LCVA	Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas
NARA	National Archives Record Administration
OKW	Oberkommando der Wehrmacht
Ord.	Ordner
Pol.Batl.	Polizei-Bataillon
RFSS	Reichsführer SS
RK	Reichskommissar[iat]
RM	Reichsmark
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
SD	Sicherheitsdienst der SS
Sich.Div.	Sicherungsdivisioin
Sipo	Sicherheitspolizei
SK	Sonderkommando
StA	Staatsanwalt[schaft]
Stubaf	Sturmabannführer
VO	Verbindungsoffizier
YVA	Yad Vashem Archives
ZStL	Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen in Ludwigsburg